

Львівський державний університет
внутрішніх справ

Я. З. Гаєцька-Колотило,
Н. В. Ільків

АГРАРНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Навчальний посібник

*Присвячується пам'яті Учителя –
видатній ученій-правознавцю,
яка є однією з фундаторів аграрного права,
доктору юридичних наук, професору Ніні Іванівні Титовій*

Львів
2015

УДК 349.4(477)(075.4)
ББК 67.9(4УКР)407я7
А25

Рекомендовано Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 27 серпня 2014 р. № 1)

Рецензенти:

В. І. Федорович, доцент кафедри трудового, аграрного та екологічного права Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат юридичних наук, доцент;

М. В. Ковалів, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.

Аграрне право України: навчальний посібник /
А25 Я. З. Гаєцька-Колотило, Н. В. Ільків. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. – 548 с.

Розглянуто дискусійні питання щодо юридичної природи аграрного права як галузі права в системі права України, поняття, предмет, значення аграрного права України; розглянуто найпоширеніші аграрні правовідносини, їх суб'єктний склад, а також особливості використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у сільському господарстві України тощо.

Для студентів і аспірантів юридичних вишів України, практичних працівників.

УДК 349.4(477)(075.4)
ББК 67.9(4УКР)407я7

© Гаєцька-Колотило Я. З., Ільків Н. В., 2015
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	13
<i>Тема.</i> АГРАРНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ	15
Поняття та предмет аграрного права України.....	15
Методи правового регулювання в аграрному праві	34
Принципи аграрного права.....	35
<i>Контрольні питання</i>	40
<i>Дискусії та обговорення</i>	40
<i>Тема.</i> ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	41
Поняття та особливості джерел (форм) аграрного права.....	41
Класифікація джерел (форм) аграрного права	47
Нормативно-правові акти в системі джерел (форм) аграрного права. Конституційні основи аграрного права України. Закони як джерела (форми) аграрного права, зростання їх ролі у правовому регулюванні аграрних відносин. Підзаконні нормативно-правові акти як джерела (форми) аграрного права. Локальні нормативно-правові акти як джерела (форми) аграрного права.....	53
Інші джерела (форми) аграрного права України	77
<i>Контрольні питання</i>	87
<i>Дискусії та обговорення</i>	87

<i>Тема.</i> СУБ'ЄКТИ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	88
Поняття та особливості суб'єктів аграрних правовідносин.....	88
Класифікація суб'єктів аграрних правовідносин.....	94
Громадяни як суб'єкти аграрних правовідносин.....	105
Поняття і зміст членства та участі в сільськогосподарських організаціях.....	109
Правовий статус найманих працівників у сільському господарстві.....	117
Загальні засади створення та припинення суб'єктів аграрного господарювання. Особливості банкрутства сільськогосподарських товаровиробників	122
Контрольні питання	136
Дискусії та обговорення	136
 <i>Тема.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА СУБ'ЄКТІВ АГРОПІДПРИЄМНИЦТВА – СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ (ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ, СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ (СГК), ІНШИХ СУБ'ЄКТІВ АГРОПІДПРИЄМНИЦТВА ТА ЇХ ОБ'ЄДНАНЬ.....	137
I. Поняття та особливості агропідприємництва.....	138
II. Особливості правового статусу фермерських господарств.....	140
Поняття та юридичні ознаки фермерського господарства. Значення та роль фермерських господарств у розвитку аграрного виробництва	140

Порядок створення фермерського господарства. Організаційно-управлінські правовідносини у фермерському господарстві.....	146
Земельні правовідносини у фермерському господарстві.....	153
Майнові правовідносини у фермерському господарстві.....	157
Припинення фермерського господарства	164
ІІІ. Особливості правового статусу сільськогосподарських кооперативів (СГК)	165
Поняття сільськогосподарської кооперації. Кооперативні принципи	165
Поняття та юридичні ознаки сільськогосподарських кооперативів. Умови членства в кооперативі.....	170
Типи та види сільськогосподарських кооперативів	182
Земельні правовідносини у сільськогосподарських кооперативах	196
Майнові правовідносини у сільськогосподарських кооперативах	199
Припинення сільськогосподарських кооперативів	207
ІV. Особливості правового статусу колективних сільськогосподарських підприємств (КСП)	208
Поняття та роль колективних сільськогосподарських підприємств	208
V. Особливості правового статусу державних сільськогосподарських підприємств	214

Державні сільськогосподарські підприємства: поняття, особливості, види	214
Правовий режим майна та земель державних сільськогосподарських підприємств	216
VI. Об'єднання суб'єктів аграрного підприємництва, їхні види	227
Правове становище кооперативних об'єднань	227
Особливості правового статусу агрохолдингів	240
<i>Контрольні питання</i>	245
<i>Дискусії та обговорення</i>	247

Тема. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ЗДІЙСНЕННЯ ПІДСОБНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА	249
Правове регулювання ведення особистих селянських господарств	249
Історичні та законодавчі основи ведення особистих селянських господарств	249
Поняття та юридичні ознаки особистих селянських господарств	253
Правовий режим земельних ділянок, які використовуються для ведення особистих селянських господарств	256
Правовий режим майна, яке використовується для ведення особистих селянських господарств	260
Правовий та соціальний статус членів особистих селянських господарств	262

Сільський зелений туризм у контексті ведення особистих селянських господарств	266
Правове регулювання ведення садівництва та городництва в Україні.....	268
Колективне й індивідуальне садівництво та городництво	268
Правовий режим земельних ділянок для ведення садівництва.....	268
Правове становище садівницьких товариств	271
Ведення городництва: проблеми правового регулювання.....	272
<i>Контрольні завдання</i>	274
<i>Дискусії та обговорення</i>	275

Тема. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА СУБ'ЄКТІВ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ОБСЛУГОВУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА.....

Правове регулювання діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції.....	276
Поняття та організаційно-правові форми оптових ринків сільськогосподарської продукції.....	276
Порядок набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції та позбавлення її такого статусу.....	279
Мета, завдання та предмет діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції	283

Організація роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції.....	287
Особливості правового режиму земель та майна оптових ринків сільськогосподарської продукції.....	290
Особливості правового статусу аграрної біржі.....	293
Правове регулювання біржового сільськогосподарського ринку	293
Правовий режим майна аграрної біржі	296
Правове регулювання діяльності сільськогосподарських дорадчих служб.....	299
Суб'єкти сільськогосподарської дорадчої діяльності	299
Основні завдання та методи дорадчої діяльності.....	304
<i>Контрольні питання</i>	306
<i>Дискусії та обговорення</i>	307

Тема. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ Й ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ТА ІНШИХ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ.....	308
Поняття земель сільськогосподарського призначення, їх структура.....	308
Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення.....	318
Особливості правового режиму агроландшафтів.....	326
Особливості правового режиму інших природних ресурсів, які використовуються у сільському господарстві.....	329

Правова охорона земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у сільському господарстві.....	360
<i>Контрольні питання</i>	373
<i>Дискусії та обговорення</i>	373
Тема. ПРАВОВІ ФОРМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ	374
Право власності на землі сільськогосподарського призначення.....	374
Похідні від права власності речові права на земельні ділянки сільськогосподарського призначення (право постійного користування, емфітевзис, сервітут).....	383
Поняття та юридичні ознаки оренди земель сільськогосподарського призначення.....	396
Договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення як підстава виникнення земельних орендних відносин: поняття та істотні умови.....	406
Порядок та умови укладення договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення.....	414
<i>Контрольні питання</i>	417
<i>Дискусії та обговорення</i>	417
Тема. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ	418
Поняття державного регулювання сільського господарства України. Співвідношення понять «державне регулювання» та «державне управління».....	418

Державна аграрна політика як змістовна складова державного регулювання сільського господарства	424
Функції державного регулювання сільського господарства (обліку, моніторингу, контролю)	430
Форми державного регулювання сільського господарства. Методи державного регулювання сільського господарства	433
Система центральних органів виконавчої влади, що здійснюють управління у сфері сільського господарства України.....	437
Правові форми державної підтримки суб'єктів аграрного господарювання.....	442
Окремі заходи державної підтримки, передбачені Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України»	449
Правове становище Аграрного фонду	454
<i>Контрольні питання</i>	460
<i>Дискусії та обговорення</i>	461

**Тема. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПЕЧНОСТІ
ТА ЯКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
ПРОДУКЦІЇ.....** 462

Характеристика правового регулювання безпеки та якості сільськогосподарської продукції в Україні у контексті забезпечення продовольчої безпеки держави	462
Правове регулювання стандартизації та сертифікації сільськогосподарської продукції.....	477

Особливості правових вимог щодо виробництва та обігу сільськогосподарської продукції.....	482
Виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини. Правовий режим спеціальних сировинних зон	484
<i>Контрольні питання</i>	496
<i>Дискусії та обговорення</i>	497

**Тема. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА
ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ**

Значення проблеми соціального розвитку села в сучасний період, її законодавче закріплення.....	498
Організаційно-економічні та правові засади, що забезпечують пріоритетність соціального розвитку села. Соціальна захищеність селян.....	507
Сталий розвиток сільських територій як пріоритетний напрям державної аграрної політики держави.....	515
<i>Контрольні питання</i>	520
<i>Дискусії та обговорення</i>	521

**Тема. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ПОРУШЕННЯ
АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА**

Поняття та види юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства	522
Дисциплінарна та матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських організацій.....	527

Відповідальність сільськогосподарських товаровиробників за порушення договірних зобов'язань.....	534
Адміністративна та кримінальна відповідальність за порушення у сфері аграрних правовідносин.....	540
<i>Контрольні питання</i>	547
<i>Дискусії та обговорення</i>	547

ПЕРЕДМОВА

Сільське господарство України є тією динамічною галуззю економіки, яка створює передумови для розвитку економіки держави загалом, забезпечує одну із найважливіших складових національної безпеки – продовольчу безпеку держави тощо. Відносини, які складаються у цій сфері, опосередковуються нормами аграрного права, завдання якого – формування нових якісних засад у регулюванні аграрних відносин.

Аграрне право є важливою складовою системи права України. Водночас досі тривають наукові дискусії щодо його правової природи. У запропонованому навчальному посібнику проаналізовано різноманітні підходи та погляди щодо розуміння місця та ролі цієї галузі права в системі права України, охарактеризовано основні її правові інститути, вказано на проблемні моменти у регулюванні аграрних відносин, необхідність удосконалення та розвитку аграрного законодавства, розширення джерельної бази аграрного права тощо.

Структура видання дещо відрізняється від структури інших навчальних посібників із аграрного права, проте вона дає змогу студентам системно розглянути основні правові інститути аграрного права України. У висвітленні окремих проблем автори спробували відійти від звичайних способів подання матеріалу та висловлюють власні погляди, завдяки чому навчальний посібник може бути цікавим не лише студентам, а й фахівцям.

В Україні триває аграрна реформа, яка тісно переплітається із земельною. Ці реформи урізноманітнили суспільні аграрні правовідносини, їх суб'єктно-об'єктний склад. Усе це актуалізує необхідність підготовки висококваліфікованих спеціалістів у галузі аграрного права, здат-

них якісно надавати юридичні послуги суб'єктам аграрного господарювання, забезпечити належну правозастосовну практику.

Аграрне право України є нормативною навчальною дисципліною, яку вивчають під час підготовки фахівців юридичного профілю.

Навчальний посібник підготовлено відповідно до навчальної програми курсу «Аграрне право» для студентів юридичного факультету освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» Львівського державного університету внутрішніх справ.

ТЕМА. АГРАРНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ

*Поняття та предмет аграрного права України
Методи правового регулювання в аграрному праві
Принципи аграрного права України*

ПОНЯТТЯ ТА ПРЕДМЕТ АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Із 2020 до 2050 р. світова потреба в продуктах харчування становитиме кількість, вироблену за всю попередню восьмитисячну історію існування людства. Тому домінуватимуть саме аграрні держави, серед яких Україна посідає чільне місце. Водночас безумовно має зростати роль аграрного права як найефективнішого регулятора аграрних відносин та гаранта прав вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників¹.

Термін «аграрне право» вперше був уведений 1908 р. німцем Ріхардом Парком, що видав 1927 р. книгу про основи пруського аграрного права. Згодом цей термін широко розповсюдився. 1954 р. у Флоренції за ініціативою італійських учених юристів-аграрників був скликаний перший Міжнародний науковий конгрес із питань аграрного права, відповідно до рішення якого в 1958 р. був створений інститут порівняльного міжнародного аграрного права. У його першій асамблеї, яка відбулася в квітні 1960 р., брали участь і радянські вчені. Йшлося про порів-

¹ Єрмоленко В. М. Сучасні тенденції розвитку аграрного права // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. – К., 2012. – С. 9–10.

няння саме аграрних правовідносин у капіталістичних і соціалістичних країнах².

Аграрне право є провідною галуззю українського права, якою врегульовані відносини щодо реформування та розвитку аграрного сектора економіки. Воно є основним засобом юридичного супроводження процесу аграрної реформи, що відбувається сьогодні в Україні. Водночас сучасне українське аграрне право за своїм змістом не відповідає вимогам регулювання аграрних відносин становлення і розвитку вітчизняного аграрного сектора та потребує подальшого вдосконалення. Одним із найважливіших чинників, що стримує розвиток аграрного права, є те, що дотепер увага законодавця переважно зосереджується на вирішенні поточних проблем, хоча не менш пріоритетною мала б бути діяльність органів державної влади з прогнозування аграрних відносин, які у майбутньому будуть вимагати вдосконалення правового регулювання з метою підвищення його ефективності³.

Очевидно такі критичні зауваження щодо змістовного наповнення сучасного аграрного права є цілком справедливими та вимагають ревізії підходів і до розуміння сутності галузевої специфіки аграрного права України. В цьому напрямі триває жвава наукова дискусія, результатом якої є проведення чисельних наукових заходів. Окремо варто згадати про результати дискусії, проведеної на Всеукраїнському круглому столі на тему: «Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна»⁴. В українській аграрно-правій науці домінує позиція щодо

² Павлов И. В. Развитие международных научных связей по вопросам аграрного права (к итогам первой ассамблеи института сравнительного международного права) / И. В. Павлов // Сов. государство и право. – 1960. – № 8. – С. 65–66.

³ Семчик В. І. Аграрне право як галузь права / В. І. Семчик // Правова держава. – Вип. 21. – С. 372.

⁴ Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. – К.: Видавничий центр НУБіП України, 2012. – 168 с.

комплексної природи аграрного права. Проте дедалі активніше висловлюються наукові позиції розуміння аграрного права як самостійної основної галузі права.

Грунтовний аналіз основних наукових підходів щодо сутності аграрного права проведено колективом науковців – авторів видання «Правова доктрина України», що вийшло у 5 томах, зокрема том 4 присвячений доктринальним проблемам екологічного, аграрного та господарського права⁵. Нижче подано основні аргументи, до яких апелюють українські та зарубіжні науковці під час обґрунтування власних наукових позицій із окресленої проблеми.

Досі комплексною галуззю вважають аграрне право відомі російські вчені Б. О. Воронін⁶ та М. І. Козир⁷. М. І. Козир раніше обґрунтовував ідею самостійної комплексної та інтегрованої галузі сільськогосподарського права⁸ на тлі переважної наукової позиції визнання сільськогосподарського права комплексною галуззю⁹. Варто зауважити, що й українські вчені юристи-аграрники В. В. Янчук і В. З. Янчук також визнавали комплексність

⁵ Правова доктрина України: у 5 т. / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін.; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Х.: Право, 2013. – Т. 4. – 848 с.

⁶ Воронин Б. А. Аграрное право как отрасль права, отрасль науки, отрасль законодательства и учебная дисциплина / Б. А. Воронин // Актуальные проблемы аграрного права России: теория и практика: сб. науч. ст. – М.: Право и государство, 2004. – С. 8–9.

⁷ Козырь М. И. Аграрное право России: проблемы становления и развития / М. И. Козырь. – М.: Право и государство, 2003. – С. 23–29.

⁸ Козырь М. И. Советское сельскохозяйственное право: тенденции становления и развития / М. И. Козырь // Советское государство и право. – 1973. – № 6. – С. 46, 49.

⁹ Панкратов И. Ф. Сельскохозяйственное право как отрасль права? Нет оснований / И. Ф. Панкратов // Советское государство и право. – 1973. – № 9. – С. 52–53; Кичатова О. А. Сельскохозяйственное право как комплексная отрасль права / О. А. Кичатова // Советское государство и право. – 1973. – № 9. – С. 52–55; Денисов А. А. Сельскохозяйственное право, наука и практика / А. А. Денисов // Советское государство и право. – 1974. – № 1. – С. 73.

сільськогосподарського права, правонаступником якого стало аграрне право¹⁰. На думку Н. І. Титової, навіть колгоспне право є комплексною галуззю¹¹, хоча останнє традиційно визнавалося самостійною галуззю¹². Отже, позиція щодо комплексності аграрного права є доволі поширеною в сучасній вітчизняній аграрно-правовій доктрині¹³.

На противагу усталеній позиції, існує думка про самостійність галузі аграрного права¹⁴, що має комплексний інтегрований характер¹⁵ або, на думку професора А. М. Статівки,

¹⁰ Аграрне право України: підручник / В. З. Янчук, В. І. Андрейцев, С. Ф. Василюк та ін.; за ред. В. З. Янчука. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 12.

¹¹ Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного. – К.: Істина, 2004. – С. 6.

¹² Рускол А. А. Колхозное право в системе советского права /А. А. Рускол // Сов. государство и право. – 1958. – № 3. – С. 123; Радянське колгоспне право / за ред. В. З. Янчука. – К.: Вища школа, 1979. – С. 4.

¹³ Семчик В. І. Аграрне право як комплексна галузь права України / В. І. Семчик // Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Біла Церква, 21–22 травня 2010 р.). – Біла Церква: БНАУ, 2010. – С. 22; Семчик В. Аграрное право как отрасль права / В. Семчик // Ежегодник укр. права. – 2012. – № 3. – С. 198–199.

¹⁴ Носік В. В. Аграрне право у національній правовій системі України: тенденції та перспективи розвитку / В. В. Носік // Стан та перспективи розвитку аграрного права: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., присвяч. 80-річчю д.ю.н., проф., акад. АПРн України В. З. Янчука (м. Київ, 26–27 травня 2005 р.). – К.: Магістр-XXI сторіччя, 2005. – С. 107; Корнієнко Г. С. Щодо місця аграрного права в системі права України / Г. С. Корнієнко // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукр. круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. наук. пр. – К.: Вид. центр НУБіП України, 2012. – С. 86–87.

¹⁵ Єрмоленко В. М. Сучасні тенденції розвитку аграрного права / В. М. Єрмоленко // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукр. круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, І. Семчика. – К.: Вид. центр НУБіП України, 2012. – С. 11.

комплексну природу¹⁶. Такий підхід перегукується з відповідною концепцією російських учених¹⁷.

Проміжну позицію зайняв професор О. О. Погрібний, який вважає, що час для визнання аграрного права самостійною, самодостатньою галуззю права ще попереду. Водночас, на його думку, навіть визнання аграрного права самостійною галуззю ще не означатиме його перетворення на основну галузь права¹⁸. Отже, аграрно-правова наука розглядає можливість існування аграрного права як комплексної, самостійної та основної галузі.

Під галуззю права в теорії права прийнято розуміти систему юридичних норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання¹⁹.

Як зазначає С. С. Алексєєв, галузі права – найбільш крупні, центральні ланки структури права. Вони охоплюють основні якісно нові види суспільних відносин, які за своїм глибинним економічним, соціально-політичним змістом вимагають окремого, юридично своєрідного регулювання²⁰.

Структура права як складне юридичне явище характеризується багаторівневим характером, ієрархічною побудовою тощо. Тому заперечувати можливість існування поряд з основними чи традиційними галузями права інших, так званих комплексних галузей права, не є достат-

¹⁶ Статівка А. М. Аграрне право та законодавство України: теоретичні проблеми розвитку / А. М. Статівка // Актуальні питання аграрного права України: теорія і практика: монографія / А. М. Статівка, В. Ю. Уркевич, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф. А. М. Статівки. – Х.: ФІНН, 2010. – С. 11, 16.

¹⁷ Бобылев А. И. Теоретические проблемы аграрного права / А. И. Бобылев // Аграрное и земельное право. – 2004. – № 1. – С. 8–12.

¹⁸ Погрібний О. Аграрне право України: сучасний стан та перспективи розвитку / О. Погрібний // Право України. – 2008. – № 5. – С. 43.

¹⁹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – К., 1994. – С. 95.

²⁰ Алексєєв С. С. Общая теория права: в 2-х томах / С. С. Алексєєв. – М., 1981. – Т. 1. – С. 244.

ньо об'єктивним, а свідчить про складність проблеми. По-годжуємось, що протиставлення самостійних і комплексних галузей права є наслідком недостатнього опрацювання теорією права сутності категорій «самостійність» і «комплексність» у контексті можливості їх застосування під час характеристики складових системи права. У результаті ми одержали суперечливу теоретичну модель диференціації масиву правових галузей на первісні галузі, самодостатні, тобто спроможні самостійно врегулювати певні суспільні відносини, і комплексні, тобто похідні, залежні від самостійних. Однак із боку незалежності та самодостатності сьогодні дійсно самостійною галуззю можна вважати лише конституційне право. Всі інші галузі тією чи іншою мірою залежать від нього, позбавляючись первісної самостійності²¹.

Акцентуємо, що комплексність як предметна ознака не свідчить про другорядність, чи «меншовартість» відповідної галузі права, а покликана, на нашу думку, підкреслити органічність, єдність і нерозривний взаємозв'язок кола відносин, які охоплюються відповідною галуззю права. Формування комплексних галузей права зумовлене необхідністю врегулювання об'єктивно зумовленої специфіки суспільних відносин.

Що стосується аграрного права, то його особливість зумовлена широтою взаємозв'язків, які виникають у сільському господарстві та «присвячення» цієї галузі права відповідній галузі економіки.

Особливість сучасних комплексних галузей права полягає у їх «похідності» від відповідної галузі законодавства. Тому для таких галузей важливим галузеутворювальним критерієм їх формування є, по-перше, зацікавленість держави у регулюванні відповідних суспільних від-

²¹ Правова доктрина України: у 5 т. / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін.; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Х.: Право, 2013. – Т. 4. – С. 820.

носин, а, по-друге, наявність власних джерел. Як стверджує С. С. Алексєєв, із розвитком законодавства, обумовленого потребами економічних, а також соціально-політичних і інших відносин, приймаються комплексні акти, які зачіпають цілі сфери соціального життя чи їх елементи. В цих випадках формуються комплексні галузі законодавства, в яких об'єднуються за тою чи іншою предметною, тематичною, цільовою ознаками різномірний правовий матеріал. Якщо таке компонування юридичного різномірного матеріалу проведено не шляхом простого компілятивного його поміщення в одному документі, а шляхом кодифікації і, відповідно, збагачення змісту права, введення у правову матерію нових специфічних системних нормативних узагальнень, то в результаті можуть виникнути нові, порівняно самостійні правові утворення.

Саме такий шлях під час свого розвитку пройшло сільськогосподарське (аграрне) право. Зацікавленість держави у регулюванні суспільних відносин, які виникли у сфері сільського господарства за участю різноманітних суб'єктів господарювання (не лише колгоспів), зумовила формування системи законодавства у цій сфері, що, своєю чергою, слугувало підставою формування відповідної галузі права. Проте сьогодні відбувається також і зворотній процес – аграрне право як об'єктива реальність впливає на законодавство, яким урегульовуються відносини в сфері сільського господарства, в основі якого є суб'єктивний чинник.

Уперше питання про необхідність становлення сільськогосподарського (аграрного) права як комплексної галузі було порушено М. І. Козирем²². Його позицію підтримували такі вчені, як Г. Ю. Бистров, З. С. Беляєва, Н. Н. Веденін, М. І. Палладіна та ін.

²² Козырь М. И. Советское сельскохозяйственное право: тенденции становления и развития / М. И. Козырь // Советское государство и право. – 1973. – № 6.

Фундаторами сільськогосподарського (аграрного) права як комплексної галузі були й українські вчені. Серед них: Н. І. Титова, В. З. Янчук, В. І. Семчик, О. О. Погрібний, А. Н. Статівка та ін. Н. І. Титова вперше на монографічному рівні дослідила теоретичні проблеми становлення сільськогосподарського (аграрного) права через процес формування єдиних комплексних правових інститутів (на прикладі інституту матеріальної відповідальності)²³.

Проте й досі проблема визначення природи аграрного права та його місця в системі права є дискусійною в правовій науці. Наприклад, А. І. Бобильов²⁴ пропонує розглядати аграрне право як самостійну галузь права із власними предметом і методом правового регулювання.

Аграрне право поряд із комплексністю характеризується також як інтегрована та спеціалізована галузь права.

Інтегрованість – означає, що між різними видами аграрних відносин існує стійкий взаємозв'язок, створюючи таким чином комплексний механізм правового регулювання. Підставою для інтегрованого правового регулювання аграрних відносин, що виникають між суб'єктами, є те, що всі вони (суб'єкти) є користувачами, володільцями земель сільськогосподарського призначення та здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції, або іншу діяльність, яка пов'язана з виробництвом сільськогосподарської продукції.

Спеціалізованість – означає, що норми основних профільних галузей не механічно переходять до складу аграрного права, а зазнають глибокої аграрної спеціалізації, внаслідок чого вони стають аграрно-майновими, аграрно-

²³ Материальная ответственность работников сельскохозяйственных предприятий: монография. – М.: Юридическая литература, 1978. – 152 с.

²⁴ Бобылев А. И. Теоретические проблемы аграрного права / А. И. Бобылев // Аграрное и земельное право. – 2004. – № 1. – С. 8–13.

трудовими, аграрно-управлінськими, аграрно-земельними та іншими.

Щоб з'ясувати природу аграрного права, доцільно проаналізувати основні критерії розмежування норм права за галузями права. Предмет правового регулювання без сумніву є основним критерієм і опосередковує сукупність однорідних суспільних відносин, які врегульовані правом.

Традиційно предмет аграрного права України розглядають як систему суспільних аграрних, а саме: органічно взаємопов'язаних земельних, трудових, майнових, організаційно-управлінських тощо відносин. Отже, предмет аграрного права сумнівно, чи можна назвати однорідним. Проте у такій комплексній галузі права, як аграрне право, однорідність предмета правового регулювання проявляється у взаємозв'язку кола цих відносин, взаємозалежності та взаємовпливу одних на одних. Об'єднуючою всі види аграрних відносин атрибутивною особливістю є їх належність до забезпечення сільськогосподарської діяльності. Саме вказана особливість стирає всі бар'єри зовнішньої неоднорідності, виводячи комплекс однорідних аграрних відносин зі сфери правового регулювання інших галузей права²⁵. З огляду на це, додатковим галузеутворювальним критерієм галузі права доцільно вважати об'єкт правового регулювання, тобто ту сферу існування суспільних відносин, котра зумовлює їхню специфіку, і на яку спрямовано інтерес учасників суспільних відносин. Об'єктом аграрного права традиційно вважають сільськогосподарську діяльність.

На думку сучасного дослідника М. Лалігана, формуванню аграрного права як галузі права перешкоджає не-

²⁵ Правова доктрина України: у 5 т. / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін.; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Х.: Право, 2013. – Т. 4. – С. 822.

однорідний характер сільськогосподарського сектора, невизначеність поняття сільськогосподарської діяльності, що охоплює і виробництво, і переробку, і навіть випуск у продаж деяких видів продукції²⁶. Наприклад, Французький аграрний кодекс містить норми цивільного, адміністративного, кримінального й інших традиційних галузей права, що належать до таких об'єктів:

- 1) землеустрою;
- 2) тварин і рослин;
- 3) полювання та рибальства;
- 4) професійних об'єднань у сільському господарстві;
- 5) сільськогосподарського кредиту;
- 6) сільськогосподарської оренди;
- 7) соціальних питань;
- 8) організації сільськогосподарського профнавчання²⁷.

Як справедливо зазначають Г. Ю. Бистров та М. І. Козир, сучасне аграрне право охоплює дві взаємопов'язані сфери правового регулювання. Одна з них – традиційна галузь аграрних відносин, яка виникає в сфері власне сільськогосподарської діяльності під час обробітку землі, виробництва продукції рослинництва та тваринництва. Інша галузь відносин, які регулюються аграрним правом, охоплює також діяльність підсобних підприємств і промислів у сільському господарстві, пов'язану із переробкою сільськогосподарської продукції і виробництвом продовольства²⁸. Цю наукову позицію відображено й у Законі Російської Федерації від 29 грудня 2006 р. «Про розвиток сільського господарства», ст. 4 якого під сільськогосподарським виробництвом розглядає сукупність видів економіч-

²⁶ Laligant M. Op. cit., P. 45.

²⁷ Павлова Э. И. Тенденции развития аграрного права Франции / Э. И. Павлова // Правоведение. – 1983. – № 1. – С. 82.

²⁸ Аграрное право: учебник для вузов / под ред. проф. Г. Е. Быстрова, проф. М. И. Козыря. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юристъ, 1998. – С. 8.

ної діяльності з вирощування виробництва та переробки відповідно сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, зокрема надання відповідних послуг²⁹.

Таке широке тлумачення поняття «сільськогосподарської діяльності» відповідає вимогам сучасної ринкової економіки та інтересам сільськогосподарських товаровиробників.

Чинне законодавство України послідовно не закріплює поняття «сільськогосподарська діяльність». Під час аналізу понять «сільське господарство (сільськогосподарське виробництво)», «сільськогосподарський товаровиробник» та «сільськогосподарське підприємство», які визначено у Законі України від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства України на період 2001–2004 років»³⁰, можна зробити висновок, що український законодавець також доволі широко інтерпретує поняття «сільськогосподарська діяльність».

У Конвенції МОП «Про інспекцію праці в сільському господарстві» надано таке визначення сільськогосподарського підприємства. Це підприємство або частина підприємства, що займається обробіткою землі, тваринництвом, включаючи розведення худоби та догляд за нею, лісовим господарством, садівництвом, первинною переробкою продуктів сільського господарства самим землеробом або будь-якими іншими видами сільськогосподарської діяльності. З огляду на це визначення, можна виокремити напрями діяльності сільськогосподарського підприємства, серед яких вказаний документ називає обробітку землі, тваринництво, лісове господарство, садівництво, первинну обробку сільськогосподарської продукції. У КВЕД *Сільське господарство, мисливство, лісове господарство*

²⁹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.akdi.ru>

³⁰ Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 11. – Ст. 52.

передбачено, що ця секція охоплює вирощування рослинних і тваринних природних ресурсів. Вона включає діяльність із рослинництва, тваринництва, лісівництва, лісозаготівлі, заготівлі лісових дикорослих продуктів і продукції розведення, мисливства чи відлову тварин у природному середовищі. Ця секція не охоплює діяльність із вирощування, вилову (секція В) та переробки риби та рибопродуктів (секція D). Водночас, відповідно до змісту лісового законодавства, лісове господарство не належить до сільськогосподарської діяльності.

Аналіз Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» в редакції закону від 20 листопада 2012 р., у якому дано визначення поняттю сільськогосподарського кооперативу, дає підстави стверджувати, що до сільськогосподарської діяльності належить діяльність, пов'язана з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів. Із Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» також випливає, що сільськогосподарська діяльність охоплює рибництво та рибальство. Законом України від 18 вересня 2012 р. «Про аквакультуру»³¹ остання чітко віднесена до сільськогосподарської діяльності.

Виникає і таке питання, чи є різниця між поняттями «сільськогосподарська діяльність» і «аграрне виробництво»? Чинне земельне законодавство застосовує термін «товарне сільськогосподарське виробництво», але не розшифровує його зміст.

У проєкті Закону України «Про сільське господарство» запропоновано під сільськогосподарською діяльністю розглядати господарську діяльність суб'єктів господарювання, що здійснюється з метою виробництва та реаліза-

³¹ Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 43. – Ст. 616.

ції сільськогосподарської продукції та продукції її переробки з власної сировини. Своєю чергою, сільськогосподарська продукція – продукція рослинництва і тваринництва, що охоплює одержану в природних та штучних умовах продукцію рослинних культур, вирощування свійських тварин і птиці, вирощування та вилову риби у внутрішніх водоймищах, розведення бджіл, шовкопрядів, плазунів, слимаків, інших наземних ссавців, безхребетних та комах, продукти їх переробки, консервації. А під сільськогосподарським виробництвом у проекті розуміють процес одержання та переробки сільськогосподарської продукції на власній сировині, надання сільськогосподарських послуг.

Отже, в сучасних умовах розвитку ринкових відносин у аграрній сфері економіки з метою уніфікації розуміння поняття «сільськогосподарська діяльність» є принципово важливим визначити на рівні закону як нормативно-правового акта вищої юридичної сили це базове поняття. Його законодавче визначення, по-суті, визначить і межі предмета правового регулювання аграрного права, що буде додатковим аргументом на користь цієї галузі права та критерієм розмежування від інших галузей права.

Розглядаючи предмет правового регулювання аграрного права як основний галузеутворювальний критерій, зауважимо, що в структурі аграрних відносин базовими є земельні відносини. Проте не всі земельні відносини охоплюються предметом аграрного права України, а лише ті, які пов'язані із використанням земель сільськогосподарського призначення, насамперед як основного засобу виробництва. Використання земель сільськогосподарського призначення здійснюється різноманітними аграрними суб'єктами господарювання – фермерськими господарствами, сільськогосподарськими виробничими кооперативами, особистими селянськими господарствами тощо, на різних правових титулах – на праві власності, на праві оренди тощо.

Справедливим та обґрунтованим є зауваження Л. К. Єркінбаєвої, яка вважає, що сільськогосподарська діяльність тісно пов'язана з використанням землі, в одному випадку, яка є основним засобом виробництва, а в другому, просторовим базисом для розміщення об'єктів переробки та реалізації. Наприклад, у рослинництві виробництво безпосередньо пов'язане із землею і немислиме без неї, а в бджільництві такої прямої залежності немає, хоча законодавець бджільництво визнає видом аграрного виробництва. Тут варто зазначити, що зв'язок із землею встановлює певні межі і для економічного, і для правового поняття сільськогосподарської діяльності³².

У сучасних умовах коло земельних аграрних відносин збагатилось у зв'язку із проведенням в Україні земельної та аграрної реформ та пов'язаним із ними процесом паювання сільськогосподарських угідь колективних сільськогосподарських підприємств. Подальший розвиток земельних аграрних відносин здійснюється завдяки законодавчому закріпленню приватизації земель державних та комунальних сільськогосподарських підприємств шляхом визначення земельної частки (паю) працівникам цих підприємств, установ та організацій, працівникам державних та комунальних закладів освіти, культури, охорони здоров'я, розташованих на території відповідної ради, а також пенсіонерам із їх числа (ст. 25 Земельного кодексу України).

Трудові відносини, які належать до предмета аграрного права, мають істотну специфіку. Як зазначає Н. І. Титова, ці відносини формуються переважно як земельно-трудові або еколого-трудові відносини, оскільки праця –

³² Єркінбаєва Л. К. К вопросу о понятии аграрных правоотношений в условиях становления и развития рынка / Л. К. Єркінбаєва // Вестник КазНУ. – 2008. – № 4.

органічне використання природних якостей землі під час виробничої сільськогосподарської діяльності³³. Проте інколи це можуть бути й «відокремлені» земельні або трудові відносини. Що відбувається тоді, коли йдеться про менш характерні, ніж рослинництво, галузі сільськогосподарської діяльності³⁴.

Трудові аграрні відносини, як правило, мають характер членських трудових відносин, і регулюються нормами аграрного переважно локального законодавства (наприклад, Статутом, Правилами внутрішнього розпорядку, Положенням про оплату праці та ін., які приймаються вищим органом управління юридичної особи – сільськогосподарської організації). Водночас наймана праця в сільському господарстві застосовується радше як виняток і відносини, пов'язані з її використанням, регулюються трудовим законодавством.

За змістом трудові аграрні відносини можна класифікувати на такі види:

- відносини в сфері організації праці;
- з дотримання трудової дисципліни;
- відносини в галузі оплати праці;
- у сфері охорони праці тощо.

Отже, на особливості трудових аграрних відносин значно впливає специфіка сільськогосподарської праці, яка характеризується такими рисами:

- залежністю від природно-кліматичних умов;
- сезонним характером виробництва;
- відсутністю безперервного трудового виробничого процесу;

³³ Титова Н. И. Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты) / Н. И. Титова. – Львов, 1989. – С. 149.

³⁴ Аграрне право України: підручник / Н. І. Титова та ін.; за ред. О. О. Погрібного. – К.: Істина, 2004. – С. 10-11.

- перевищенням часу виробництва сільськогосподарської продукції над тривалістю робочого часу;
- наявністю нормального виробничого ризику;
- здебільшого колективним характером праці і т. д.

Основу аграрних відносин становлять майнові відносини в сфері сільськогосподарської діяльності, які поділяються на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні майнові аграрні відносини пов'язані із створенням відповідних суб'єктів аграрного господарювання – фермерських господарств тощо, формуванням їхніх майнових фондів; можливістю володіти, користуватися та розпоряджатися належним їм майном тощо. Останній різновид майнових відносин може розглядатися і як внутрішні, і як зовнішні майнові відносини. Серед зовнішніх майнових відносин варто виокремити договірні відносини (так, глибокою аграрною специфікою характеризуються договори контрактації сільськогосподарської продукції, оренди майна (майнових паїв) та земельних ділянок, земельних часток (паїв) тощо); деліктні відносини. Внутрішні майнові аграрні відносини регламентуються нормами аграрного законодавства і входять до предмета аграрного права, зовнішні ж майнові відносини регламентуються нормами переважно цивільного законодавства і одночасно належать до предмета цивільного права.

Коло майнових аграрних відносин під час проведення радикальних економічних перетворень на селі збагатилось також завдяки проведенню паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств із визначенням членам цих підприємств, пенсіонерам із їхнього числа майнових паїв. Останні, згідно із чинним законодавством України, можуть бути об'єктом різних правочинів, зокрема й оренди. Проте оптимальний варіант реалізації громадянами України – членами КСП своїх майнових прав – це виділення майнових паїв у натурі й отримання відпові-

дного майна для того, щоб надалі розпорядитися ним на власний розсуд.

Предметом аграрного права охоплюються й організаційно-управлінські відносини, які також поділяються на внутрішні та на зовнішні. Внутрішні майнові організаційно-управлінські відносини пов'язані із організацією управління всередині сільськогосподарських організацій (структура органів управління, повноваження тощо), зовнішні організаційно-управлінські відносини опосередковують відносини між суб'єктами аграрного господарювання та органами державної влади та місцевого самоврядування.

Нормами аграрного, зокрема локального, законодавства регламентують внутрішні організаційно-управлінські відносини. Водночас ці норми характеризуються значною мірою диспозитивності.

Зовнішні організаційно-управлінські відносини одночасно входять і до предмета адміністративного права, їхнє регулювання здійснюється імперативно. Проте із побудовою в Україні цивілізованих ринкових відносин змінюються форми та методи управління в сфері сільськогосподарської діяльності. Проте водночас зростає роль публічно-правових приписів у контексті державного регулювання сільським господарством, яке не виключає управлінського впливу на учасників аграрних відносин.

Загалом можна погодитись із тим, що у сучасний період є необхідність виокремити й інші групи відносин: фінансові, відносини з захисту прав та інтересів сільськогосподарських товаровиробників, з охорони довкілля в сільському господарстві³⁵.

Потенційну привабливість має питання про можливість включення до предмета аграрного права фінансових

³⁵ Еркинбаева Л. К. К вопросу о понятии аграрных правоотношений в условиях становления и развития рынка / Л. К. Еркинбаева // Вестник КазНУ. – 2008. – № 4.

відносин, зокрема у сфері оподаткування, адже окремі податки та збори, сплачувані сільськогосподарськими товаровиробниками безперечно наділені аграрною специфікою (фіксований сільськогосподарський податок, збір на розвиток виноградарства, садівництва та хмелярства). Але додатковою перешкодою до перспективи виокремлення аграрних фінансових відносин стало прийняття Податкового кодексу України³⁶, який встановив вичерпний перелік податків і зборів та поширив свою виключну дію на них.

Сьогодні дедалі ширше розглядається питання включення до предмета аграрного права відносин із забезпечення продовольчої безпеки³⁷. Але проблематика продовольчої безпеки розглядається поки що на локальному рівні окремих публікацій, тоді як розширення кола аграрних відносин потребує щонайменше монографічного обґрунтування³⁸.

Н. І. Титова пропонує розширити предмет аграрного права, включивши до нього також і соціальні аграрні відносини. Ця пропозиція без сумніву заслуговує на підтримку, зокрема й з огляду на конституційні положення про те, що людина, її життя та здоров'я, честь та гідність є найвищою соціальною цінністю. Водночас, на нашу думку,

³⁶ Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–14, 15–16, 17. – Ст. 112.

³⁷ Бобкова А. Г. Щодо викладання навчальної дисципліни «Аграрне право» / А. Г. Бобкова, Ю. А. Павлюченко, І. М. Любимов // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукр. круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. – К.: Вид. центр НУБіП України, 2012. – С. 17–20; Єрмоленко В. М. Актуальні питання систематизації законодавства про продовольчу безпеку / В. М. Єрмоленко // Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України: зб. наук. пр. круглого столу (18 березня 2011 р.). – К.: ВГЛ «Обрії», 2011. – С. 113–119.

³⁸ Правова доктрина України: у 5 т. / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін.; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Х.: Право, 2013. – Т. 4. – С. 829–830.

соціальні відносини, які охоплюються предметом цієї галузі права також можна поділити на два самостійні види. Один із них традиційний – це відносини щодо забезпечення пріоритетності соціального розвитку села, його сталого розвитку. Інший – пов'язаний із формуванням соціального статусу селянина як центрального суб'єкта аграрних відносин та правовідносин. В. М. Єрмоленко переконаний, що в Україні сформувалася суттєва аргументна основа, вивчення якої дало змогу зробити узагальнюючий підсумок про належність сучасних відносин соціального розвитку села до предмета аграрного права на рівні рівноправної складової. Вагомі аргументи, зокрема, наводяться О. В. Гафуровою³⁹.

Відтак заслуговує на увагу пропозиція П. Ф. Кулинича щодо необхідності постановки питання про перехід аграрного права на вищий щабель розвитку та формування на його базі нового правового утворення – сільського права як комплексної галузі права правової системи України. На думку вченого, вітчизняна юридична наука має приділити більшу увагу дослідженню проблематики щодо формування права сільської місцевості та агроекологічного права, які поряд з аграрним (агровиробничим) правом мають розглядатися як базові інститути більш широкого, ніж аграрне право, комплексного галузевого утворення у структурі права України – сільського права⁴⁰.

Отже, аграрне право як галузь права – це система правових норм, які регулюють аграрні відносини, тобто

³⁹ Гафурова О. В. Відносини соціального розвитку села як складова предмета аграрного права / О. В. Гафурова // Правничий вісник університету «КРОК»: зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 6. – С. 52–59.

⁴⁰ Кулинич П. Ф. До питання про розвиток предмета аграрного (сільського) права / П. Ф. Кулинич // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. – К.: Видавничий центр НУ-БіП України, 2012. – С. 43.

комплекс взаємопов'язаних земельних, трудових, майнових, організаційно-управлінських, соціальних тощо відносин у сфері сільськогосподарської діяльності.

МЕТОДИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В АГРАРНОМУ ПРАВІ

Поряд із предметом правового регулювання важливою кваліфікаційною ознакою галузі права вважається метод правового регулювання. Це – специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, здійснюваний за допомогою правових норм та інших юридичних засобів⁴¹.

Методи аграрного права характеризуються наявністю норм-приписів, норм-заборон та норм-дозволів, що свідчить про поєднання публічно-правових та приватноправових начал у регулюванні суспільних аграрних відносини.

Загалом, зважаючи на комплексний характер аграрного права як галузі права, методи аграрного права можна охарактеризувати як поєднання елементів методів тих галузей права, складові яких охоплюються предметом цієї галузі права. Отже, під час регулювання майнових аграрних відносин будуть використовуватися методи рівності сторін, диспозитивного впливу тощо; під час регулювання організаційно-управлінських аграрних відносин основними методами будуть: імперативного впливу, метод влади-підпорядкування, координації тощо.

Водночас для аграрного права як, можливо, жодної іншої галузі права характерний метод локальної правотворчості. Його застосування до регулювання сучасних

⁴¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – К., 1994. – С. 95.

аграрних відносин зумовлене, по-перше, істотними прогалинами у законодавстві, а, по-друге, об'єктивною потребою врахування специфіки сільськогосподарських відносин у конкретних суб'єктах господарювання тощо.

ПРИНЦИПИ АГРАРНОГО ПРАВА

Принципи права – це основні вихідні засади, ідеї, положення, які закріплені в правових нормах і відображають закономірності певної галузі права. Принципи права мають значення особливої ланки структури права, пронизують зміст права на всіх рівнях його побудови, всі елементи правової системи. Особливе значення принципів у структурі права полягає у тому, що вони є основоположними регулятивними елементами структури. Як глибинні елементи вони і здатні спрямовувати розвиток і функціонування всієї правової системи, визначати лінії судової й юридичної практики, сприяти усуненню прогалин у праві, відміні застарілих і прийняттю нових юридичних норм⁴².

Принципи не лише визначають зміст відповідної галузі права, а є тим рушійним саморегульним елементом, що зумовлює розвиток галузі права.

Для комплексних галузей права принципи права як суб'єктивний чинник, що засвідчує роль держави у регулюванні відповідних суспільних відносин, мають особливе значення. Вони є тією вирішальною класифікаційною ознакою, що дає змогу виокремити відповідну галузь права.

Аграрне право характеризується власними специфічними принципами, які відображають його об'єктивний характер, що відповідає рівню розвитку суспільних відносин у цій сфері.

Загалом принципи аграрного права – це виражені у

⁴² Алексеев С. С. Общая теория права: в 2-х т. / С. С. Алексеев. – М., 1981. – Т. 1. – С. 261–262.

нормах права, які регулюють аграрні відносини, основні вихідні засади, ідеї, положення, які визначають зміст цієї галузі права.

Зміст аграрного права, на думку професорів М. І. Козиря і Г. Ю. Бистрова, відображають такі принципи:

а) врахування специфіки й особливостей сільськогосподарського виробництва;

б) рівність учасників аграрних правовідносин;

в) право добровільного вибору селянами форм трудової та господарської діяльності;

г) розширення системи юридичних гарантій для свободи аграрного підприємництва;

г) закріплення за державою регулятивних функцій у сфері аграрного підприємництва;

д) органічний зв'язок трудової діяльності з природно-кліматичними умовами аграрного підприємництва, екологічна спрямованість цієї діяльності та ін.⁴³

Проте найповніше розкрила зміст принципів аграрного права професор Н. І. Титова. Автор виокремила загальні принципи, які повинні відображатись у законодавстві (зокрема – й в аграрному):

1) спрямованість на зміцнення юридичних засад правової демократичної держави;

2) спрямованість на гарантування прав людини;

3) відповідність об'єктивним закономірностям сучасного суспільного розвитку, його науковим засадам;

4) відповідність усіх нормативно-правових актів Конституції України;

5) врахування ієрархічної послідовності та внутрішньої гармонії нормативно-правових актів;

6) підвищення ролі законів як основних елементів законодавчої системи;

⁴³ Аграрное право: учебник для вузов / отв. ред.: Г. Е Быстров, М. И. Козырь. – М., 1999. – С. 18.

7) кодифіковане й системне правове забезпечення суспільного розвитку (для усунення існуючого спонтанного розвитку законодавства, численних фактів його доповнень та змін і формування стабільного законодавства).

Водночас професор Н. І. Титова вказувала на систему спеціальних принципів аграрного права, наявність яких зумовлена особливостями мети та змісту аграрних відносин. На її думку, слід зважати на два чинники:

1) селяни своєю працею створюють життєво необхідні й незамінні блага для всього суспільства: виробляючи сільськогосподарську продукцію, вони вирішують одну з найважливіших суспільних проблем – продовольчу;

2) аграрні відносини безпосередньо або опосередковано пов'язані з процесом сільськогосподарського землекористування.

Серед принципів аграрного права Н. І. Титова виокремлює:

– пріоритетність сільського господарства в системі всіх інших галузей народного господарства. Основною складовою цього принципу є пріоритетність сільськогосподарського землекористування серед інших видів користування землею;

– рівність суб'єктів аграрних відносин;

– право добровільного вибору селянами організаційно-правових форм господарства та господарювання;

– тісний органічний взаємозв'язок трудових і земельних відносин;

– стабільна державна підтримка сільськогосподарського товаровиробника. Держава повинна забезпечувати охорону земель сільськогосподарського призначення, створювати соціально-економічні умови життя й праці селянина;

– принцип реальної гарантованості суб'єктивних прав селян як громадян України й як суб'єктів аграрних відносин⁴⁴.

⁴⁴ Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного. – К.: Істина, 2004. – С. 13–15.

Очевидно перелік принципів, зокрема спеціальних, аграрного права не є вичерпним. Їх особливістю є і те, що вони незакріплені законодавчо і переважно обґрунтовуються в аграрно-правовій доктрині. Але їх значення полягає у тому, що вони можуть застосовуватись як засіб подолання прогалин у праві, що у разі певної загальмованості розвитку аграрного законодавства має важливе значення для розвитку аграрного права загалом. Той факт, що вони не є нормативно закріплені, не є перешкодою застосування аналогії права за наявності прогалин у правовому регулюванні аграрних відносин. Як зазначає О. Ф. Скакун, принципи права можуть бути прямо сформульовані в законодавчих актах чи виникати із загального змісту таких актів, зумовлювати тим самим напрями правотворчої, правозастосовної та іншої юридичної діяльності⁴⁵. Водночас, як справедливо зауважує Т. О. Коваленко, виникає питання щодо того, які саме принципи – загальнолюдські (міжнародні), загальноправові (загальні, основні), міжгалузеві, галузеві-повинні застосовуватись під час аналогії права у аграрних відносинах. Зважаючи на специфіку предмета аграрного права України та його методи, з огляду на потреби гарантування продовольчої безпеки держави та права кожного на достатнє харчування, під час подолання аграрно-правових прогалин пріоритет матимуть галузеві принципи, загальні засади саме аграрного права України. У разі їх відсутності можливим є застосування конституційних, загальноправових та міжнародних правових принципів⁴⁶.

⁴⁵ Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Еспада, 2006. – С. 258.

⁴⁶ Коваленко Т. О. Аналогія в аграрному праві України: умови та межі застосування / Т. О. Коваленко // Современные тенденции развития национального законодательства Украины: сб. тез міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 мая 2011 г.). – Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К.: Вид. центр НУБіП України, 2011. – С. 331–332.

Розгляд питання допустимості юридичної аналогії для подолання прогалин аграрно-правового регулювання буде неповним без з'ясування меж її застосування в аграрному праві України. Використання аналогії не є універсальним способом подолання прогалин правового регулювання аграрних відносин, адже юридичні прогалини класифікуються на подоланні та неподоланні, останні з яких не можуть бути заповнені шляхом аналогії. Чинне аграрне законодавство України не містить переліку випадків, коли юридична аналогія не допускається. Невизначені обмеження застосування юридичної аналогії ні в ЦК України, ні в процесуальних кодексах – ЦПК України та КАС України. Лише КК України містить спеціальну норму щодо недопустимості застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією (ч. 4 ст. 3). Тому в аграрному праві юридична аналогія не допускається за умови чіткої законодавчої вказівки на вид нормативно-правового акта, який повинен регулювати певні аграрні відносини⁴⁷.

У теорії права чітко зазначається, що аналогія у всіх випадках допустима лише тоді, коли це питання прямо не врегульоване в законі та законодавець не пов'язує настання юридичних наслідків лише із конкретним законом⁴⁸.

Водночас наголошуємо, що принципи права є, по суті, самостійним джерелом права, тому їх необхідно розглядати у темах, пов'язаних із дослідженням джерел права.

⁴⁷ Коваленко Т. О. Аналогія в аграрному праві України: умови та межі застосування / Т. О. Коваленко // Современные тенденции развития национального законодательства Украины: сб. тез. міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 мая 2011 г.) / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К.: Вид. центр НУБіП України, 2011. – С. 331–332.

⁴⁸ Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – С. 119.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Предмет аграрного права України та його особливості серед інших галузей правової системи України.
2. Яка особливість методів аграрного права?
3. Охарактеризуйте спеціальні принципи аграрного права.

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Перспективи розширення предмета правового регулювання аграрного права.
2. Роль земельної та аграрної реформ в Україні на розвиток аграрного права.
3. Роль принципів аграрного права як галузеутворювального чинника цієї галузі права.

ТЕМА. ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Поняття та особливості джерел (форм) аграрного права

Класифікація джерел (форм) аграрного права

Нормативно-правові акти в системі джерел (форм) аграрного права. Конституційні основи аграрного права України. Закони як джерела (форми) аграрного права, зростання їх ролі у правовому регулюванні аграрних відносин. Підзаконні нормативно-правові акти як джерела (форми) аграрного права. Локальні нормативно-правові акти як джерела (форми) аграрного права

Інші джерела (форми) аграрного права України

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ (ФОРМ) АГРАРНОГО ПРАВА

Поняття джерел права досі не є усталеним у юридичній науці. Проте їх значення та роль як галузеутворювальних чинників є надзвичайно важливими. Наявність власних джерел є свідченням існування відповідної галузі права.

С. С. Алексєєв під джерелом права розуміє державні чи визнані нею офіційні документальні способи виразу та закріплення норм права, надання їм юридичного, загальнообов'язкового значення⁴⁹. Українська дослідниця Н. М. Пархоменко джерелом права називає зовнішню форму об'єктивації правової норми, яка тільки після об'єктивації у певній формі стає загальнообов'язковою, а її реалізація

⁴⁹ Алексєєв С. С. Право: азбука – теорія – філософія. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексєєв. – М.: Статут, 1999. – С. 76.

забезпечується відповідними засобами державного примусу⁵⁰. В. М. Баранов зазначає, що теорія права оперує цим поняттям декілька століть. Під джерелом права розуміють і ті фактори, що зумовлюють правові норми, викликають їх до життя, і форми об'єктивації норм права. Але саме у юридичному розумінні джерело права є формою виразу, об'єктивації нормативної державної волі – зовнішніми формами права⁵¹. Отже, іноді джерела права у юридичній літературі розглядаються через категорію «форма права». Остання – це зовнішній вираз, об'єктивація назовні правових норм, що засвідчує їхню державну загальнообов'язковість. Проте, як зазначає С. С. Алексеев, термін «джерело права» має низку переваг. На його думку, юридичне джерело, взяте у змістовному ракурсі, тобто як носій юридичних норм, і є формою існування права. Крім того, нормативний акт як форма права в практичному житті для осіб, які застосовують чи вивчають право, є, так би мовити, і фактичним джерелом ...⁵².

Водночас співвідношення джерела права та форми права є значно глибшими, і передбачає такі позиції: отождошення поняття «форма права» та «джерело права»; частковий збіг, коли одне з розумінь терміна джерела права збігається з формою або одне із значень форми збігається з джерелом; повне розмежування цих понять⁵³.

Не вдаючись у дискусію щодо співвідношення понять «джерело» та «форма» права, зауважимо, що, коли

⁵⁰ Пархоменко Н. М. Проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні: монографія / Н. М. Пархоменко та ін.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 233.

⁵¹ Теория государства и права: учебник / под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юрист, 2003. – С. 266–268.

⁵² Алексеев С. С. Общая теория права: в 2-х т. / С. С. Алексеев. – М., 1981. – Т. II. – С. 212–213.

⁵³ Бошно С. В. Соотношение понятий «источник» и «форма» права / С. В. Бошно // Юрист. – 2001. – № 10. – С. 22.

Йдеться про джерело права у формально-юридичному плані, то основна увага дослідників концентрується на засобах і способах внутрішньої організації правової матерії, а також на формах її вираження назовні. В подібних випадках іноді говорять про джерело права, яке виступає «в спеціально-юридичному значенні». Водночас джерело права розуміється не інакше, як «спосіб вираження (оформлення) і закріплення норм права як ідей про належність чи допустимість в об'єктивній дійсності» або те, «де міститься норма права, те, звідки юристи-практики черпають знання про норми позитивного права»⁵⁴. Формально-юридичне уявлення про джерела права є найпоширенішим у сучасній вітчизняній та зарубіжній юридичній науці, і здебільшого саме в такому значенні буде розглядатися у цьому навчальному посібнику. Хоча нині теорія джерел, зокрема джерел аграрного права, зважаючи на різні типи праворозуміння поняття «джерело права», значно розвинулась, визнаючи множинність джерел права, багаторівневість системи джерел права, застосування комплексно-інтегративного підходу до вивчення та поглиблення теорії джерел права, поєднання формальних та змістових аспектів розуміння права тощо.

Це дало підставу професору В. М. Єрмоленку під джерелами аграрного права розуміти зумовлені об'єктивними вимогами суспільного розвитку чинники, що спричинюють виникнення волевиявлення держави чи інших суспільних утворень до встановлення загальних правил поведінки у сфері аграрних відносин. Саме з розкриттям складу зазначених об'єктивних за своєю природою чинників, на думку вченого, актуалізується диференціація аграрно-правових джерел на первинні та вторинні. Тоді формами аграрного права є способи і

⁵⁴ Марченко М. Н. Источники права / М. Н. Марченко. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С. 51.

внутрішньої організації, і зовнішнього виразу та закріплення створених аграрно-правових норм⁵⁵.

В юридичній літературі виокремлюють такі основні зовнішні форми (джерела) права:

- 1) нормативно-правовий акт;
- 2) нормативно-правовий договір;
- 3) правовий звичай;
- 4) правовий прецедент;
- 5) принципи права;
- 6) правова доктрина;
- 7) релігійні джерела⁵⁶.

Отже, розвиток системи джерел права України на сучасному етапі відбувається в напрямках удосконалення існуючої системи джерел права, поширення прецедентних засад, удосконалення правового забезпечення нормотворчої діяльності, активізації нормативно-договірного регулювання суспільних відносин, оновлення системи джерел права України у зв'язку із входженням в європейський правовий простір тощо⁵⁷.

Але пріоритетним джерелом (формою) права є нормативно-правовий акт. Відтак і категорія джерел аграрного права характеризується насамперед за ознакою нормативно-правового акта. Нормативно-правовий акт належить до особливого різновиду правових актів. Це – офіційний акт компетентних органів, який виражає волю держави. Нормативно-правовий акт приймається лише

⁵⁵ Проблеми розвитку аграрного та земельного права: монографія / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, В. М. Єрмоленко та ін.; за ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинич. – К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. – С. 34.

⁵⁶ Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посібник (за кредитно-модульною системою) / Л. А. Луць. – К.: Атака, 2008. – С. 193.

⁵⁷ Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук / Н. М. Пархоменко. – К.: Б.в., 2009. – 32 с.

правотворчим органом – державним органом або (за уповноваженням держави, чи з її санкції) відповідною організацією. Водночас в усіх випадках він виражає волю держави. Цим пояснюється його обов'язковість, офіційність, авторитарність. Джерелом права є лише такий нормативно-правовий акт держави, який містить всезагальні абстрактні правила поведінки, адресовані невизначеному колу осіб і розраховані на неодноразове застосування, і є засобом встановлення нових, змін чи відміни раніше прийнятих норм аграрного права⁵⁸.

Характеризуючи нормативно-правовий акт як джерело аграрного права, необхідно підкреслити загальну тенденцію збільшення кількості нормативно-правових актів, з одного боку, та суперечливості їх змісту, – з іншого; нівелювання принципу верховенства закону, надмірне й невиправдане надання переваги підзаконному нормативно-правовому регулюванню; нерівномірний розвитком системи нормативно-правових актів; політизацію та декларативність, колізійність та складність змісту нормативно-правових актів та інших джерел права.

У зв'язку із цим, як зазначає Н. М. Пархоменко, хаотичний розвиток системи нормативно-правових актів має замінити глибоке переосмислення сформованої правової бази та практики виконання правових приписів, переважання не кількісного, а насамперед якісного показника змісту джерел права, підвищення ефективності їх впливу на процеси правотворення та державотворення, задоволення інтересів усіх верств населення. Через це об'єктивно зростає значення юридичної науки, правової доктрини, принципів права в системі джерел права, забезпечення гармонійного поєднання національного та

⁵⁸ Аграрное право: учебник для вузов / отв. ред. Г. Е Быстров, М. И. Козырь. – М., 1999. – С. 30.

міжнародного досвіду під час збереження таких, що виправдали себе, національних особливостей системи джерел права⁵⁹.

Особливістю джерел аграрного права в розумінні нормативно-правового акта як комплексної галузі права є наявність у них норм із так званою «подвійною пропискою». Тобто, норми, які регулюють аграрні відносини, одночасно належать і до основної, і до комплексної галузі права. Проте акти основних галузей законодавства, які регулюють аграрні відносини, не належать до аграрного законодавства. Аграрне право, до складу якого входять норми інших галузей права, є ширшим, ніж аграрне законодавство, що складається із нормативно-правових актів, котрі мають одну галузеву прописку.

Аналогічно і джерела аграрного права, і форми аграрного права є ширшими поняттями, аніж аграрне законодавство, яке становить систему нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини.

Нині не викликає сумніву те, що аграрне право має власні джерела, насамперед у формі нормативно-правових актів. Особливість тут полягає у механізмі закріплення правових норм у актах аграрного законодавства, які мають комплексний характер й не входять до жодної із основних галузей законодавства. Наприклад, Закон України «Про фермерське господарство»⁶⁰ регламентує земельні, майнові, трудові тощо відносини у фермерському господарстві. Норми, які регулюють земельні, майнові та інші відносини, генетично походять від норм земельного, цивільного, інших галузей права, проте закріплені, поміщені у нормативно-правовий акт, який належить до аграрного

⁵⁹ Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук / Н. М. Пархоменко. – К.: Б.в., 2009. – 32 с.

⁶⁰ Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 363.

законодавства, оскільки покликаний регулювати становище найбільш типового у сфері сільськогосподарської діяльності суб'єкта господарювання. Відтак основною особливістю джерел аграрного права є наявність власних джерел, які містять генетично пов'язані з основними галузями права норми, проте закріплені в актах аграрного законодавства, що мають комплексний характер і відображають специфіку сільськогосподарської діяльності.

Комплексні нормативно-правові акти можуть бути спрямовані на уніфікацію правового регулювання в сфері сільського господарства (наприклад, Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України»⁶¹) або ж на диференціацію правового регулювання, яка в аграрному праві здійснюється здебільшого за суб'єктним складом (наприклад, вже згаданий Закон України «Про фермерське господарство»).

Проте лише нормативно-правовими актами не вичерпується перелік джерел аграрного права.

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ (ФОРМ) АГРАРНОГО ПРАВА

Критерії класифікації правових джерел суттєво відрізняються залежно не тільки від часу та стану їхньої теоретичної розробленості, а й від галузевих особливостей юридичної науки. Наприклад, З. С. Беляєва свого часу вважала, що найсуттєвіше значення для колгоспного права мала класифікація його джерел за двома чинниками:

- а) за органами, що видають акти;
- б) за видами відносин, урегульованих цими актами⁶².

⁶¹ Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 49. – Ст. 527.

⁶² Беляєва З. С. Источники колхозного права / З. С. Беляєва. – М.: Наука, 1972. – С. 13, 70–72.

Натомість Г. Ю. Бистров пропонував виходити з таких критеріїв, як предмет правового регулювання, цілі й завдання правового регулювання, структура державного керівництва сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу, суб'єктний склад аграрних відносин, вид виробничо-господарської діяльності сільськогосподарського підприємства, об'єднання⁶³. Сучасна конституційно-правова наука виходить із таких основних критеріїв класифікації правових джерел:

- 1) сутність;
- 2) територія дії;
- 3) час дії;
- 4) чинність;
- 5) юридична сила⁶⁴;
- 6) зміст;
- 7) форма;
- 8) національна приналежність;
- 9) традиційність⁶⁵.

Наведений узагальнений перелік сформованих юридичною наукою критеріїв класифікації сучасних джерел права України дає змогу за аналогією здійснити класифікацію джерел аграрного права:

1) за сутністю (нормотворчою силою): джерела аграрного права Українського народу, джерела аграрного права Української держави, джерела аграрного права територіальних громад України, джерела аграрного права інших суб'єктів нормотворчості;

⁶³ Бистров Г. Е. Источники советского сельскохозяйственного права / Г. Е. Бистров // Сов. государство и право. – 1983. – № 3. – С. 22–23.

⁶⁴ Оніщенко О. В. Конституція України як основне джерело конституційного права України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – С. 7.

⁶⁵ Цоклан В. І. Система сучасних джерел конституційного права України: проблеми теорії та практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / В. І. Цоклан. – К.: ІЗ ВР України, 2008. – С. 15.

2) за змістом: джерела, які охоплюють своїм впливом і окремі інститути аграрного права, і міжінституційні комплекси;

3) за юридичною силою: конституційні норми, законодавчі, підзаконні акти аграрного права України, нормативні договори, судові прецеденти, аграрно-правові звичаї, аграрно-правова доктрина, природні права;

4) за формою: аграрні нормативно-правові акти, аграрні нормативні договори, судові прецеденти, аграрно-правові звичаї;

5) за умовами дії:

а) за територією: загальнодержавні, регіональні та локальні;

б) за часом дії: постійні та тимчасові;

6) за національною приналежністю: джерела національного та міжнародного аграрного права;

7) за традиційністю для національної правової системи: традиційні (нормативні акти та договори) і «нетрадиційні», новітні джерела аграрного права України – судові прецеденти, правові звичаї, аграрно-правова доктрина тощо.

Наведена класифікація, як і перелік класифікаційних критеріїв, не є виключними, що передбачає можливість їх подальшого творчого розвитку⁶⁶.

Окремо доцільно класифікувати нормативно-правові акти, які є джерелами аграрного права, з огляду на їх домінуючу роль у системі джерел і форм аграрного права.

Найпоширенішим критерієм класифікації джерел аграрного права – нормативно-правових актів – є юридична сила нормативно-правових актів, яка формує їх ієрархію. Якщо схематично, то всі нормативно-правові акти можна поділити на закони та підзаконні нормативно-правові акти, але і для кожного з них характерна власна ієрархія.

⁶⁶ Єрмоленко В. М. Сучасні джерела і форми аграрного права / В. М. Єрмоленко // Науковий вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. – 2011. – № 165. – С. 77–83.

– Закони (це – нормативно-правові акти вищого представницького органу держави або самого народу, які регулюють найважливіші суспільні відносини, виражають волю й інтереси більшості населення та втілюють основні права людини й інші загальнолюдські цінності і мають найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів⁶⁷):

а) конституційні (Конституція України);

б) звичайні або поточні (наприклад, Закони України «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про особисте селянське господарство» та ін.).

– Підзаконні нормативно-правові акти (це – нормативно-правові акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання):

а) нормативні акти глави держави та вищого органу державної виконавчої влади (укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України);

б) відомчі нормативно-правові акти (накази та інструкції Міністерства аграрної політики, Державного комітету України по земельних ресурсах, Міністерства охорони здоров'я тощо);

в) нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування та державної виконавчої влади на місцях (рішення, розпорядження);

г) локальні внутрішньогосподарські нормативно-правові акти (статути, угоди, колективні договори).

Окрему групу джерел аграрного права становлять міжнародні договори України. Укладені та належно ратифіковані (схвалені, затверджені, санкціоновані) Україною міжнародні договори є невід'ємною частиною законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм цього законодавства. Наприклад, Конвенція МОП № 129 про

⁶⁷ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – С. 89

інспекцію праці в сільському господарстві 1969 р.; Міжнародна конвенція по захисту рослин 1951 р. тощо.

Проблема. Будь-яка ієрархія нормативно-правових актів є умовною. Погоджуємось із А. М. Мірошниченком та Ю. Ю. Поповим, що під час спроби визначити ієрархію нормативно-правових актів буде неминуче створене дублювання (в ліпшому випадку) або суперечності (в гіршому) положенням Конституції та законів України про компетенцію різних правотворчих органів, бо саме з компетенції органів впливає ієрархія нормативних актів у цій чи іншій сфері, причому в різних сферах ієрархія може бути неоднаковою.

Нині чинне законодавство дає змогу вирішити питання про співвідношення за юридичною силою будь-яких нормативно-правових актів у кожній конкретній ситуації. Таке вирішення не завжди є простим, але трапляються складнощі, пов'язані із проблемами тлумачення положень чинного законодавства. На нашу думку, якщо такі проблеми існують, їх потрібно вирішувати «за місцем виникнення» шляхом вироблення єдиної правозастосовної практики, а, можливо, і шляхом внесення якихось змін до чинного законодавства. Проте створення «паралельного» правового регулювання не дасть змогу усунути існуючі двозначності, а лише поглибить їх.

Хоча чинне законодавство забезпечує можливість встановлення співвідношення між нормативними актами в кожній конкретній ситуації, досить проблематичним є виведення універсальної ієрархії. Така ієрархія повинна враховувати наявність так званих виключних компетенцій, коли вирішення якогось питання належить до виключного відання певного органу, отже, в описаних ситуаціях акти цього органу будуть існувати поза загальною ієрархією. Тому встановлення у законі певних правил щодо ієрархії нормативних актів неодмінно потребує застереження, що такі правила застосовуються, якщо інше співвідношення

між нормативними актами в частині їх юридичної сили не впливає з Конституції та законів України⁶⁸.

Традиційно джерела аграрного права за характером правового регулювання поділяють на уніфіковані та диференційовані. Уніфіковані нормативно-правові акти спрямовані на інтеграцію правового регулювання аграрних відносин. Їх, своєю чергою, можна поділити на дві групи: загальноуніфіковані й спеціально-уніфіковані.

Загальноуніфіковані джерела аграрного права є обов'язковими не лише для аграрних, а й для інших суб'єктів (Закон України «Про господарські товариства», трудове, екологічне законодавство тощо). Натомість спеціально-уніфіковані джерела аграрного права поширюють свою чинність лише на відносини у сфері сільськогосподарського виробництва і соціального розвитку села: Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років» від 18 січня 2001 р., Указ Президента України «Про основні засади розвитку соціальної сфери села» від 20 грудня 2000 р. та ін.

До диференційованих джерел аграрного права належать ті нормативно-правові акти, які розроблялися з урахуванням відмінностей у правовому статусі суб'єктів аграрного підприємництва (Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 червня 1997 р., «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р.). У теорії господарського права такого типу нормативно-правові акти називають статусними або компетенційними законами⁶⁹.

Крім вертикальної ієрархічної системи (за юридичною силою), джерела аграрного права створюють горизонтальну

⁶⁸ Мірошніченко А. М. Чи потрібний Закон України «Про нормативно-правові акти»? / А. М. Мірошніченко, Ю. Ю. Попов // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 362–372.

⁶⁹ Ващишин М. Я. Класифікація джерел аграрного права України / М. Я. Ващишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=100&d=428>

паритетну систему нормативно-правових актів, які відрізняються між собою предметом правового регулювання.

М. Я. Ващишин слушно зазначає, що особливості сільськогосподарського виробництва є тим важливим об'єктивним чинником, що зумовлює відокремлення, спеціальне правове регулювання аграрних суспільних відносин окремою галуззю національної системи законодавства – аграрним законодавством, яке є формою виразу аграрного права⁷⁰. Проте нині необхідно говорити про множинність джерел та форм аграрного права, які не вичерпуються лише аграрним законодавством.

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ
В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ (ФОРМ) АГРАРНОГО ПРАВА.
КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.
ЗАКОНИ ЯК ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) АГРАРНОГО ПРАВА,
ЗРОСТАННЯ ЇХ РОЛІ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ
АГРАРНИХ ВІДНОСИН.
ПІДЗАКОННІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ
ЯК ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) АГРАРНОГО ПРАВА.
ЛОКАЛЬНІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ
ЯК ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) АГРАРНОГО ПРАВА**

Конституція – особливий інститут правової системи держави, якому належить правове верховенство стосовно всіх її актів. Це не просто закон, а Основний Закон країни. Конституція оформляє національну систему права, об'єднує чинне законодавство, визначає основи законності та правопорядку в країні⁷¹.

⁷⁰ Ващишин М. Я. Класифікація джерел аграрного права України / М. Я. Ващишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=100&d=428>

⁷¹ Конституційне право України / за ред. д.ю.н., проф. В. Ф. Погорілка. – вид 3. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 89.

Як зазначає Н. І. Титова, Конституція України – не лише Основний Закон України, а і закон якісно нового змісту та спрямування. Її не можна порівнювати з Конституціями, які діяли в УРСР, оскільки йдеться про радикально нові підходи та оцінки соціальних явищ. Теоретично (формально-юридично) норми Конституції України концептуально просякнуті гуманістичним та пріоритетним ставленням до людини як найвищої соціальної цінності⁷².

Відповідно до ст. 8 Конституції України, найвищу юридичну силу має Конституція України. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй. Отже, і аграрне законодавство України повинно розвиватись у загальному гуманістичному соціальному напрямі, визначеному Конституцією України. У аграрному законодавстві України повинні деталізуватись, конкретизуватись та адаптуватись норми, які закріплюють права та свободи людини, до соціального статусу селян. Одним із основних завдань аграрного законодавства, насамперед у формі актів вищої юридичної сили, є визначення місця і ролі селян, створених ними організаційно-правових форм господарювання на землях сільськогосподарського призначення в системі ринкових механізмів розвитку економіки країни.

Конституція України не містить спеціальних норм щодо регулювання аграрних відносин. Хоча пріоритетність сільського господарства серед інших галузей економіки країни, всебічна державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників повинні стати конституційними принципами.

Зважаючи на те, що в структурі аграрних відносин базове місце посідають земельні відносини, і, що набуття прав на земельні ділянки сільськогосподарського призна-

⁷² Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: науково-навчальний посібник / Н. І. Титова та ін. – Львів: ПАІС, 2005. – С. 76.

чення є правостановлювальним фактом для здійснення сільськогосподарської діяльності, для розвитку аграрних відносин та законодавства, яке регламентує ці відносини, важливе значення мають ті норми Конституції України, які визначають основи земельного ладу в Україні. Зокрема, це норми ст.ст. 13, 14 Конституції України.

У ст. 13 Конституції України визнає землі, інші природні ресурси об'єктами права власності Українського народу. І хоч ця норма має більше політичний, аніж юридичний характер, як зазначає Н. І. Титова, її можна розглядати і як закріплення природно-економічної бази народовладдя та державної самостійності України⁷³. Конституційна норма про те, що власність зобов'язує та не може використовуватись на шкоду людині і суспільству (ч. 3 ст. 13), непрямо підкреслює основний принцип природокористування – принцип раціонального та ефективного використання земель та інших природних ресурсів. Власник цих об'єктів зобов'язаний у такий спосіб і такими методами використовувати належні йому землі та інші природні ресурси, щоб не погіршувати їхні природні властивості, і в такий спосіб не завдавати шкоди навколишньому природному середовищу, а також життю та здоров'ю інших людей. Крім того, саме ця норма Конституції України надає праву власності на землі та інші природні ресурси соціального відтинку, адже межами здійснення права власності на природні ресурси є інтереси інших людей та суспільства.

Виняткове значення для розвитку аграрних відносин має ст. 14 Конституції України, яка визнає землі основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Н. І. Титова переконана, що в цьому випадку йдеться про унікальний і пріоритетний об'єкт правових відносин, яким є насамперед землі сільськогос-

⁷³ Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: науково-навчальний посібник / Н. І. Титова та ін. – Львів: ПАІС, 2005. – С. 76.

подарського призначення. Саме сільськогосподарські землі, зокрема неоціненні ґрунти, уособлюють основне національне багатство України. Вони як основний засіб виробництва у цій сфері виконують життєзабезпечувальну функцію для всього суспільства, забезпечують продовольчу безпеку держави⁷⁴.

Держава гарантує право власності на землі (ст. 14). Згідно із Конституцією України право власності на землю «набувається та реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону» (стаття 14). По-перше, тут наголошується на вимозі законного одержання земель; по-друге, норма розрізняє поняття «набуття» земель та «реалізація» суб'єктами їх земельних прав, що відповідає процесуально-правовому порядку землевикористання; по-третє, визначаються види суб'єктів власності на землі⁷⁵.

Практично дуже важливою є норма статті 14-ої про те, що право власності на землю «набувається та реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону». Це, зокрема, означає, що земельні права громадян України здійснюються, з огляду на конституційні засади, безпосередньо на підставі Земельного кодексу України (який є основним земельним законом України) та інших законів (а не підзаконних актів). На жаль, земельна реформа в Україні в частині реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств та розпаювання земель сільськогосподарського призначення пройшла переважно на основі Указів Президента, а не законів⁷⁶.

⁷⁴ Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: науково-навчальний посібник / Н. І. Титова та ін. – Львів: ПАІС, 2005. – С. 77.

⁷⁵ Там же. – С. 78.

⁷⁶ Там же. – С. 78.

Норми статті 41 Конституції України гарантують кожному право володіти користуватися та розпоряджатися своєю власністю. Крім того, ця конституційна норма гарантує право приватної власності, яке набувається в порядку, визначеному законом.

Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону (ч. 3 ст. 41).

Однак право приватної власності на землю не є абсолютним. У ч. 7 ст. 41 Конституції України встановлені обмеження щодо використання власності: використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Очевидно, що найбільшою мірою такі обмеження стосуються власників та орендарів земельних ділянок, зокрема земельних ділянок сільськогосподарського призначення.

У ст. 42 Конституції України гарантовано кожному право на здійснення підприємницької діяльності, зокрема й у сфері сільськогосподарського виробництва.

Згідно зі ст. 42 Господарського кодексу України, підприємництвом визнається самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємницьку діяльність у сільському господарстві можна вважати окремим, самостійним видом підприємництва, визначальною ознакою якого є використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва. Право та аграрне підприємництво тісно пов'язані із правом на землю, що, своєю чергою, зумовлює значний вплив природно-кліматичних чинників на підприємницьку діяльність у аграрному секторі економіки.

У зв'язку з цим доцільно, як зазначає Н. І. Титова, у Господарському кодексі окремо врегулювати особливий вид підприємницької діяльності – аграрне підприємництво, передбачивши для нього сприятливий пільговий режим (в оподаткуванні, кредитуванні, страхуванні, ринковій інфраструктурі, механізмі легалізації та банкрутства). Для цього не потрібно кардинально змінювати чинну систему законодавства, оскільки сучасна державна політика спрямована на підтримку сільськогосподарських товаровиробників і деякі законодавчі кроки в цьому напрямі вже зроблені⁷⁷.

У статті 43 Конституції України гарантовано право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку особа вільно обирає або на яку вільно погоджується. Водночас особа може працювати на умовах найму за трудовим договором, або ж самостійно забезпечувати себе роботою як аграрний підприємець.

Праця у сільському господарстві є не в чистому вигляді, а в тісному взаємозв'язку трудових відносин із земельними. Специфіка трудових відносин членів фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, тобто працюючих власників, вимагає додаткового до трудового законодавства, локального правового регулювання їх праці, джерелом якого є Статут, Правила внутрішнього розпорядку.

Правове регулювання трудових відносин найманих працівників забезпечується трудовим законодавством із врахуванням особливостей сільськогосподарської праці, пов'язаної із землевикористанням, на яку значний вплив мають природно-кліматичні чинники, сезонний характер і підвищений ризик сільськогосподарського виробництва⁷⁸.

⁷⁷ Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: науково-навчальний посібник / Н. І. Титова та ін. – Львів: ПАІС, 2005. – С. 79–80.

⁷⁸ Титова Н. И. Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты) / Н. И. Титова. – Львов, 1989. – С. 81–127.

Конституція України гарантує також кожному право на безпечне для життя і здоров'я довкілля і на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Реалізація цього права можлива через здійснення права на вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також права на її поширення, які також гарантуються статтею 50 Конституції України.

Під час відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище, застосовуються цивільно-правові норми. У ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачено певні особливості застосування цивільно-правової відповідальності. Шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації, як правило, в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення та незалежно від збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів.

Власники земельних ділянок і землекористувачі вправі вимагати відшкодування не тільки прямої шкоди, заподіяної забрудненням довкілля, але й не отриманих доходів. Водночас самі вони повинні відповідати за якісний стан ґрунтів та виробленої на них продукції.

Судовий захист прав і свобод людини та громадянина гарантований ст. 55 Конституції України. Кожному гарантується право оскаржувати у суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Тим самим створено реальний механізм відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, здійснення нею обов'язку утвердження та забезпечення прав і свобод людини⁷⁹.

⁷⁹ Коментар до Конституції України. – К., 1996. – С. 139.

Судовий розгляд найбільш ефективно, повно та всебічно забезпечує реалізацію встановлених законом чи договором прав громадян.

Закони та підзаконні нормативно-правові акти як джерела (форми) аграрного права

Закон – це нормативно-правовий акт вищого представницького органу держави або самого народу, який регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення та втілює основні права людини й інші загальнолюдські цінності і має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів.

У Статті 92 Конституції України визначено перелік найважливіших суспільних відносин, які повинні регламентуватись виключно законами України. Зокрема, це: засади використання природних ресурсів (п. 5); правовий режим власності (п. 7); правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання (п. 8); основи національної безпеки (п. 17) тощо. Аграрні відносини, які хоч безпосередньо не вказані у ст. 92 Конституції України, є одними із найважливіших суспільних відносин, адже пов'язані із використанням земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва, провадженням на цих землях підприємницької діяльності, завдання якої – вирощування сільськогосподарської продукції і в такий спосіб забезпечення продовольчої безпеки держави як невід'ємної складової національної безпеки. Відтак роль законів у регулюванні аграрних відносин повинна бути істотною та відображати тенденції формування України як правової держави.

Останніми роками ситуація із регулюванням аграрних відносин у формі нормативно-правових актів вищої юридичної сили значно поліпшилась. Зокрема прийнято один із основних законів у цій сфері – Закон України «Про

державну підтримку сільського господарства України»⁸⁰. Цей Закон є уніфікованим, консолідованим нормативно-правовим актом і покликаний визначити основи державної політики у бюджетній, кредитній, цінovій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення.

Важливо, що правове становище основних сільськогосподарських товаровиробників також регламентовано спеціальними Законами України, зокрема, Законом України «Про фермерське господарство», «Про сільськогосподарську кооперацію» тощо.

У системі джерел аграрного права – законів України особливе місце відведено кодифікованим нормативно-правовим актам, які мають загальноуніфікований характер (Земельний, Цивільний, Господарський кодекси). Однак зазначені нормативно-правові акти лише регулюють окремі аспекти аграрних відносин, тоді як специфіка цих відносин вимагає самостійного правового регулювання, бажано у формі кодифікованого акта, наприклад, Аграрного кодексу, як це зроблено, зокрема, у Франції.

Загалом, як правильно зауважила Т. О. Коваленко, в Україні спостерігається тенденція до включення спеціалізованих аграрно-правових норм до нормативно-правових актів, які раніше не враховували специфіку сільськогосподарської діяльності, що позитивно впливає на механізм правового регулювання аграрних відносин, оскільки відбувається диференціація правового регулювання з урахуванням особливостей саме сільськогосподарського виробництва. Для забезпечення ефективності аграрно-правового регулювання вказані процеси диференціації бажано поєднувати із уніфікацією правового регулювання аграрних

⁸⁰ Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 49. – Ст. 527.

відносин. Упродовж понад двадцять років здійснення аграрної реформи, формування та розвитку аграрного законодавства в Україні неприйнятій комплексний нормативно-правовий акт, який був би стрижнем аграрного права і законодавства⁸¹.

На жаль, відсутність такого галузевого кодифікованого аграрно-правового акта є однією з причин, що обумовлюють сучасні проблеми правового регулювання аграрних відносин в Україні. Суперечливість, неповнота, недосконалість і динамізм аграрного законодавства вимагають прийняття єдиного, внутрішньоузгодженого нормативно-правового акта, що забезпечить найбільш повне й системне регулювання аграрних суспільних відносин.

Представниками науки аграрного права України свого часу було запропоновано провести кодифікацію аграрного законодавства у формі: Основ аграрного законодавства (Н. І. Титова), Аграрного кодексу (В. В. Янчук), Закону про АПК (А. Бейкун).

На нашу думку, найперспективніші перші дві позиції щодо систематизації аграрного законодавства – прийняття Основ аграрного законодавства або ж Аграрного кодексу. Проте ці кодифіковані акти мають певні особливості. В Україні є практика ухвалення Основ законодавства України, наприклад, Основи законодавства про охорону здоров'я, Основи законодавства України про культуру тощо. Проте практика прийняття Основ законодавства свідчить про доцільність їх прийняття на початковому етапі становлення законодавства у тій чи іншій сфері з метою встановлення базових засад відповідної галузі законодавства для уникнення у подальшому колізій, суперечностей і т. д.

⁸¹ Коваленко Т. О. Джерела аграрного права України: сучасний стан та перспективи // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. – К., 2012. – С. 41.

під час прийняття відповідних нормативно-правових актів у певній сфері, оскільки їх зміст не повинен суперечити визначеним в Основах базовим принципам.

Водночас кодекс доцільно приймати, коли нормативно-правовий матеріал є чисельним, однак неузгодженим, непослідовним, неоднозначним тощо. Відтак назріває необхідність його систематизації у формі кодифікації (це такий спосіб систематизації законодавства, який полягає у змістовній переробці й погодженні певної, пов'язаної спільним предметом регулювання, групи юридичних норм та об'єднанні їх в єдиному нормативно-правовому акті⁸²), результатом якої повинно стати прийняття єдиного кодифікованого акта – кодексу.

Існують два погляди із цього приводу:

1) така форма кодифікації, яка придатна для інших галузей, неприйнятна для аграрного законодавства, оскільки кодекс регулює переважно однорідну групу відносин. Сільське господарство – складний об'єкт регулювання й у будь-якої підгалузі сільськогосподарського законодавства є свій предмет регулювання, тому сільськогосподарське законодавство можна систематизувати, але кодифікувати в одному акті неможливо;

2) у одному кодифікованому акті можуть бути об'єднані норми, що регулюють різноманітні відносини, якщо вони спрямовані на спільний об'єкт, охоплюють різні сторони, визначених видів державної діяльності та підпорядковані певній меті⁸³.

В Україні необхідність прийняття кодифікованого аграрно-правового акта вже давно назріла, і саме такий

⁸² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник / П. М. Рабінович. – Вид. 5-те, зі змінами. – К.: Атіка. – 2001. – С. 98.

⁸³ Аграрное право (лекции от преподавателя И. П. Кузмич, БГУ) // Соруригнт @ 1999–2007 «Белорусская цифровая библиотека».

акт повинен стати основою для подальшої галузевої правотворчості, щоб унеможливити або принаймні зменшити спонтанність розвитку аграрного законодавства. Адже нині понад 20 тис. нормативних документів різного рівня регулюють діяльність у галузі сільського господарства. На думку В. М. Єрмоленка, розробка та прийняття Аграрного кодексу України стане потужним стимулом для удосконалення аграрного законодавства, дасть змогу усунути множинність нормативно-правових актів з одних і тих же питань і заповнити прогалини в правовому регулюванні суспільних відносин і сільському господарстві та АПК загалом, що стане одним із найважливіших правових засобів забезпечення аграрної реформи на селі. Розробка й прийняття Аграрного кодексу України слугуватиме консолідації правової системи України загалом. Аграрний кодекс як єдиний кодифікований акт дасть змогу уніфікувати механізм правового регулювання аграрних відносин, роздроблений різноєрархічними нормативно-правовими актами чинного аграрного законодавства, що призводить до виникнення непотрібного дублювання, суперечностей, розбіжностей, неврегульованості єдиного органічного масиву аграрних правовідносин⁸⁴.

Проблема. Традиційно кодифікація – це така форма систематизації законодавства, за якої спостерігається не лише механічне впорядкування законодавства, а й вдосконалення його змісту, усунення прогалин та колізій у правовому регулюванні системи відповідних соціальних відносин. Результатом такої систематизації є видання єдиного і цілісного нормативного акта (кодексу, статуту, положення), який забезпечує системне правове регулювання певного виду суспільних відносин.

⁸⁴ Єрмоленко В. Концептуальні засади систематизації законодавства про аграрні майнові правовідносини / В. Єрмоленко // Юрид. Україна. – 2007. – № 11. – С. 58–61.

Отже, кодифікація є наслідком довготривалого та кропіткого процесу систематизації законодавства, його реформування, упорядкування, зведення до певної внутрішньоузгодженої системи. За допомогою систематизації усуваються недоліки, повтори, застарілі норми тощо.

В умовах інтеграції України в ЄС, підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС і його державами-членами кодифікація аграрного законодавства повинна відбуватися на змістовно якісно нових засадах регулювання суспільних аграрних відносин шляхом прийняття пасіонарного за типом Аграрного кодексу України, який би не консервував існуючий стан аграрних правовідносин, а був розрахований на регулювання розвитку аграрного сектора економіки України. Зокрема, 1 листопада 2014 року тимчасово застосовуються такі розділи/статті Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема, Глава 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» (за винятком статті 404 (h) щодо посилення гармонізації з питань, які обговорюються в рамках міжнародних організацій) Розділу V «Економічне та секторальне співробітництво». У Статті 405 Угоди йдеться про те, що з метою здійснення зазначеного співробітництва й без шкоди для Розділу IV («Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею») цієї Угоди Сторони підтримують поступове зближення та гармонізацію з відповідним правом та регуляторними стандартами ЄС, зокрема з тими, що визначені у Додатку XXXVIII до цієї Угоди.

Проте, розуміючи складність підготовки такого рівня і змістовно нового кодифікованого акта, вважаємо слушними пропозиції окремих науковців використовувати для удосконалення правового регулювання аграрних відносин і інші форми систематизації самостійно або ж паралельно із створенням Аграрного кодексу України. Відтак О. О. Погрібний, В. І. Семчик, В. М. Стретович, поряд

із кодифікацією аграрного законодавства у системі законодавства України пропонують як проміжний етап до системної правотворчості (кодифікації) також можливість і доцільність інкорпорації. Учені підкреслюють також важливу роль у систематизації аграрного законодавства України консолідації нормативних актів, яка б допомогла у сучасних умовах забезпечити системність аграрного законодавства, що, своєю чергою, зробило б його більш доступним для розуміння та користування не лише практичними працівниками сфери агропромислового комплексу, а й іншими особами⁸⁵.

Підзаконні нормативно-правові акти – це такі правові акти, які приймаються на підставі закону, відповідно до закону, на виконання закону.

Роль підзаконних нормативно-правових актів у процесі реформування аграрного сектора економіки України була надзвичайно важливою. Фактично земельна реформа була започаткована постановою Верховної Ради України «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р.⁸⁶. Приватизаційні процеси у сільському господарстві України також регулювались підзаконними нормативно-правовими актами – Укази Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 р.; «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 р.⁸⁷; «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного

⁸⁵ Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / В. І. Семчик, В. М. Стретович, О. О. Погрібний та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; за ред. В. І. Семчика. – К.: Наук. думка, 1998. – С. 213–214.

⁸⁶ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 10. – Ст. 100.

⁸⁷ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

сектора економіки» від 3 грудня 1999 р.⁸⁸; «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки»⁸⁹ та ін.

Підзаконні нормативно-правові акти в сфері регулювання аграрних відносин характеризуються множинністю і класифікуються залежно від юридичної сили цих актів. У системі підзаконних нормативно-правових актів пріоритетне місце посідають нормативно-правові акти глави держави – Укази Президента України. Їхня виняткова роль у регулюванні аграрних відносин пов'язана також із встановленням Перехідними положеннями Конституції України повноважень Президента України впродовж трьох років після набуття чинності Конституцією України видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому статтею 93 Конституції України (п. 4). У такий спосіб було прийнято Укази Президента України «Про оренду землі» від 23 квітня 1997 р.⁹⁰ та «Про фіксований сільськогосподарський податок» від 18 червня 1998 р.⁹¹ тощо.

У порядку зменшення юридичної сили нормативно-правових актів, які регламентують аграрні відносини, останні класифікуються на:

– нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України – постанови Кабінету Міністрів України. Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України спрямовані переважно на реалізацію законів України, водночас ними можуть вирішуватися питання стратегічного розвитку агра-

⁸⁸ Урядовий кур'єр. – 1999. – 15 грудня.

⁸⁹ Голос України. – 2001. – 2 лютого.

⁹⁰ Урядовий кур'єр. – 1998. – 20 червня.

⁹¹ Голос України. – 1997. – 25 квітня.

рного сектора економіки. Постановою КМУ затверджено Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року⁹².

Згідно із ст. 117 Конституції України, Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. На відміну від постанов КМУ «розпорядження Уряду, не маючи ознак нормативності і загальнообов'язковості і будучи прийнятими щодо конкретних випадків, щодо конкретних осіб і розраховані на однократність застосування, виступають як індивідуальні акти, і згідно усталеному уявленню про право і його атрибути, не є джерелами (формами) права. За своїм характером і змістом вони виступають як акти оперативного управління і, відповідно, як акти правозастосування»⁹³;

– нормативно-правові акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади – накази, інструкції тощо; у юридичній літературі зазначається, що вони є найменш організованою частиною ієрархічної структури законодавства.

Відомчий акт – підзаконний нормативний акт (указ, інструкція, нормативний наказ та ін.), що видається в межах компетенції того чи іншого органу виконавчої влади (міністерства, комітету, відомства), який містить вторинні (похідні) норми, що розкривають і конкретизують первинні норми, приймаються на їх підставі, спрямовані на їх виконання.

Відомчі акти (акти конкретних міністерств, комітетів, фондів та ін.) мають внутрішнє, внутрішньовідомче юридичне значення:

1) видаються з питань, які належать виключно до їх відання;

⁹² Офіційний вісник України. – 2007. – № 73. – Ст. 2715.

⁹³ Марченко М. Н. Источники права / М. Н. Марченко. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С. 223.

2) поширюються на осіб, які входять до сфери їхнього відання, тобто є в системі управлінської, службової та дисциплінарної підлеглості лише цих відомств. Водночас акти деяких відомств через їх статус і делеговані їм права можуть набувати загального, міжвідомчого значення.

Відомчі нормативні акти вступають у дію через 10 днів після їх державної реєстрації (внесення до Державного реєстру), яка здійснюється Міністерством юстиції України, якщо в них непередбачений пізніший строк, але не раніше їх офіційного дня обнародування. До державної реєстрації не рекомендуються акти нормативно-технічного характеру (державні стандарти, будівельні норми та правила, тарифно-кваліфікаційні довідники, форми звітності тощо).

Як правило, відомчі акти видаються у випадках, коли в межах сфери відання міністерства, комітету, відомства нечітко, лише у загальних рисах, визначені права й обов'язки суб'єктів; або прямо доручено законом (указом, постановою, розпорядженням) видати акт для конкретизації норми закону.

Переваги відомчих актів полягають у мобільності, швидкості інформованості адресатів виконання й оперативності організації виконання та ін.

Слід зважити на те, що серед відомчих актів є багато ненормативних, індивідуальних управлінських актів, які містять індивідуальні розпорядження і вичерпують себе одноразовим застосуванням (наприклад, призначення на посаду, виділення бюджетних коштів). Індивідуальні відомчі акти, як правило, іменуються розпорядженнями, наказами, тоді як відомчі нормативні акти називаються інструкціями, статутами. Не слід їх ототожнювати. Накази і розпорядження міністерств, відомств, які мають разове значення, не містять нормативних розпоряджень, тому підзаконними нормативно-правовими актами вони не є, а, отже, не є джерелами права.

У сфері аграрного законодавства діє чимало відомчих нормативно-правових актів. Проте необхідність подальшого зміцнення принципу законності у сфері нормотворчості вимагає підвищення рівня організації відомчих нормативно-правових актів. У зв'язку із цим доцільно було б забезпечити узгодженість між нормативно-правовими актами вищих органів влади, з одного боку, і відомчими актами, з іншого. Відповідно, Міністерство аграрної політики України прийняло Наказ від 22 серпня 2007 р. № 615 «Про приведення нормативно-правових актів у відповідність із Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності».

Для впорядкування видання міністерствами, іншими органами державної виконавчої влади нормативних актів щодо забезпечення охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, підприємств, установ та організацій в Україні з 1 січня 1993 р. було запроваджено державну реєстрацію Міністерством юстиції відомчих нормативних актів. Відповідно до Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади, органів господарського управління та контролю, що зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 731⁹⁴, на державну реєстрацію подаються нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими на це суб'єктами нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, що містять норми права, мають неперсоніфікований характер і розраховані на неодноразове застосування, незалежно від строку їх дії (постійні чи обмежені певним

⁹⁴ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/731-92-%D0%BF/print1390295138556724>.

часом) та характеру відомостей, що в них містяться, зокрема з грифами «Для службового користування», «Особливої важливості», «Цілком таємно», «Таємно» та іншими, а також прийняті в порядку експерименту.

Нині порядок державної реєстрації нормативно-правових актів регламентується наказом Міністерства юстиції України від 15 травня 2013 р. «Про внесення змін до Порядку подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації»⁹⁵.

У системі відомчих нормативно-правових актів, які регулюють аграрні відносини, переважають нормативно-правові акти Міністерства аграрної політики України, яке є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування та забезпечення реалізації державної аграрної політики, політики у сфері сільського господарства та з питань продовольчої безпеки держави; державної політики в галузях рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів, регулювання рибальства та безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства, ветеринарної медицини, безпечності харчових продуктів, у сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин, земельних відносин та топографо-геодезичної і картографічної діяльності, лісового та мисливського господарства, нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі. Мінагрополітики України у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів і доручень Президента України, актів Кабінету Міністрів України видає накази, організовує та контролює їх виконання.

Накази Мінагрополітики України, які відповідно до закону є регуляторними актами, розробляються, розгля-

⁹⁵ Офіційний вісник України. – 2013. – № 38. – Ст. 1357.

даються, приймаються та оприлюднюються з урахуванням вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності».

Нормативно-правові акти Мінагрополітики України підлягають державній реєстрації в установленому законодавством порядку.

Накази Мінагрополітики України, видані в межах його повноважень, є обов'язковими для виконання центральними органами виконавчої влади, їх територіальними органами та місцевими державними адміністраціями, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями всіх форм власності та громадянами.

Мінагрополітики України в разі потреби може видавати разом з іншими центральними органами виконавчої влади спільні акти;

– нормативно-правові акти державних адміністрацій – розпорядження Голови адміністрації, накази керівників відділів і управлінь. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1994 р.⁹⁶, на виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, власних і делегованих повноважень голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, а керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів – накази.

Розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, прийняті в межах їх компетенції, є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами та громадянами.

⁹⁶ Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190.

Згідно з ст.ст. 13, 14 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» до відання місцевих державних адміністрацій у межах і формах, визначених Конституцією і законами України, належить вирішення питань:

- 1) соціально-економічного розвитку відповідних територій;
- 2) управління майном, приватизації та підприємництва;
- 3) бюджету, фінансів та обліку;
- 4) промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту та зв'язку.

Місцеві державні адміністрації вирішують й інші питання, віднесені законами до їх повноважень. Місцеві державні адміністрації здійснюють повноваження місцевого самоврядування, делеговані їм відповідними радами. Кабінет Міністрів України в межах, визначених законами України, може передавати місцевим державним адміністраціям окремі повноваження органів виконавчої влади вищого рівня.

Відповідно до ст. 43 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», акти місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції України, законам України, рішенням Конституційного Суду України, актам Президента України та Кабінету Міністрів України або інтересам територіальних громад чи окремих громадян, можуть бути оскаржені до органу виконавчої влади вищого рівня або до суду;

– нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування – рішення відповідної ради, розпорядження сільського, селищного, міського голови, рішення виконавчого комітету відповідної ради. Нормативно-правові акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування, відповідно до статті 144 Конституції України, є обов'язковими до виконання на відповідній території. Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні»⁹⁷, ради в

⁹⁷ Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

межах своїх повноважень приймають нормативні (які є джерелами права) та інші акти у формі рішень. Рішення ради ухвалюється на її пленарному засіданні після обговорення більшістю депутатів від загального складу ради, крім випадків, передбачених Законом. Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради в межах своїх повноважень ухвалює рішення. Рішення виконавчого комітету ухвалюються на його засіданні більшістю голосів від загального складу виконавчого комітету і підписуються сільським, селищним, міським головою, головою районної у місті ради. Сільський, селищний, міський голова, голова районної у місті, районної, обласної ради в межах своїх повноважень видає розпорядження (ст. 59 Закону).

До виключної компетенції сільських, селищних, міських рад Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» віднесено, зокрема:

– вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин;

– затвердження відповідно до закону ставок земельного податку, розмірів плати за користування природними ресурсами, що є у власності відповідних територіальних громад (ст. 26) тощо.

Нині одним із пріоритетних видів правового регулювання аграрних відносин є локальне регулювання. Локальні нормативно-правові акти – серед них – статути кооперативних та інших організацій, покликані усувати прогалини у законодавчому регулюванні внутрішніх відносин різноманітних аграрних суб'єктів тощо.

Локальні нормативно-правові акти як джерела аграрного права

Сучасні аграрні перетворення в Україні створили нові можливості для підвищення ролі та значення локальних, насамперед внутрішньогосподарських, нормативних актів.

Однак локальні нормативно-правові акти, своєю чергою, необхідно відрізнити від локальних індивідуальних актів, які містять індивідуальні приписи, стосуються конкретних осіб і вичерпуються, як правило, разовим застосуванням. Індивідуальні акти відіграють роль юридичних фактів, на підставі яких виникають, змінюються, припиняються відповідні правовідносини.

Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти – це нормативно-правові акти, що приймаються різноманітними організаціями для регулювання своїх внутрішніх питань і які поширюються на членів цієї організації (обмежене коло осіб).

Локальні нормативно-правові акти приймаються у достатньо широких сферах суспільного життя (статути, положення та ін.). Вони належать до категорії підзаконних джерел права, які є на нижчому рівні правового регулювання. Вони мають обмежену сферу дії і не повинні суперечити законам та іншим підзаконним нормативно-правовим актам.

Норми локальних нормативно-правових актів мають конкретизуючий, деталізуючий характер. У результаті цього формується цілісна система регулювання, в цьому випадку аграрних, відносин, в яких загальні принципи та норми конкретизуються і деталізуються локальними нормами та механізмами, які забезпечують реалізацію загальних принципів і норм на рівні конкретного суб'єкта аграрного господарювання. Держава не встановлює спеціальної поведінки для суб'єкта господарювання, а лише формує правила, встановлює межі, яким ця поведінка повинна підпорядковуватися. В цьому випадку проблема полягає не в самому визначенні меж застосування локальних норм, а у встановленні та забезпеченні принципів, у результаті чого локальне правове регулювання не повинне суперечити, викривляти, підмінити і тим паче відмінити чинне законодавство.

Локальна нормотворчість має особливість: за своїм змістом вона поширюється лише на певних ділянках суспільних відносин. Маючи конкретизуючу властивість, вона компенсує недосконалість законодавства.

Однак реалії сучасного стану правотворення в Україні такі, що вимагають дещо ширшого розуміння юридичної природи локальних нормативних правових актів як актів, які мають лише конкретизуючий чи деталізуючий характер. Тобто, локальні нормативно-правові акти можуть містити первинні, а не конкретизуючі норми, з метою усунення прогалин у законодавчому регулюванні важливих суспільних відносин. Наприклад, земельні відносини у сільськогосподарському кооперативі є базовими, визначальними, однак ст. 22 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», яка покликана урегулювати земельні відносини в кооперативі, містить відсылку до Земельного кодексу України та законів України. Земельний кодекс, визначивши правовий режим земель фермерського господарства, особистого селянського господарства тощо, не згадує про таких суб'єктів сільськогосподарського землекористання, як сільськогосподарські кооперативи. Проте специфіка земельних відносин в кооперативі є істотною і не може обмежуватися лише регулюванням у Земельному кодексі України земельних відносин за участю юридичних осіб, статус яких мають і кооперативи. Тому, насамперед у статуті відповідного сільськогосподарського кооперативу, ці відносини повинні бути урегульовані, незважаючи на те, що це будуть первинні, а не конкретизуючі чи деталізуючі норми. Однак така практика локального правотворення допустима лише у перехідний період, який зараз триває в Українській державі. Надалі необхідно зважати на підзаконну природу нормативно-правових актів, як таких, що приймаються на підставі закону, відповідно до закону і на виконання закону.

Прикладами локальних нормативно-правових актів, якими регулюються внутрішні аграрні відносини є: правила внутрішнього розпорядку, положення про оплату праці (в сфері трудових відносин); порядок обміну земельними частками (паями) (в сфері земельних відносин); порядок формування майна суб'єкта аграрного господарювання (в сфері майнових відносин) та ін.

Проте серед усіх локальних нормативно-правових актів найважливіше значення має статут конкретного суб'єкта аграрного господарювання. Як головний внутрішньогосподарський локальний нормативно-правовий акт статут є базою для розвитку всієї системи локальних нормативно-правових актів, які регулюють аграрні відносини.

ІНШІ ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) АГРАРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Як уже зазначалось, джерелом права, зокрема аграрного, в Україні визнається і правовий звичай. Фактично «легалізацію» звичай отримав завдяки ст. 7 Цивільного кодексу України. Згідно з її нормами, цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту. Цивільний кодекс звичаєм визнає правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є ustalеним у певній сфері цивільних відносин.

Зазвичай, звичаї не мають власної зовнішньої форми виразу, їх приписи об'єктивуються у нормативно-правових актах та нормативно-правових договорах. Але законодавець не вимагає зовнішньої об'єктивації, оформлення звичаю. Згідно із ч. 3 п. 1 ст. 7 кодексу, звичай може бути зафіксований у відповідному документі. Єдина беззаперечна умова використання звичаїв – звичай не може суперечити не лише актам цивільного законодавства, а й договору. Звичай, що суперечить договору або актам ци-

вільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується (п. 2 ст. 7 ЦКУ).

В аграрних відносинах звичаї можуть застосувати свій регулятивний вплив у діяльності фермерських, особистих селянських господарств, зокрема щодо поділу майна, порядку ухвалення рішень тощо.

Нормативно-правовий договір. У науковій літературі нормативний договір визначається як правовий акт, що встановлює правові норми, вироблений у результаті узгодження відособленої волі та волевиявлень двох і більше рівноправних суб'єктів права, один з яких – представник публічної влади, що встановлює (припиняє, змінює) взаємні права й обов'язки невизначеного кола осіб на тривалий час, поєднує публічні та приватні засади в регулюванні суспільних відносин⁹⁸.

М. Н. Марченко зазначає, що, будучи загальною визначеною джерелом міжнародного та національного права, нормативно-правовий договір володіє такими «універсальними» ознаками і рисами, як погоджувальний характер (договір – це насамперед угода сторін); добровільний характер, що означає вільне волевиявлення сторін; еквівалентний, здебільшого оплатний характер; забезпеченість у законодавчому порядку і взаємно обов'язковий характер і ін. Але водночас нормативно-правовий договір має і свої характерні тільки йому ознаки та риси. Серед них автор виокремлює, по-перше, те, що, на відміну від усіх інших різновидів договірних актів, нормативно-правовий договір містить правові норми – правила загального й обов'язкового характеру. Крім того, відповідно до своєї юридичної природи і характеру, нормативно-правовий договір є, на відміну від інших договірних актів, актом правотворчості, а не

⁹⁸ Нечитайло М. А. Нормативный договор как источник права: автореферат дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / М. А. Нечитайло. – М., 2002. – С. 5.

актом правозастосування. Не може він бути, як і будь-який інший договір, також актом тлумачення⁹⁹.

Особливість нормативно-правового договору полягає ще і в тому, що він є не просто актом правотворчості, як будь-який інший нормативно-правовий акт, а актом, зумовленим особливим видом договірної правотворчості, що іменується в спеціальній літературі «договірною правотворчістю»¹⁰⁰.

Особливістю нормативно-правових договорів є також їх переважно публічний характер. Він виявляється в тому, що:

а) сторонами цього договору є найчастіше публічними інститутами (держава загалом, її окремі органи, міждержавні утворення, комерційні фірми та їх філії, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання та ін.);

б) у нормативно-правовому договорі, як правило, завжди виявляється та закріплюється не приватна, а загальна, публічна воля – воля його сторін, суб'єктів цього договору;

в) основною метою укладення нормативно-правового договору є публічна мета, суть якої полягає в адекватному вираженні та повному задоволенні публічних інтересів – інтересів сторін¹⁰¹.

Підкреслюючи, що, окрім публічної мети й інтересів, публічно-правовий договір відрізняється від інших договорів також своїм предметом, Ю. А. Тихомиров слушно зауважив, що останнім можуть бути «питання влади, управління і саморегулювання, причому далеко не всі, а

⁹⁹ Марченко М. Н. Источники права / М. Н. Марченко. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С. 287–288.

¹⁰⁰ Иванов В. В. Общие вопросы теории договора: монография / В. В. Иванов. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 72.

¹⁰¹ Марченко М. Н. Источники права / М. Н. Марченко. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С. 289–290.

лише ті, що допускають не загальноправову, а договірну форму правового регулювання»¹⁰².

Договірна форма регулювання, незважаючи на свою «публічність», не завжди може через свої, порівняно обмежені можливості «саморегуляції», замінити «загальноправову» форму регулювання суспільних відносин¹⁰³. У зв'язку з цим слід визнати, з огляду на практику застосування договірних форм регулювання суспільних відносин, що не кожен публічний договір володіє відповідними ознаками, що дасть змогу ідентифікувати його як нормативно-правовий договір. Кожен нормативно-правовий договір володіє публічністю, але не кожен публічний договір відрізняється від інших договірних актів правовою нормативністю.

Окрім вказаних особливостей нормативно-правових договорів, існують й інші, характерні лише їм, особливі ознаки та риси. Серед них можна виокремити, наприклад, такі, як виникнення цих договірних актів тільки на основі конституційних і звичайних законів, а не підзаконних актів; наявність в їх юридичному змісті, разом із простими, традиційними нормами та принципами, також усього різноманіття інших норм, включаючи норми-наміри, норми-програми, норми-узгодження, норми-цілі, норми-застереження і ін.; можливість, а у низці випадків і необхідність у плані реалізації «договірних» принципів і норм, що містяться в нормативно-правових договорах, видання підзаконних актів і укладення на їх основі нових, приватних договорів, або субдоговорів і ін.¹⁰⁴.

¹⁰² Тихомиров Ю. А. Публичное право / Ю. А. Тихомиров. – М.: БЕК, 1995. – С. 183–184.

¹⁰³ Демин А. В. Общие вопросы теории административного договора / А. В. Демин. – Красноярск, 1998.

¹⁰⁴ Марченко М. Н. Источники права / М. Н. Марченко. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С. 290.

На нашу думку, необхідно відзначити і таку особливість нормативно-правових договорів, як їх галузевий характер. Насамперед вони характерні для конституційного, адміністративного, трудового права. Необхідно погодитись із Н. Н. Вопленко, що складність юридичної природи нормативних договорів, особливо в сфері приватного права, пов'язана з їх багатоманітністю¹⁰⁵.

Н. Н. Вопленко та А. П. Рожнов наголошують, що в юридичній літературі виокремлюють і такий вид нормативного договору, як *типовий договір*. На їхню думку, цей вид нормативного договору набув поширення в галузі міжнародних економічних відносин, а також у підприємницькій практиці крупних західних компаній і корпорацій. Займаючи монопольне становище на ринку виробництва робіт, товарів і послуг, крупні організації завдяки своєму економічному становищу можуть «диктувати умови» контрагентам шляхом розробки своєї форми договору, що опосередковує можливість подальшої з ними співпраці. У російському праві такі договори отримали назву договору приєднання¹⁰⁶.

Водночас такий підхід спростовується Господарським кодексом України, згідно з яким під час укладення господарських договорів сторони можуть визначати зміст договору на основі:

– вільного волевиявлення, коли сторони мають право погоджувати на свій розсуд будь-які умови договору, що не суперечать законодавству;

– примірного договору, рекомендованого органом управління суб'єктам господарювання для використання

¹⁰⁵ Вопленко Н. Н. Источники и формы права: учеб. пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. – С. 52.

¹⁰⁶ Вопленко Н. Н. Правоприменительная практика: понятие, основные черты и функции: монография / Н. Н. Вопленко, А. П. Рожнов. – Волгоград: изд-во ВолГУ, 2004. – С. 45.

при укладенні ними договорів, коли сторони мають право за взаємною згодою змінювати окремі умови, передбачені примірним договором, або доповнювати його зміст;

– типового договору, затвердженого Кабінетом Міністрів України, чи у випадках, передбачених законом, іншим органом державної влади, коли сторони не можуть відступати від змісту типового договору, але мають право конкретизувати його умови;

– договору приєднання, запропонованого однією стороною для інших можливих суб'єктів, коли ці суб'єкти у разі вступу в договір не мають права наполягати на зміні його змісту (п. 4 ст. 179).

Отже, ГК України розмежовує примірні, типові та договори приєднання.

Згідно із п. 2 ст. 179 Господарського кодексу України, Кабінет Міністрів України, уповноважені Президентом України міністерства, інші центральні органи виконавчої влади можуть рекомендувати суб'єктам господарювання орієнтовні умови господарських договорів (примірні договори), а у визначених законом випадках – затверджувати типові договори.

В аграрному та земельному праві також існує проблема так званих типових договорів, їх співвідношення із примірними договорами, які були характерними свого часу для колгоспного, згодом сільськогосподарського права.

Проблема. Прикладом типового договору в земельному та аграрному праві є затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2004 р. типовий договір оренди землі¹⁰⁷. Хоча в Законі України «Про оренду землі» згадується типова форма договору оренди землі, що затверджується Кабінетом Міністрів України. Очевидно типовий договір і типова форма не є рівнозначними

¹⁰⁷ Офіційний вісник України. – 2004. – № 9. – Ст. 527.

поняттями. Якщо у типовому договорі наголошується на змістовну складову таких договорів, то типова форма повинна передбачати лише певні вимоги до оформлення договорів.

Немає однозначності з цього приводу й у цивільному законодавстві України. У статті 630 Цивільного кодексу передбачено, що договором може бути встановлено, що його окремі умови визначаються відповідно до типових умов договорів певного виду, оприлюднених у встановленому порядку. Якщо у договорі не міститься посилання на типові умови, такі типові умови можуть застосовуватись як звичай ділового обороту, якщо вони відповідають вимогам статті 7 ЦК України. З цього можна було б зробити висновок, що типові умови договору – це ті, які містяться у договорах приєднання. Але ст. 637 цього кодексу спростовує це припущення, оскільки розглядає типові умови та типові договори як рівнозначні синонімічні поняття – «у разі тлумачення умов договору можуть враховуватися також типові умови (типові договори), навіть якщо в договорі немає посилання на ці умови».

Прийнятнішою вважаємо практику ухвалення примірних договорів. Типові договори можуть використовуватися у публічних правовідносинах й у випадках, де необхідною вважається уніфікація певних умов. Наприклад, не викликало б застережень, якби Кабінет Міністрів України затвердив типовий договір оренди земельних ділянок, що перебувають у державній власності. Натомість поширення використання типового договору до всіх орендних правовідносин не є обґрунтованим.

Порівнюючи примірні договори та типові договори, М. І. Брагінський та В. В. Вітрянський зазначають, що, укладаючи конкретний договір на основі примірного, сторони вільні у виборі будь-якого іншого, відмінного від примірного договору, варіанта. Інша справа – типові договори, затверджені державним органом, який через свою компе-

тенцію може встановлювати обов'язкові для сторін правила і саме так учиняє, затверджуючи Типовий договір. Отже, з погляду юридичної сили немає підстав для протиставлення типового договору іншим актам органу, який затвердив типовий договір. Із цієї причини у вертикальній ієрархії будь-який типовий договір залежно від того, хто саме його затвердив, посідає одне місце з постановами Уряду чи актами міністерства, іншого органу виконавчої влади. Водночас вказана ознака – обов'язковість – має виняткове значення. Саме вона визначає природу та режим відповідної форми. Через це назва договору, сама собою, значення не має¹⁰⁸. Отже, типовий договір, що передбачає безпосередню трансформацію норм у договірні умови, дає змогу органу, який затвердив типовий договір, здійснити більш широкий контроль за договірною практикою.

Питання про види нормативного договору та зокрема про те, чи є міжнародний договір різновидом нормативного або ж самостійним джерелом права, є дискусійним. Згідно із ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Активізація нормативно-договірного регулювання суспільних відносин здійснюється шляхом укладання міжнародних договорів або приєднання до міжнародних конвенцій, хартій, меморандумів тощо.

Участь України в конвенціях Ради Європи, які встановлюють спільні для цієї організації та Європейського Союзу стандарти зумовила оновлення системи джерел права України¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский – Изд. 2-е. – М., 2003. – С. 85–86

¹⁰⁹ Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра юрид. наук / Н. М. Пархоменко. – К.: Б.в., 2009. – 32 с.

У сучасний період проблематика, пов'язана з місцем та роллю судової практики (судового прецеденту) в системі джерел права, обговорюється насамперед, на загальнотеоретичному рівні вченими-теоретиками права. Можна стверджувати, що наявність загальнотеоретичних підходів до визнання судового прецеденту (судової практики) джерелом права, зводиться до такого:

а) низка вчених підтримують думку про доцільність запровадження судового прецеденту та судової практики як офіційного джерела права в національну правову систему;

б) інші вказують на те, що судовий прецедент та судова практика завжди були джерелами права, однак неофіційними, тому на сучасному етапі розвитку національного права виникає лише питання щодо їх законодавчого закріплення;

в) також є погляди, які заперечують необхідність запровадження судового прецеденту в національну правову систему та обґрунтовують свою позицію низкою недоліків, що привнесуть відповідні зміни¹¹⁰.

Т. О. Коваленко вважає, що інтерпретаційно-правовий прецедент можна розглядати як джерело аграрного права України. Адже, відповідно до ст. 46 Конвенції про захист прав та основних свобод 1950 р., для нашої держави є обов'язковими прецеденти Європейського суду з прав людини щодо захисту аграрних прав громадян України. У ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. передбачено, що суди застосовують під час розгляду справ зазначену Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

¹¹⁰ Бовсуновська І. Г. Розвиток наукових поглядів на визнання судового прецеденту (судової практики) як джерела права в Україні / І. Г. Бовсуновська // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 57.

Норми Закону України «Про судоустрій і статус судів» від 7 липня 2010 р. дають підстави для включення до джерел аграрного права також судового прецеденту – рішень Верховного Суду України, ухвалених за наслідками розгляду аграрних спорів. Водночас роз'яснення вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду України за результатами узагальнення судової практики з питань застосування аграрного законодавства під час вирішення спорів відповідної судової юрисдикції мають рекомендаційний характер, що не дає підстави віднести їх до джерел аграрного права.

Висновки Конституційного Суду України (далі – КС України) щодо офіційного тлумачення Конституції України та аграрних законів, рішення КС України щодо конституційності нормативно-правових актів аграрного законодавства, а також рішення судів загальної юрисдикції щодо скасування незаконних актів аграрного законодавства можна розглядати як правові квазіпрецеденти – одне з джерел аграрного права України.

Аналіз практики діяльності КС України показує, що за двадцять років в Україні прийнято лише одне рішення ще у 2004 році (Справа про визначення мінімальної ціни на цукор), яке спрямоване на регулювання саме аграрних відносин, що явно не достатньо для забезпечення ефективного аграрно-правового регулювання та гарантування продовольчої безпеки держави. Правова природа нормативних актів КС України, аграрно-правові норми, які потребують офіційного тлумачення, не стали предметом комплексного наукового дослідження у теорії аграрного права¹¹¹.

¹¹¹ Коваленко Т. О. Джерела аграрного права України: сучасний стан та перспективи / Т. О. Коваленко // Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 р.): зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. В. М. Єрмоленка, В. І. Курила, В. І. Семчика. – К., 2012. – С. 42

Водночас під час здійснення судової правотворчості та визнання судового прецеденту джерелом права на сучасному етапі державотворення і правотворення в Україні слід уникнути суперечностей у системі джерел права. Основою цього процесу є закріплення цього положення на рівні правової доктрини, підвищення рівня правосвідомості суддів, зміцнення поваги до права тощо.

Водночас слід враховувати специфіку судової практики як джерела права, яка є важливим чинником не лише правореалізаційної, а й правотворчої діяльності законодавчих органів влади.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. У чому полягає відмінність між джерелом та формою аграрного права?
2. У чому полягають особливості джерел аграрного права України?
3. За якими критеріями доцільно класифікувати джерела аграрного права?
4. Яка роль локальних нормативно-правових актів у регулюванні аграрних відносин?
5. Чи може вважатися судова практика джерелом аграрного права України?

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Особливості та перспективи систематизації аграрного законодавства.
2. Гармонізація аграрного законодавства із законодавством ЄС.

ТЕМА. СУБ'ЄКТИ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Поняття та особливості суб'єктів аграрних правовідносин

Класифікація суб'єктів аграрних правовідносин

Громадяни як суб'єкти аграрних правовідносин

Поняття і зміст членства та участі в сільськогосподарських організаціях

Правовий статус найманих працівників у сільському господарстві

Загальні засади створення та припинення суб'єктів аграрного господарювання. Особливості банкрутства сільськогосподарських товаровиробників

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН

З'ясування правового становища суб'єктів аграрних правовідносин, їхня класифікація не є простим, проте важливим питанням. Достатньо лише вказати, що колгоспне право формувалось, зокрема за суб'єктною ознакою, яка й у сучасному аграрному праві відіграє важливу галузеутворювальну роль.

У теорії права суб'єкт правовідносин – це правоздатний суб'єкт суспільного життя, який є носієм юридичних прав та обов'язків. Юридичною передумовою набуття учасником суспільного життя статусу суб'єкта правовідносин є наявність у нього принаймні правоздатності, а щодо певних правовідносин – ще й дієздатності.

Іноді вживається термін «суб'єкти аграрного права». На думку В. Ю. Уркевича, категорії «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» співвідносяться як ціле й частка. Вчений переконаний, що суб'єктом правовідносин є особа,

яка володіє всіма ознаками суб'єкта права, певними правами й обов'язками, що виникають як наслідок появи цих правовідносин. Таких осіб пропонується йменувати «учасники правовідносин». Погоджуючись із ученим, вважаємо за необхідне наголосити, що будь-який суб'єкт права може бути учасником, суб'єктом правовідносин.

Здатність брати участь у правовідносинах називається правосуб'єктністю, змістом якої є права й обов'язки, передбачені нормами матеріального права. Отже, правосуб'єктність є не наслідком реалізації правовідносин, не його результатом, а передумовою, умовою його виникнення й існування. Правосуб'єктність – це можливість суб'єкта бути учасником правових відносин.

Правосуб'єктність характеризується наявністю в своєму складі правоздатності, яка дає змогу суб'єктові мати права й обов'язки, а також дієздатності, тобто здатності своїми діями самостійно набувати прав і створювати для себе обов'язки. Отже, коли йдеться про правосуб'єктність, необхідно завжди мати на увазі, що під нею розуміється одночасна наявність принаймні двох елементів: правоздатності та дієздатності.

Галузеві юридичні науки виробили поняття загальної та спеціальної правоздатності, що мають важливе значення для формування статусу та становища суб'єкта правовідносин.

Суб'єкти аграрних правовідносин наділені загальною правоздатністю, що відповідає загальнодозвільному принципу – дозволено все, що прямо не заборонено законом. На практиці це означає, що суб'єкт аграрних правовідносин має право займатися будь-якими видами діяльності, що не заборонені законом.

Водночас для суб'єктів аграрних правовідносин важливе значення має й спеціальна правоздатність. Остання відповідає спеціальнодозвільному принципу – дозволено

те, що передбачено законом. Практично до терміна «спеціальна правоздатність» можна підібрати синонімічний термін «основний вид діяльності». Тобто спеціальна правоздатність підкреслює, чим саме переважно займається чи повинен займатися суб'єкт господарювання, якими саме видами діяльності.

Виявом спеціальної правоздатності суб'єктів аграрних правовідносин є, зокрема, статус сільськогосподарського товаровиробника. Власне, останні є основними суб'єктами аграрних правовідносин.

Поняття «сільськогосподарський товаровиробник» вперше у чинному законодавстві України було визначено у ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. у редакції змін від 2 листопада 2000 р. та від 29 червня 2004 р. (нині це поняття є нечинним).

Натомість нині запропоновано для цілей цього закону використовувати поняття «виробники сільськогосподарської продукції», яке передбачене Законом України від 23 вересня 2008 року «Про сільськогосподарський перепис»: виробники сільськогосподарської продукції – юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, фізичні особи (фізичні особи-підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності, мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин.

Отже, серед виробників сільськогосподарської продукції вказано і юридичних, і фізичних осіб, як товаровиробників, так і домогосподарства. Це, зокрема, свідчить і про зміщення акцентів розвитку аграрного підприємництва. Домогосподарства без сумніву відіграють важливу роль у виробництві сільськогосподарської продукції. Проте їх роль і значення в ринковому господарстві та в умовах інтеграції України в ЄС повинна бути дещо переглянута.

Проблема. Визнання домогосподарств виробниками сільськогосподарської продукції, а отже, і суб'єктами аграрних правовідносин, є спірним питанням, зважаючи на саме визначення його поняття у Законі. Домогосподарство – сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життєдіяльності, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких із цих стосунків, або перебувати і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи.

Сільськогосподарська продукція вирощуватиметься на присадибній ділянці. А згідно із ст. 40 Земельного кодексу України, такі земельні ділянки мають цільове використання – для будівництва та обслуговування жилого будинку та господарських будівель, а не вирощування сільськогосподарської продукції.

Також не кожне домогосподарство буде вести особисте селянське господарство, хоча і тут є певні проблеми з ототожненням цих двох понять. Очевидно домогосподарство – це категорія радше економічна, аніж юридична. Хоча навіть економісти, досліджуючи аграрні домогосподарства, визнають домогосподарства власниками виробничих ресурсів, певних життєвих засобів і цінностей, проте водночас заперечують величезне значення домогосподарств для розвитку економіки, аргументуючи свій погляд тим, що «... у розвиненій економіці ресурси використовуються поза межами домогосподарств. Іншими словами, чим більше розвинений суспільний поділ праці, спеціалізація, кооперація виробництва, тим менша потреба домогосподарств здійснювати виробничі процеси...».

Поняття сільськогосподарського товаровиробника міститься нині у Податковому кодексі України. Згідно із

п. 14.1.235 цього кодексу сільськогосподарський товаровиробник для цілей глави 2 розділу XIV цього Кодексу – юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, зокрема власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання. На жаль, у цьому випадку поняття сільськогосподарського товаровиробника не виправдано звужується, обмежившись лише юридичними особами.

Для з'ясування родового суб'єкта аграрних правовідносин доцільно розглянути й інші нормативно-правові акти України. Зокрема, Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції Закону від 22 грудня 2011 р. для цілей цього Закону під сільськогосподарськими підприємствами розуміються юридичні особи, основним видом діяльності яких є вирощування (виробництво, виробництво та переробка) сільськогосподарської продукції, виручка від реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) ними сільськогосподарської продукції становить не менше 50 відсотків загальної суми виручки (ст. 86).

Отже, основними суб'єктами аграрних правовідносин є сільськогосподарські товаровиробники. У юридичній літературі щодо їх правосуб'єктності наголошується, що суб'єкти товарного сільськогосподарського виробництва володіють загальною правосуб'єктністю як суб'єкти господарювання, спеціальною – як суб'єкти аграрного права та особливою (інституційною) – як суб'єкти права на ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

На основі аналізу чинного законодавства С. І. Марченко визначила загальні вимоги до суб'єктів товарного сіль-

ськогосподарського виробництва в сфері рослинництва та тваринництва: державна реєстрація юридичної особи або фізичної особи підприємця; закріплення в статуті юридичної особи положення про те, що основним видом діяльності є товарне сільськогосподарське виробництво; набуття сільськогосподарським товаровиробником земельної ділянки на праві власності або користування.

Залежно від спеціалізації сільськогосподарських товаровиробників у законодавстві встановлюються спеціальні вимоги до суб'єктів права на ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Зокрема, у сфері насінництва та розсадництва передбачається:

1) атестація виробничих потужностей суб'єкта, за наслідками якої видається спеціальний дозвіл – паспорт на виробництво та реалізацію насіння і садивного матеріалу відповідних категорій;

2) державна реєстрація виробників насіння та садивного матеріалу;

3) реєстрація у відповідних державних інспекціях з карантину рослин;

4) отримання торгового патенту; у разі оптової торгівлі насінням;

5) набуття статусу суб'єкта підприємницької діяльності;

6) отримання ліцензії.

Варто наголосити, що правосуб'єктність суб'єктів аграрних правовідносин має переважно комплексний характер. Це означає, що вони можуть бути учасниками різноманітного кола суспільних відносин, зокрема, земельних майнових, трудових, організаційно-управлінських тощо. Коло та характер цих правовідносин є багатомірними, мають індивідуальну визначеність для кожного окремого суб'єкта господарювання, обумовлену не лише їхньою організаційно-правовою формою, але і спеціалізацією, іншим особливостями. В структурі цієї право-

суб'єктності для сільськогосподарських товаровиробників без сумніву визначальне місце належить земельній правосуб'єктності, адже набуття прав на земельну ділянку сільськогосподарського призначення зазначеними суб'єктами відіграє роль правостановлювального факту, з яким пов'язана їхня виробничо-господарська діяльність.

Отже, суб'єкти аграрних правовідносин – це громадяни, насамперед підприємці, та юридичні особи, наділені загальною, а також спеціальною правоздатністю (правосуб'єктністю), що виявляється, зокрема, у статусі виробника сільськогосподарської продукції, яка має комплексний характер і передбачає можливість їхньої участі в земельних, майнових, трудових, організаційно-управлінських тощо правовідносинах, які виникають у сфері сільського господарства.

КЛАСИФІКАЦІЯ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Суб'єкти аграрних правовідносин можна класифікувати за різними критеріями. Зокрема, за особливостями правоздатності та виконуваними функціями суб'єкти аграрних правовідносин поділяються на:

– суб'єктів владних повноважень у сфері сільського господарства (наприклад, Міністерство аграрної політики та продовольства України, яке є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування та забезпечення реалізації: державної аграрної політики, політики у сфері сільського господарства та з питань продовольчої безпеки держави; державної політики в галузях рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів, регулювання рибальства та безпеки мореплав-

тва суден флоту рибного господарства, ветеринарної медицини, безпечності харчових продуктів, у сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин, земельних відносин та топографо-геодезичної і картографічної діяльності, лісового та мисливського господарства, нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі);

– власне сільськогосподарських товаровиробників, які об'єднують різні організаційно-правові форми господарювання та громадян – підприємців у сфері сільськогосподарського виробництва);

– суб'єктів господарювання, які обслуговують сільськогосподарських товаровиробників, сільськогосподарське виробництво загалом (переважно це сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи різних видів, які створюються і діють згідно із Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію».

Самостійну нішу в сфері сільськогосподарського виробництва займають особисті селянські господарства, які нині мають самостійний характер і, по-суті, є дрібними товаровиробниками сільськогосподарської продукції.

Для цілей статистики сільськогосподарських підприємств підприємства поділені за розміром на дві групи: великі й середні сільськогосподарські підприємства та малі сільськогосподарські підприємства.

Великим, середнім сільськогосподарським підприємством є підприємство, розмір якого дорівнює, або перевищує порогові значення хоча б за одним із таких статистичних критеріїв:

- площа сільськогосподарських угідь – 200 гектарів;
- чисельність свиней – 50 голів;
- чисельність овець або кіз – 50 голів;
- чисельність птиці – 500 голів;
- кількість працюючих у сільському господарстві – 20 осіб;

– обсяг доходу (виручки) від реалізації продукції, робіт, послуг сільського господарства – 150 тис. грн.

Отже, підприємство, розмір якого менше зазначених порогових величин, є малим сільськогосподарським підприємством.

Складність сільськогосподарського виробництва, залежність його від природно-кліматичних умов, необхідність значних капіталовкладень, необхідність обробітку значних земельних площ і т. ін. об'єктивно зумовлюють необхідність об'єднання зусиль багатьох суб'єктів. Тому в організаційній структурі сільського господарства переважають суб'єкти господарювання зі статусом юридичної особи. Реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств у інші «приватні формування» ринкового типу – товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства, сільськогосподарські виробничі кооперативи тощо під час проведення в Україні аграрної реформи також зумовили значне поширення у сільському господарстві України юридичних осіб різних організаційно-правових форм. Отже, класифікацію суб'єктів аграрних правовідносин зі статусом юридичної особи доцільно проводити за тими критеріями, які передбачені для юридичних осіб. Цивільний кодекс України пропонує такі критерії класифікації юридичних осіб:

– За порядком створення (ст. 81 ЦК України):

– юридичні особи публічного права (створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування), наприклад, Аграрний фонд;

– юридичні особи приватного права (створюється на підставі установчих документів відповідно до статті 87 Цивільного кодексу України).

– Залежно від організаційно-правової форми (ст. 83 ЦК України):

– товариства;

- установи;
- інші форми, встановлені законом.

Відмінність товариств та установ як організаційно-правових форм юридичних осіб полягає у тому, що учасники товариства беруть участь у його діяльності, тоді як засновник чи засновники установи не беруть участь в управлінні нею.

Товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі. Водночас в основу їхнього розмежування покладено два критерії: наявність мети отримання прибутку та наступний розподіл цього прибутку між учасниками товариства. За наявності цих двох критеріїв товариство визнається підприємницьким. Підприємницькими товариствами визнаються господарські товариства та виробничі кооперативи (ст. 84 ЦК України).

Непідприємницькими товариствами є товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками (ст. 85 ЦК України). Непідприємницькі товариства діють переважно як об'єднання громадян тощо. Останні можуть бути у формі політичної партії або громадської організації, наприклад, Асоціація фермерів та приватних землевласників та ін.

Серед інших організаційно-правових форм юридичних осіб законодавець має на увазі підприємства, які створюються і діють відповідно до норм Господарського кодексу України. На відміну від Цивільного кодексу України, у якому підприємство розглядається як єдиний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності (ст. 191), Господарський кодекс України закріплює за підприємством статус самостійного суб'єкта господарювання та розглядає його як юридичну особу. Згідно із ст. 63 ГК, підприємства залежно від форм власності, передбачених законом, можуть бути таких видів: приватне підприємство, що діє на основі приватної

власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи); підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності); комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади; державне підприємство, що діє на основі державної власності; підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності). В Україні можуть діяти також інші види підприємств, передбачених законом.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні (ст. 63 ГК). Перші створюються одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, неподілений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійні організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, зокрема через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарських товариств, а також інші підприємства, зокрема, засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Водночас дещо спірним є поширення статусу підприємства на господарські товариства, виробничі коопера-

тиви і т. д. Не застосовуючи аналіз відповідних положень Господарського кодексу України, зауважимо, що термін «підприємство» доцільно вживати лише щодо державних та комунальних підприємств, які є юридичними особами-суб'єктами права. Наприклад, таку правомірну позицію займає Цивільний кодекс Російської Федерації, де статус суб'єкта права – юридичної особи закріплено лише щодо державних та муніципальних унітарних підприємств (*4 глави 4 ЦК Російської Федерації).

Господарським кодексом України становище державних та комунальних унітарних підприємств закріплено у главі 8.

Незважаючи на те, що реалізація аграрної реформи в Україні зумовила суттєве зменшення чисельності сільськогосподарських підприємств державного сектора економіки, останнім належить важлива роль у вирішенні продовольчої проблеми в країні. Н. О. Багай переконана, що державні сільськогосподарські підприємства повинні надалі існувати. Для ефективного їх функціонування важливим завданням є створення належної законодавчої бази, яка би враховувала особливості таких суб'єктів господарювання, зумовлені і відповідною формою власності, і специфікою основного виду діяльності сільськогосподарського виробництва.

Усі підприємства аграрного сектора економіки, засновані на державній формі власності, функціонують як державні комерційні підприємства. Господарський кодекс України визнає державне комерційне підприємство суб'єктом підприємницької діяльності, яке діє на основі статуту або модельного статуту і несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому на праві господарського відання майном згідно з цим Кодексом та іншими законами, прийнятими відповідно до цього Кодексу (ст. 74).

Господарський кодекс України не враховує особливостей державних комерційних підприємств, які функціонують у сільському господарстві. Але такі особливості розглядаються у юридичній літературі. Н. О. Багай на основі законодавчих визначень та з урахуванням змісту нормативних актів цивільного, господарського, аграрного та інших галузей законодавства виокремила основні юридичні ознаки державного комерційного сільськогосподарського підприємства. Такі ознаки, на її думку, умовно можна поділити на дві групи:

1) загальні ознаки, що характеризують державне комерційне сільськогосподарське підприємство як суб'єкта господарювання:

– наявність статусу юридичної особи (а відтак і такі ознаки, як: організаційна єдність, наявність відокремленого майна, здатність нести майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями, здатність виступати від власного імені у господарських правовідносинах тощо);

– наявність господарської правоздатності та дієздатності;

2) спеціальні ознаки, зумовлені:

а) особливостями виду підприємства:

– утворення в розпорядчому порядку компетентним органом державної влади;

– майнова основа господарювання – майно, що є державною власністю та закріплене за підприємством на праві господарського відання;

– здійснення внутрішньогосподарського управління керівником підприємства, що призначається органом, до сфери управління якого входить підприємство;

– здійснення господарської діяльності з метою одержання прибутку та задоволення суспільних потреб;

б) особливостями сфери діяльності:

– основний вид діяльності – виробнича сільськогосподарська та пов'язана з нею інша діяльність (виробництво, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції);

– використання земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів як основного засобу виробництва.

Нині в Україні не існує сільськогосподарських казенних підприємств, хоча теоретично можливість їх створення не виключається.

Державні унітарні підприємства в аграрному секторі економіки повинні зайняти нішу, яка пов'язана із капіталомісткими технологіями в сфері елітного насінництва, племінного тваринництва, виведення нових сортів сільськогосподарських рослин та порід сільськогосподарських тварин, проведенням наукових досліджень у галузі ветеринарії тощо. Тобто завдання державних та комунальних сільськогосподарських підприємств полягає у виконанні, здійсненні тих робіт, послуг тощо у сфері сільськогосподарського виробництва та пов'язаних із ним галузей, які повинні забезпечувати поступальний розвиток сільського господарства, окремих його галузей на основі високопродуктивних технологій, методів їх впровадження та ін. Крім того, державні та комунальні унітарні сільськогосподарські підприємства повинні здійснювати виробництво, переробку, реалізацію спеціалізованої сільськогосподарської продукції, наприклад, вирощування маку, конопель чи інших сільськогосподарських культур, вирощування яких без спеціальних дозволів забороняється законодавством України.

Отже, нині сільськогосподарські державні комерційні підприємства можуть створюватися і діяти на підставі норм Господарського кодексу України. Однак специфіка їхньої діяльності зумовлює необхідність прийняття спеціальних нормативно-правових актів у формі законів, якими б визначались особливості їхнього правового становища. Адже, наприклад, у ст. 25 Земельного кодексу України визначено особливості приватизації земель державних

та комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій.

Водночас, як зазначає Н. М. Міщенко, вплив форми власності немає визначального впливу на сільськогосподарське виробництво. Тому державні підприємства не є характерні розвиненим ринковим економікам.

Серед інших організаційно-правових форм юридичних осіб, які не згадуються в Цивільному кодексі України, але можуть функціонувати в аграрній сфері, можна виокремити так звані об'єднання підприємств, становище яких визначено ст. 70 та главою 12 Господарського кодексу України. Підприємства мають право на добровільних засадах об'єднувати свою господарську діяльність (виробничу, комерційну та інші види діяльності) на умовах і в порядку, встановлених цим Кодексом та іншими законами. За рішенням Кабінету Міністрів України або органів, до повноважень яких належить управління державними або комунальними підприємствами, можуть утворюватися об'єднання підприємств на умовах і в порядку, встановлених цим Кодексом та іншими законами.

Об'єднанням підприємств визнається господарська організація, створена у складі двох або більше підприємств із метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань. Об'єднання підприємств є юридичною особою. Залежно від порядку заснування об'єднання підприємств можуть утворюватися як господарські об'єднання або як державні чи комунальні господарські об'єднання (ст. 119 ГК).

Згідно із ст. 120 Господарського кодексу України, господарські об'єднання утворюються як асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств, передбачені законом.

В аграрній сфері важливе значення мають об'єднання, створені сільськогосподарськими кооперативами.

Правове становище цих об'єднань регламентується Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. у редакції Закону України від 20 листопада 2012 р. та установчими документами цих об'єднань. На жаль, Закон у чинній редакції недооцінив значення кооперативних об'єднань, обмежившись лише вказівкою про те, що кооперативні об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є неприбутковими і проводять свою діяльність на тих самих засадах, що й сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи (ст. 10). Отже, не передбачивши можливості створення таких об'єднань для сільськогосподарських виробничих кооперативів. Цим законодавець знівельював класичну пірамідальну побудову системи кооперації, характерну для зарубіжних країн. Наприклад, в Німеччині у 70-х роках XIX століття кооперативи об'єднувалися в спілки. Об'єктивною необхідністю цьому слугувало те, що тоді управління справами кооперативів часто було в руках членів, які не мали в своєму розпорядженні достатніх знань у галузі права, податків і економіки підприємств. З огляду на це, виникла необхідність у консультуванні й опіці молодих кооперативів, а також аудиторської перевірки, яка спочатку проводилася на добровільній основі. З часом утворилися спілки на регіональному рівні, в які кооперативи вступали спочатку добровільно і також добровільно погоджувалися на аудиторські перевірки. З 1934 р. кожен кооператив у Німеччині на підставі закону зобов'язаний бути членом будь-якої аудиторської спілки.

Крім того, кооперативні об'єднання в Німеччині представляють інтереси кооперативів-членів перед законодавцем і державними установами. Вони також беруть участь у практичному оформленні законних розпоряджень і їх втіленні на практиці.

Дедалі більше значення надається навчанню та підвищенню кваліфікації співробітників кооперативів. Тому

кооперативні об'єднання мають освітні установи та заклади тощо.

Незважаючи на доволі широкий перелік організаційно-правових форм господарювання у Цивільному та Господарському кодексах України, в аграрній сфері економіки України переважають такі типові для організаційної структури сільського господарства більшості цивілізованих країн суб'єкти господарювання, як фермерські господарства та сільськогосподарські кооперативи.

Діяльність фермерських господарств визначається спеціальним Законом України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. Згідно із цим Законом, фермерське господарство – це форма підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону. Кваліфікаційною ознакою фермерського господарства є його сімейно-родинний склад.

Сільськогосподарські кооперативи, діяльність яких регламентується спеціальним Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію», бувають двох типів – сільськогосподарські виробничі кооперативи та сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи

Самостійну нішу в системі суб'єктів аграрних правовідносин займають особисті селянські господарства. Як зазначає професор Н. І. Титова, особисті селянські господарства – нові та особливі суб'єкти земельних та аграрних відносин в Україні. Земельний кодекс України 2001 р. уперше передбачив існування такого суб'єкта земельних відносин, як особисте селянське господарство (ст. 33 ЗК). Спеціальний Закон України «Про особисте селянське господарство» було прийнято 15 травня 2003 р. Особисті се-

лянські господарства – це господарська діяльність без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно живуть із метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, перероблення та споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використання майна особистого селянського господарства, зокрема й у сфері сільського зеленого туризму.

ГРОМАДЯНИ ЯК СУБ'ЄКТИ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Згідно із Основними напрямами земельної реформи в Україні на 2001–2005 роки, схвалені Указом Президента України від 30 травня 2001 р., в Україні станом на 2001 р. здійснено паювання 26,4 млн. га земель, переданих у колективну власність 11419 підприємствам. Право на земельну частку (пай) набули 6,5 млн. громадян. Середній розмір земельної частки (паю) становить 4,1 га. Розпочалося масове відведення власникам земельних часток (паїв) земельних ділянок у натурі та видача державних актів на право приватної власності на землю. Приватизували свої земельні ділянки на площі 3256 тис. га 11 млн. громадян. Стрімкого розвитку набуло використання земель для ведення особистих підсобних господарств, садівництва і городництва. Отже, серед суб'єктів аграрних правовідносин є доволі чисельна група суб'єктів – громадян України, які самостійно господарюють на земельних ділянках, що належать їм на праві власності. Їх можна класифікувати як громадян-підприємців, які провадять свою діяльність згідно із вимогами Господарського кодексу України та іншого законодавства; та громадян, які фактично здійснюють

підсобне виробництво сільськогосподарської продукції, наприклад, на земельних ділянках, наданих для городництва або ж громадян, котрі займаються певними сільськогосподарськими промислами, наприклад, бджільництвом, яке може провадитися, зокрема, на земельних ділянках, наданих для садівництва, у порядку, визначеному Законом України «Про бджільництво» від 22 лютого 2000 р.

Проте закріплення статусу громадян України, зокрема як селян, не можна вважати повним та завершеним. Під час формування цього статусу необхідно зважати на те, що у сільській місцевості проживає третина загальної кількості населення. У галузі зайнято 4 млн. осіб із числа сільського населення.

Найгострішими проблемами на селі є відсутність мотивації до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл.

Середньорічна заробітна плата в сільському господарстві найнижча серед галузей економіки.

Загрозливих темпів набирає зниження демографічно-відтворювального і трудового потенціалу села. Рівень народжуваності сільського населення в розрахунку на 1000 осіб знизився з 13,7 до 9,4 осіб, рівень смертності підвищився з 14,4 до 20,5 осіб і перевищив аналогічний показник смертності міського населення в 1,4 рази.

Активізувалися міграційні процеси, особливо серед сільської молоді, що нині є основною причиною деградації українських сіл.

Знизився рівень зайнятості сільського населення. Лише за 2001–2006 роки чисельність осіб, зайнятих у сільському господарстві, зменшилася на 7 відсотків, а в несільськогосподарській сфері – у 2,7 рази.

2005 р. під науковим керівництвом доктора юридичних наук, професора Н. І. Титової було підготовлено нау-

ково-навчальний посібник «Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України». Головною авторською ідеєю посібника було – збільшити роль громадян, насамперед як суб'єктів використання земель сільськогосподарського призначення (тоді як зараз законодавча перевага надається регламентації статусу організаційно-правових форм, у яких вони працюють). Звідси дві основні тези: перша – селяни, а не ті організаційно-правові форми, учасниками чи працівниками яких вони є, є головними суб'єктами сільськогосподарського землевикористання, а, отже, і аграрних правовідносин; друга – правовий статус селян повинен бути істотно спеціалізованим.

Через це важливе значення має з'ясування понять «селянин» та «селянство». Ці проблеми не є надуманими, а актуальними в сучасних умовах, оскільки саме селяни як суб'єкти аграрних правовідносин та селянство як суспільний прошарок та спосіб життя і праці повинні стати основними адресатами державної підтримки. Також Законом України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» метою державної аграрної політики визнано «збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації», визначено основні пріоритети державної аграрної політики та шляхи їх досягнення.

Термін «селянство» розглядається як певний соціальний тип, як «спосіб життя, поєднання формальної організації, індивідуальної поведінки і соціальних позицій, тісно взаємозв'язаних з метою обробки землі простими засобами і працею людини», як клас, як особливий тип культури тощо. Відомий дослідник селянства Т. Шанін зазначає, що селяни – «дрібні сільськогосподарські товаровиробники, які, використовуючи простий інвентар і працю членів своєї сім'ї, працюють – прямо чи опосередковано – на задоволення своїх споживчих потреб і виконання зобов'язань щодо носіїв політичної й економічної влади».

Поняття ж «селянин», зазвичай, тлумачиться як «житель села, основним заняттям якого є обробіток землі».

Нині окремі нормативні приписи щодо правового статусу селян вміщені в нормативно-правових актах різної галузевої належності: Земельному кодексі України, Кодексі законів про працю України, Цивільному і Господарському кодексам України та ін. Проте спеціальної законодавчої регламентації особливих прав селян як основних виробників сільськогосподарської продукції найчисленніших сільськогосподарських землекористувачів сьогодні практично немає.

Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р., вживає термін «сільські жителі». Для них держава створюватиме сприятливі умови для розширення сфери застосування праці у сільській місцевості та підвищення рівня доходів сільського населення, зокрема, шляхом:

- стимулювання розвитку підприємництва і у сільському господарстві, і в несільськогосподарській сфері;
- сприяння пріоритетному розвитку малих приватних підприємств побутового обслуговування в результаті залучення соціально незахищених верств сільського населення;
- здійснення заходів щодо стимулювання розміщення нових підприємств легкої, харчової та інших галузей промисловості, обслуговуючих організацій;
- стимулювання розвитку обслуговуючих кооперативів та інших об'єднань;
- здійснення із залученням районних центрів зайнятості професійного навчання безробітних, які проживають у сільській місцевості, основ підприємницької діяльності;
- поетапного звільнення сільських жителів, що вперше реєструються для провадження підприємницької діяльності у сільській місцевості, від окремих видів оподаткування на строк до трьох років;

– посилення правового та соціального захисту орендодавців (власників) землі та майна, гарантування доходів, відповідно до укладених договорів;

– залучення осіб, які провадять підприємницьку діяльність, та тих, що зайняті в особистих селянських господарствах, до участі в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також добровільного пенсійного забезпечення;

– вжиття заходів щодо забезпечення аграрного сектора кваліфікованою робочою силою, підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників, зокрема в результаті розвитку системи професійного навчання персоналу підприємств, установ та організацій.

ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ ЧЛЕНСТВА ТА УЧАСТІ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

Свого часу авторами першого підручника з аграрного права України було запропоновано класифікувати юридичних осіб – суб'єктів аграрних правовідносин на два види – корпоративного типу та кооперативного типу. Відтак право участі було характерне для перших, а право членства – для других. Очевидно такий підхід є умовним та спрощеним. Однак характеризує той факт, що юридичні особи корпоративного типу (акціонерні товариства тощо) є насамперед об'єднаннями майна та/або підприємницької діяльності; тоді як юридичні особи кооперативного типу є об'єднаннями насамперед осіб, а вже потім майна.

Відтак юридичними ознаками сільськогосподарських кооперативів та фермерських господарств, які дають змогу відрізнити їх від інших суб'єктів господарювання, є те, що вони створюються на умовах членства. У Законі

України «Про сільськогосподарську кооперацію» відображені основні положення права членства та правовий статус членів сільськогосподарських кооперативів. У Законі України «Про фермерське господарство» визначено правові вимоги до членства у цих господарствах. Право членства є добровільним, тобто ніхто не може примусити громадянина стати його членом, а також індивідуальним, особистим і не може передаватись іншій особі.

Членами сільськогосподарських кооперативних утворень можуть бути і фізичні особи, які досягли 16-річного віку, і юридичні особи, які зробили вступний і пайовий внески в розмірах, визначених статутом кооперативного утворення, визнають його принципи і цілі, дотримуються вимог цього статуту та мають право ухвального голосу.

Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень Статуту фермерського господарства.

Право членства (в об'єктивному значенні) – це система правових норм щодо реалізації законодавчо гарантованого права громадян стати учасником суб'єкта аграрного господарювання – юридичної особи, порядку й умов вступу та виходу з складу, визначення і реалізації їх правомочностей як поєднання членських прав та обов'язків про припинення членства в цих утвореннях.

Поряд із поняттям членства важливе значення має право засновництва. Наприклад, згідно із Законом «Про фермерське господарство» членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їх батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень Статуту фермерського

господарства. Членами фермерського господарства не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом). При створенні фермерського господарства одним із членів сім'ї інші члени сім'ї, а також родичі можуть стати членами цього фермерського господарства після внесення змін до його Статуту. А засновником фермерського господарства може бути лише дієздатний громадянин України, який досяг 18 років.

Членами сільськогосподарського виробничого кооперативу можуть бути фізичні особи, які виявили бажання об'єднатися для спільної виробничої діяльності на засадах обов'язкової трудової участі та зробили вступний внесок і пай у розмірах, визначених статутом кооперативу. Засновниками та членами сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу можуть бути виробники сільськогосподарської продукції – юридичні та/або фізичні особи, які зробили вступний і пайовий внески у розмірах, визначених загальними зборами кооперативу, дотримуються вимог статуту, мають право ухвального голосу та беруть участь у господарській діяльності кооперативу. Засновники сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу після його державної реєстрації набувають статусу членів кооперативу.

Громадянин, який бажає стати членом сільськогосподарського кооперативу, фермерського господарства, своє волевиявлення висловлює шляхом подання заяви. Рішення правління (голови) (щодо поданої заяви) в сільськогосподарських кооперативах підлягає затвердженню загальними зборами. Порядок ухвалення такого рішення та його схвалення визначається статутом кооперативу.

Особливість: Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» у чинній редакції в сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах допускається асоційоване членство. Згідно із ст. 14 Закону України «Про

кооперацію» асоційований член кооперативу – фізична чи юридична особа, яка внесла пайовий внесок і користується правом дорадчого голосу в кооперативі. При ліквідації кооперативу асоційований член кооперативу має переважне порівняно з членами кооперативу право на одержання паю. Порядок вступу до кооперативу та участь асоційованого члена в його господарській та іншій діяльності, права та обов'язки такого члена, розміри паїв та виплат на паї визначаються статутом кооперативу.

Жодних інших обмежень для фізичних осіб, які досягли відповідного віку і виявили бажання брати участь у діяльності сільськогосподарського кооперативу, Закон «Про сільськогосподарську кооперацію», як і інше законодавство, не встановлює.

Обов'язковою умовою членства, в основному у виробничих кооперативних, у фермерських господарствах є участь їх членів у діяльності цих підприємств особистою працею.

Із моменту набуття членства виникають права та обов'язки членів сільськогосподарських кооперативів, фермерських господарств, урегульовані нормами чинного законодавства та локальними нормативно-правовими актами конкретних суб'єктів аграрного господарювання.

Відповідно до чинного законодавства, основними правами членів сільськогосподарських кооперативів є: участь в управлінні справами цих підприємств; право обирати і бути обраним в органи управління. У разі, коли членом сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу є юридична особа, ці права реалізуються їх повноважним представником. Члени кооперативних підприємств мають право користуватись їх послугами та пільгами; одержувати виплати – частини доходу цих підприємств, що підлягає розподілу між його членами; одержувати частки доходу на пай (додатковий пай); одержувати пай у

разі виходу з кооперативу в порядку і строки, визначені статутом підприємства.

Члени виробничих кооперативів наділяються також: правом на отримання роботи за покликанням, професією, видом занять і освітою з урахуванням потреб кооперативу; право на відпочинок; на соціальне страхування і забезпечення та ін.

Основними обов'язками членів сільськогосподарських кооперативів є: дотримання статуту й інших локальних актів; виконання рішень, вказівок і розпоряджень вищих органів управління, додержувати трудової та технологічної дисципліни тощо.

Управління діяльністю сільськогосподарських кооперативів здійснюється на засадах самоврядування, широкої демократії й активної участі їх членів за принципом «один член – один голос». Це безумовно свідчить про те, що всі члени (фізичні й юридичні особи) мають рівні права та обов'язки. Це правило поширюється на всі сільськогосподарські кооперативи.

Статут як локальний акт кожного сільськогосподарського підприємства містить норми прямої дії, які зумовлюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки з питань членства та діяльності кооперативів однаковою мірою для всіх їхніх членів. Саме тому в чинній редакції Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» таку значну увагу приділяють Статутам та Привилам внутрішньогосподарської діяльності.

Закон України «Про фермерське господарство» не розмежовує права й обов'язки фермерського господарства та його членів. У ст. 14 цього Закону визначено права фермерського господарства та його членів, а у ст. 15 Закону – обов'язки фермерського господарства та його членів. Отже, фермерське господарство та його члени відповідно до Закону мають право:

а) продавати або іншим способом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;

- б) самостійно господарювати на землі;
- в) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;
- г) на відшкодування збитків;
- г) споруджувати житлові будинки, господарські будівлі та споруди;
- д) реалізовувати вироблену сільськогосподарську продукцію на вітчизняних ринках і поставляти на експорт;
- е) інші права.

Порушені права власників земельних ділянок підлягають поновленню в порядку, встановленому законом.

Фермерські господарства, у власності яких є земельні ділянки, надані їм для ведення фермерського господарства відповідно до закону зобов'язані:

- а) забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням;
- б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- в) сплачувати податки та збори;
- г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- г) не допускати зниження родючості ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- д) надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів;
- е) дотримуватися санітарних, екологічних та інших вимог щодо якості продукції;
- е) дотримуватися правил добросусідства та встановлених обмежень у використанні земель і земельних сервітутів;
- ж) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Законом можуть бути встановлені інші обов'язки власників земельних ділянок.

Як зазначає В. М. Кравчук, право участі характерне для юридичних осіб, створених в організаційно-правовій формі товариств... Відносини, котрі виникають щодо участі в товаристві, є корпоративними. В аграрних акціонерних товариствах та товариствах з обмеженою відповідальністю (оскільки в сільському господарстві вони є найпоширенішими), визначальна роль належить їх засновникам та акціонерам, учасникам. За загальним правилом, ними визнаються фізичні особи та/або юридичні особи приватного права, та/або держава (в особі уповноважених органів), які утворили такі суб'єкти аграрного підприємництва (аграрні підприємці). Під час створення останніх громадяни та юридичні особи приватного права спочатку стають *засновниками*, а після державної реєстрації таких товариств – *акціонерами чи учасниками* і набувають *корпоративних прав*. Ці права є також одними з визначальних інститутів аграрного права України.

Право на створення юридичної особи – це передбачена законом можливість суб'єкта вчинити дії, передбачені законом, що матимуть наслідком створення юридичної особи. Це право, на думку В. М. Кравчука, містить декілька елементарних прав:

- заснувати організацію самостійно або спільно з іншими суб'єктами;
- обрати організаційно-правову форму;
- обрати місцезнаходження юридичної особи;
- сформувані органи юридичної особи;
- звернутися до державного реєстратора та вимагати проведення державної реєстрації;
- оскаржувати відмову в державній реєстрації.

Це право є загальним та рівним для всіх суб'єктів цивільного права. Водночас законодавець може пред'являти спеціальні вимоги до засновників, зокрема заснов-

ників сільськогосподарських АТ чи ТОВ (наприклад, громадянство України, вимоги щодо віку тощо).

Право участі тісно пов'язане з корпоративними правами учасника, акціонера АТ і учасника ТОВ. Корпоративні права – це права особи, частка якої визначається у статутному капіталі (майні) господарської організації, що включають правомочності на участь цієї особи в управлінні господарською організацією, отримання певної частки прибутку (дивідендів) цієї організації та активів у разі ліквідації останньої відповідно до закону, а також інші правомочності, передбачені законом та статутними документами (п. 1 ст. 167 Господарського кодексу України).

Право засновництва, участі і корпоративні права засновників, учасників та акціонерів в аграрних підприємствах корпоративного типу ґрунтується на положеннях загальних законодавчих актів, зокрема Цивільного кодексу, Господарського кодексу, Законів України «Про господарські товариства», «Про акціонерні товариства». Це право засновано також і на спеціальних законодавчих та підзаконних актах таких, як Земельний кодекс України, Закон України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» тощо.

Особливістю, характерною саме аграрним господарським товариствам, є, по-перше, предмет діяльності, по-друге, майно та/чи майнові права (зокрема землі сільськогосподарського призначення чи права користування ними), що вносяться до їхнього статутного капіталу, по-третє, – коло суб'єктів громадян-селян, котрі об'єднують своє майно, кошти, майнові та немайнові права для створення аграрного підприємства, покликаного не тільки приносити їм як інвесторам дивіденди, але й виконувати певні соціальні функції; ці підприємства створюють також і робочі місця, які займають здебільшого акціонери чи учасники цих аграрних товариств.

ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЙМАНИХ ПРАЦІВНИКІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

2013 р. середньооблікова кількість найманих працівників на підприємствах, установах, організаціях та їхніх відокремлених підрозділах із кількістю найманих працівників 10 і більше осіб, що займались сільським господарством та наданням пов'язаних із ним послуг, становила 504,9 тис. осіб.

Згідно з статтею 3 Кодексу законів про працю України трудові відносини працівників всіх підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої приналежності, а також осіб, що працюють за трудовим договором з фізичними особами, регулює законодавство про працю. Проте праця в сільському господарстві має свої особливості, які полягають у тому, що вона має сезонний характер, виробництво залежить від природно-кліматичних і географічних умов, основним засобом виробництва є землі. Це, своєю чергою, впливає на розподіл робочого часу та часу відпочинку, трудових обов'язків працівників.

Для керівників підприємств, зокрема і сільськогосподарських, таких, які знаходяться в державній власності, контрактна форма трудового договору є обов'язковою. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про застосування контрактної форми трудового договору з керівником підприємства, що знаходиться в державній власності» від 19 березня 1993 р. № 203, такі контракти укладають міністерства, інші підвідомчі Кабінету Міністрів України органи виконавчої влади, у віданні яких знаходяться ці підприємства. Крім того, з керівниками підприємств, раніше обраними або призначеними на посаду, також укладаються або переукладаються контракти.

З іншими працівниками, в т. ч. віднесеними до керівного складу, підприємств, зокрема, товариств з обмеженою відповідальністю, окрім колективних сільськогоспо-

дарських підприємств, укладають звичайні трудові договори і в усній, і письмовій формі, і строкові, і на невизначений строк.

Законом України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 року передбачена можливість укладення контракту з членами наглядової ради акціонерного товариства. Водночас ці особи можуть працювати і на підставі звичайних трудових договорів (з ними також можуть укладати цивільно-правові договори). Такі договори або контракти від імені товариства підписує голова виконавчого органу або інша уповноважена загальними зборами особа на умовах, затверджених рішенням загальних зборів. Під час укладення з членом наглядової ради товариства цивільно-правового договору такий договір може бути платним або безоплатним (ч. 3 ст. 51 Закону). Дія договору (контракту) з членом наглядової ради припиняється у разі припинення його повноважень.

На відміну від членів наглядової ради, з кожним членом виконавчого органу акціонерного товариства в обов'язковому порядку укладається контракт, який від імені товариства підписує голова наглядової ради або особа, уповноважена на таке підписання наглядовою радою (ч. 5 ст. 58 Закону).

З іншими працівниками акціонерного суспільства, зокрема акціонерами, які працюють у ньому, укладають звичайні трудові договори.

У межах локальної нормотворчості кожне господарське товариство, кооператив тощо розробляють правила внутрішнього розпорядку, положення про оплату праці, про преміювання, матеріальне й моральне заохочення працівників, соціальний захист працівників, та інші локальні нормативні акти, якими регулюються трудові відносини в господарському товаристві, кооперативі тощо, а також укладають колективний договір.

Влаштування працівника на роботу оформляється трудовим договором (контрактом). Водночас, визначаючи

його трудової функції, може бути врахована сезонність роботи, необхідність переведення його на іншу роботу, потреба у працівникові, який володіє, крім основної, також і додатковими трудовими функціями тощо.

Контрактна форма трудового договору застосовується у випадках, передбачених чинними законами.

Згідно із Законом України «Про кооперацію» трудові відносини в кооперативних організаціях регулюються цим Законом, законодавством про працю, статутами кооперативних організацій та правилами їх внутрішньогосподарської діяльності.

Для здійснення мети та статутних завдань кооператив може залучати до роботи за трудовим договором осіб, які не є її членами. У разі залучення осіб на визначений строк чи на час виконання певної роботи за згодою сторін між кооперативом та найманим працівником може укладатися договір у формі контракту.

Кооператив самостійно визначає форми та систему оплати праці своїх членів і найманих працівників з урахуванням вимог, встановлених законодавством.

Водночас кооперативи гарантують своїм членам та найманим працівникам оплату праці відповідно до фаху, кваліфікації та особистого трудового внеску, належні умови праці, а також забезпечують соціально-економічні гарантії, передбачені законодавством.

Відповідно до статті 104 Господарського кодексу України і статті 16 Закону України «Про кооперацію», правління кооперативу може наймати виконавчого директора для оперативного управління діяльністю кооперативу, який не може бути членом кооперативу. Виконавчий директор виконує свої функції на умовах контракту, який укладає з ним правління кооперативу.

У статті 19 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 року передбачено, що колективне сільськогосподарське підп-

риємство має право вільного найму працівників з укладенням із ними трудового договору або контракту.

Аналогічно у ст. 27 Закону України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року передбачено, що трудові відносини у фермерському господарстві базуються на основі праці його членів і регулюються статутом. У разі виробничої необхідності фермерське господарство має право залучати до роботи в ньому інших громадян за трудовим договором (контрактом). Такі договори (контракти) у письмовій формі від імені господарства, відповідно до ст. 4 згаданого Закону, укладає голова фермерського господарства. У цих договорах (контрактах) обумовлюється їх строк, умови праці та відпочинку (тривалість робочого дня, вихідні дні, щорічна оплачувана відпустка, форми оплати праці та її розміри і т. д.). Трудові відносини осіб, найнятих за трудовим договором (контрактом), регулюються законодавством України про працю.

Час роботи у фермерському господарстві членів господарства та осіб, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом), зараховується до загального і безперервного стажу роботи на підставі записів у трудовій книжці та документів, що підтверджують сплату внесків на соціальне страхування.

З огляду на те, що сільськогосподарські роботи переважно мають сезонний характер, в аграрному секторі доволі поширеним є укладення сезонних трудових договорів.

У статті 7 КЗпП передбачено, що особливості регулювання праці сезонних працівників установлюються законодавством. Нині в Україні (у частині, що не суперечить Конституції України та законодавству України) діє Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про умови праці робітників і службовців, зайнятих на сезонних роботах» від 24 вересня 1974 року.

Список сезонних робіт і сезонних галузей затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28 березня 1997 року № 278.

Цей Список містить лише певні види робіт в окремих галузях.

Згідно з пунктом 3 Списку в сільському господарстві сезонними є роботи:

- в овочівництві, садівництві, виноградарстві, буряківництві, хмелярстві, на вирощуванні та збиранні картоплі, тютюну, кормів, баштанних культур, лікарських рослин;

- на інкубаторно-птахівничих та міжгосподарських інкубаторних станціях.

Сезонний трудовий договір є різновидом строкового трудового договору. Він укладається на строк, що не перевищує тривалості сезону. Своєю чергою, тривалість сезону не може перевищувати шести місяців.

Отже, сезонними вважаються лише ті роботи, що характеризуються двома такими ознаками:

- містяться в спеціальному Списку;

- тривалість яких не перевищує шести місяців.

Не вважатиметься сезонною робота, тривалість якої хоч і не перевищує шести місяців, але вона не включена до спеціального Списку, або навпаки: включена до Списку, але триває понад шість місяців.

Під час укладення сезонного трудового договору працівник має бути про це попереджений. У наказі про прийняття на роботу слід зазначити про сезонний характер трудового договору (ст. 3 Указу № 310). Порушення цієї вимоги означає, що трудовий договір укладено на невизначений строк.

На працівників, зайнятих на сезонних роботах, поширюється дія законодавства України про працю з винятками, установленими Указом № 310.

Приклад. Працівник приймається на роботу, пов'язану із вирощуванням та збиранням зернових культур. За характером роботи трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк. Оскільки зазначена робота не міститься у Списку, з працівником, якщо не передбачено можливості укладення контракту, укладається

договір на визначений строк, установлений за погодженням сторін (п. 2 частини першої ст. 23 КЗпП), а якщо конкретний строк визначити неможливо – на час виконання певної роботи (п. 3 частини першої ст. 23 КЗпП). У цьому випадку трудові відносини регулюватимуться лише загальним законодавством про працю, тобто правила Указу № 310 діяти не будуть.

Державна служба зайнятості здійснює направлення до сільськогосподарських підприємств на сезонні роботи громадян, які звернулися до служби за сприянням у працевлаштуванні. Переважне право на участь у сезонних роботах мають громадяни, зареєстровані як безробітні. Після закінчення трудового договору вони мають право на переєстрацію в службі зайнятості (Положення про порядок організації сезонних робіт, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1998 року № 578).

Сезонними вважаються роботи, які внаслідок природних і кліматичних умов виконуються не цілий рік, а протягом певного періоду (сезону), який не перевищує шести місяців (ст. 1 Указу № 310).

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ. ОСОБЛИВОСТІ БАНКРУТСТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ

Право на створення юридичної особи реалізується шляхом відповідного волевиявлення засновника та вчинення дій, необхідних для державної реєстрації юридичної особи. Засновницьке волевиявлення виражається назовні у формі правочину або адміністративного акта розпорядчого характеру (залежно від виду юридичної особи).

Згідно із Господарським кодексом України, суб'єкт господарювання – господарська організація, яка може

бути утворена за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу, а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і фізичних осіб шляхом заснування нової господарської організації, злиття, приєднання, виділу, поділу, перетворення діючої (діючих) господарської організації (господарських організацій) з додержанням вимог законодавства.

Суб'єкти господарювання можуть утворюватися шляхом примусового поділу (виділу) діючого суб'єкта господарювання за розпорядженням антимонопольних органів, відповідно до антимонопольно-конкурентного законодавства України.

Засновницьке волевиявлення вчиняється у письмовій формі і фіксується в установчих документах. Юридична особа приватного права може створюватися та діяти на підставі модельного статуту в порядку, визначеному законом (ст. 81 ЦКУ), що після його прийняття учасниками стає установчим документом (ст. 87 ЦКУ).

Засновники (учасники) юридичної особи, утвореної на підставі модельного статуту, можуть у встановленому законом порядку затвердити статут, який є установчим документом, та провадити діяльність на його підставі.

Установчим документом товариства є затверджений учасниками статут або засновницький договір між учасниками, якщо інше не встановлено законом. Товариство, створене однією особою, діє на підставі статуту, який затверджений цією особою.

Установа створюється на підставі індивідуального або спільного установчого акта, складеного засновником (засновниками). Установчий акт може міститися також і в заповіті.

Отже, поняття «установчі документи» застосовується лише щодо товариств. Щодо установ використовується

поняття «установчий акт». Видається, що різниця у термінах не зумовлена істотною відмінністю правової природи цих документів. Установчі документи й установчий акт виконують одну й ту ж функцію – закріплюють волевиявлення засновника. Тому доцільно було б установити один, спільний термін, який мав би родовий характер для всіх юридичних осіб, наприклад, установчі документи. Їхніми видами для різних юридичних осіб були б статут, засновницький договір, меморандум, установчий акт.

Для товариств установчим документом може бути статут або засновницький договір, якщо інше не встановлено законом.

Статут є локальним нормативним актом, призначення якого полягає у визначенні правового статусу конкретної юридичної особи. Саме цей документ визначає правове становище тієї чи іншої юридичної особи в цивільному обороті. Статут є найпоширенішим видом установчого документа. Статут – це своєрідна конституція юридичної особи. Наведемо ознаки, які дають змогу розкрити його правову суть:

- 1) установлює індивідуальний правовий статус конкретної юридичної особи;
- 2) затверджується учасниками та змінюється вищим органом управління юридичної особи;
- 3) діє впродовж усього часу існування юридичної особи;
- 4) поширюється на всіх осіб, які перебувають у правовідносинах з юридичною особою;
- 5) може містити норми, не передбачені чинним законодавством;
- 6) не повинен суперечити нормам закону.

Другий вид установчого документа – засновницький договір. На підставі нього діють, зокрема, повні та командитні товариства. Для цих товариств засновницький до-

говір є обов'язковим. На нашу думку, відносини між засновниками товариств доцільно оформляти засновницьким договором і в інших випадках, коли вони беруть на себе певні зобов'язання у зв'язку зі створенням юридичної особи.

Засновницький договір – це договір, за яким сторони (засновники) зобов'язуються створити юридичну особу, визначають умови спільної діяльності, передачі їй свого майна та участі в її діяльності. Мета цього договору – зафіксувати засновницьке волевиявлення сторін договору та умови створення конкретної юридичної особи. Засновницький договір є однією з форм, в якій фіксується рішення про створення юридичної особи, а для деяких юридичних осіб – також і її установчим документом.

Отже, як зазначає І. Спасібо-Фатєєва, до механізму створення юридичної особи можна віднести такі етапи:

а) ухвалення рішення про створення шляхом вираження волі осіб, які виявили такий намір, у виді визначеного документа встановленої форми;

б) державна реєстрація юридичної особи.

Крім цих двох етапів, характерних для створення будь-якої юридичної особи, для окремих видів юридичних осіб можливі додаткові етапи, наприклад, відкриття рахунку в банку для формування статутного капіталу шляхом внесення грошових внесків учасниками. Ця вимога ч. 3 ст. 144 ЦК стосується учасників товариства з обмеженою відповідальністю, а з огляду на ст. 151 ЦК – і товариства з додатковою відповідальністю.

Державна реєстрація юридичних осіб здійснюється відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців», яким установлюється порядок її проведення і документи, що водночас надаються.

Документи, що надаються для державної реєстрації, та вимоги до них передбачені ст. 24 зазначеного Закону.

Як загальне правило, для проведення державної реєстрації юридичної особи засновник (засновники) або повноважена ними особа повинні особисто подати державному реєстратору (надіслати поштовим відправленням з описом вкладення або в разі подання електронних документів подати опис, що містить відомості про надіслані електронні документи, в електронній формі) такі документи:

- заповнену реєстраційну картку на проведення державної реєстрації юридичної особи, до якої може бути подана як додаток заява щодо обрання юридичною особою спрощеної системи оподаткування та/або реєстраційна заява про добровільну реєстрацію як платника податку на додану вартість за формою, затвердженою центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову та митну політику;

- примірник оригіналу (ксерокопію, нотаріально засвідчену копію) рішення засновників або уповноваженого ними органу про створення юридичної особи у випадках, передбачених законом;

- два примірники установчих документів (у разі подання електронних документів – один примірник);

- документ, що засвідчує внесення реєстраційного збору за проведення державної реєстрації юридичної особи. У разі подання електронних документів для проведення державної реєстрації юридичної особи підтвердженням внесення плати за проведення державної реєстрації юридичної особи є примірник електронного розрахункового документа, засвідченого електронним цифровим підписом;

- інформацію з документами, що підтверджують структуру власності засновників – юридичних осіб, яка дає змогу встановити фізичних осіб-власників істотної участі цих юридичних осіб.

У разі утворення юридичної особи на підставі модельного статуту в реєстраційній картці на проведення державної реєстрації юридичної особи проставляється відповідна відмітка з посиланням на типовий установчий документ.

У разі державної реєстрації фермерського господарства, крім зазначених документів, подається копія Державного акта на право приватної власності засновника на землю або копія Державного акта на право постійного користування землею засновником, або нотаріально посвідчена копія договору про право користування землею засновником, зокрема на умовах оренди. А точніше, правовстановлювальні документи на земельні ділянки із цільовим використанням для ведення товарного сільськогосподарського виробництва або для ведення фермерського господарства.

Строк державної реєстрації юридичної особи не повинен перевищувати три робочих дні з дати надходження документів для проведення державної реєстрації юридичної особи.

Дата внесення до Єдиного державного реєстру запису про проведення державної реєстрації юридичної особи є датою державної реєстрації юридичної особи.

Юридична особа припиняється в результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам- правонаступникам у результаті злиття, приєднання, поділу, перетворення (реорганізації) або в результаті ліквідації за рішенням, ухваленим засновниками (учасниками) юридичної особи або уповноваженим ними органом, за судовим рішенням або за рішенням державних органів, ухваленим у випадках, передбачених законом.

Зауважимо те, що в ЦК вживається поняття «припинення юридичної особи», тоді як у Господарському кодексі України (ст. 59 та ін.) зазначається «припинення діяль-

ності суб'єкта господарювання». Останній термін не є вдалим, оскільки помилково стверджує те, що юридичної особи вже не існує, тому що припинилася її діяльність. Юридична особа може не здійснювати свою діяльність упродовж певного часу внаслідок різних причин, зокрема коли таке здійснення діяльності забороняється законом, але юридична особа як така ще існує.

Учасники юридичної особи, суд або орган, що ухвалив рішення про припинення юридичної особи, зобов'язані впродовж трьох робочих днів із дати ухвалення рішення письмово повідомити орган, що здійснює державну реєстрацію.

Після внесення запису про ухвалення рішення засновників (учасників) юридичної особи, суду або уповноваженого ними органу про припинення юридичної особи до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців подається повідомлення про внесення запису до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців щодо ухвалення рішення засновників (учасників) юридичної особи, суду або уповноваженого ними органу про припинення юридичної особи публікується у спеціалізованому друкованому засобі масової інформації.

Учасники юридичної особи, суд або орган, що ухвалив рішення про припинення юридичної особи, відповідно до цього Кодексу призначають комісію з припинення юридичної особи (комісію з реорганізації, ліквідаційну комісію), голову комісії або ліквідатора та встановлюють порядок і строк заявлення кредитором своїх вимог до юридичної особи, що припиняється.

Виконання функцій комісії з припинення юридичної особи (комісії з реорганізації, ліквідаційної комісії) може бути покладено на орган управління юридичної особи.

До комісії з припинення юридичної особи (комісії з реорганізації, ліквідаційної комісії) або ліквідатора з мо-

менту призначення переходять повноваження щодо управління справами юридичної особи. Голова комісії, її члени або ліквідатор юридичної особи представляють її у відносинах із третіми особами та виступають у суді від імені юридичної особи, яка припиняється.

Строк заявлення кредитором своїх вимог до юридичної особи, яка припиняється, не може становити менше двох і більше шести місяців із дня опублікування повідомлення про рішення щодо припинення юридичної особи.

Кожна окрема вимога кредитора, зокрема щодо сплати податків, зборів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, страхових коштів до Пенсійного фонду України, фондів соціального страхування, розглядається, після чого ухвалюється відповідне рішення, яке надсилається кредитору не пізніше тридцяти днів із дня отримання юридичною особою, що припиняється, відповідної вимоги кредитора.

Юридична особа вважається припиненою з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення (ч. 2 ст. 104 ЦК). До цього моменту вона існує як суб'єкт права, хоча й не здійснювати (припинити) свою діяльність.

Припинення суб'єктів господарювання регулює значна кількість нормативних актів, до яких насамперед належать ЦК України, ГК України, Закони України «Про державну реєстрацію юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців», «Про господарські товариства», «Про акціонерні товариства» та інші нормативно-правові акти.

Припинення юридичної особи, згідно з ст. 104 Цивільного кодексу України, може відбуватися двома шляхами: в результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам (правонаступництва) та внаслідок ліквідації. В останньому випадку замість припиненої юридичної особи не виникає іншої юридичної

особи, яка наділяється її майном (зокрема правами та обов'язками).

Варто зазначити, що в законодавстві України немає єдиного підходу до визначення шляхів (форм) припинення суб'єктів господарювання У ст. 59 ГК України, визначаючи, що припинення суб'єкта господарювання здійснюється шляхом його реорганізації або ліквідації, вказано чотири форми реорганізації суб'єкта господарювання: злиття, приєднання, поділ та перетворення. У ст. 104 ЦК України зазначено, що юридична особа припиняється в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. У разі реорганізації юридичних осіб майно, права та обов'язки переходять до правонаступників. Схожою за змістом до цієї статті є ст. 33 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», але термін «реорганізація» наводиться в дужках як узагальнюючий для злиття, приєднання, поділу, перетворення.

Крім того, у п. 3 ст. 104 ЦК України чітко зазначено, що порядок припинення юридичної особи в процесі відновлення її платоспроможності або банкрутства встановлюється окремим законом, а не кодексом. Таким Законом є Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Необхідно зазначити, що, на відміну від ЦК України, ГК України, інших нормативно-правових актів, цей Закон зважає на особливості правосуб'єктності сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств.

На підставі ст.ст. 86 та 93 Закону «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» можна виокремити такі характерні особливості ліквідації сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств. Водночас хай не вводить в оману термін «сільськогосподарські підприємства» – це збірний, уза-

гальнючий, родовий термін, який охоплює всіх юридичних осіб будь-якої організаційно-правової форми, предметом діяльності яких є ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Згідно з тією ж ст. 86 Закону сільськогосподарськими підприємствами для цілей цього Закону вважаються юридичні особи, основним видом діяльності яких є вирощування (виробництво, виробництво та переробка) сільськогосподарської продукції, виручка від реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) ними сільськогосподарської продукції становить не менше 50 відсотків загальної суми виручки. Особливості банкрутства сільськогосподарських підприємств, передбачені цим Законом, застосовуються також до рибних господарств, риболовецьких колгоспів, виручка від реалізації вирощеної (виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції та виловлених водних біологічних ресурсів становить не менше 50 відсотків загальної суми виручки.

Особливості:

1. У разі продажу об'єктів нерухомості, які використовуються для цілей сільськогосподарського виробництва та є власністю сільськогосподарського підприємства, що визнано банкрутом, за інших рівних умов переважне право на придбання зазначених об'єктів належить сільськогосподарським підприємствам і фермерським господарствам, розташованим у цій місцевості. Для забезпечення переважного права придбання майна боржника арбітражний керуючий надсилає повідомлення про продаж підприємства боржника, майна боржника особам, які займаються виробництвом або виробництвом і переробкою сільськогосподарської продукції і володіють земельною ділянкою, безпосередньо прилеглою до земельної ділянки боржника, а також опубліковує в друкованому органі за місцезнаходженням боржника інформацію про продаж підприємства боржника, його майна із зазначенням поча-

ткової ціни продажу підприємства боржника, його майна, що виставляються на торги.

2. У разі ліквідації сільськогосподарського підприємства у зв'язку з визнанням його банкрутом рішення щодо земельних ділянок, які є власністю такого підприємства, надані йому в постійне чи тимчасове користування, зокрема на умовах оренди, ухвалюється відповідно до Земельного кодексу України.

3. Під час введення процедури розпорядження майном боржника аналіз фінансового становища сільськогосподарського підприємства повинен проводитися з урахуванням сезонності сільськогосподарського виробництва та його залежності від природно-кліматичних умов, а також можливості задоволення вимог кредиторів за рахунком доходів, які можуть бути одержані сільськогосподарським підприємством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт.

4. Рішення про звернення з клопотанням до господарського суду про санацію сільськогосподарських підприємств ухвалюється комітетом кредиторів за участю представника органу місцевого самоврядування. Це пов'язано з тим, що, як правило, сільськогосподарські підприємства у сільській місцевості мають характеристику містоутворюючих, тобто таких, кількість працівників яких з урахуванням членів їх сімей становить не менше половини чисельності населення адміністративно-територіальної одиниці, у якій розташована така юридична особа.

5. Санація сільськогосподарського підприємства вводиться на строк до закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт з урахуванням часу, необхідного для реалізації вирощеної (виробленої, виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Зазначений строк не може перевищувати п'ятнадцяти місяців.

Щодо особливостей банкрутства фермерського господарства, то, хоч останні й є юридичними особами, проте

мають істотну відмінність від «традиційних» юридичних осіб, пов'язану і із складом учасників-членів, і внутрішніми правовідносинами. Підставою для визнання фермерського господарства банкрутом є його неспроможність задовольнити впродовж шести місяців після завершення відповідного періоду сільськогосподарських робіт вимоги кредиторів за грошовими зобов'язаннями та/або зобов'язання щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне та інше соціальне страхування, повернення невикористаних коштів Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.

Законодавець дещо некоректно вказав у п. 2 ст. 50 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», що заява про порушення справи про банкрутство подається до господарського суду підприємцем – головою фермерського господарства за наявності письмової згоди всіх членів фермерського господарства. Насправді, підприємцем є фермерське господарство, представлене головою. Проте головне у цій нормі – обов'язкова письмова згода всіх членів фермерського господарства.

Заява підписується головою фермерського господарства.

До заяви голови фермерського господарства про порушення справи про банкрутство також додаються документи, які містять відомості:

- про склад і вартість майна фермерського господарства;
- про склад і вартість майна, яке належить членам фермерського господарства на праві власності;
- про розмір доходів, які можуть бути одержані фермерським господарством після завершення відповідного періоду сільськогосподарських робіт.

Зазначені документи додаються головою фермерського господарства до відзиву на подану кредитором заяву про порушення справи про банкрутство.

Головою фермерського господарства у двомісячний строк із дня прийняття господарським судом заяви про порушення справи про банкрутство фермерського господарства може бути подано до господарського суду план відновлення платоспроможності фермерського господарства.

У разі, якщо здійснення заходів, передбачених планом відновлення платоспроможності фермерського господарства, дасть змогу фермерському господарству, зокрема за рахунок доходів, які можуть бути одержані фермерським господарством після закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт, погасити вимоги за грошовими зобов'язаннями, господарським судом вводиться процедура розпорядження майном фермерського господарства.

Про введення процедури розпорядження майном фермерського господарства господарським судом виноситься ухвала.

Процедура розпорядження майном фермерського господарства вводиться на строк закінчення відповідного періоду сільськогосподарських робіт з урахуванням часу, необхідного для реалізації вирощеної (виробленої та переробленої) сільськогосподарської продукції. Зазначений строк не може перевищувати п'ятнадцяти місяців.

Процедуру розпорядження майном фермерського господарства може бути достроково припинено господарським судом за заявою розпорядника майна чи будь-кого із кредиторів у разі:

- невиконання заходів, передбачених планом відновлення платоспроможності фермерського господарства;
- наявності інших обставин, які свідчать про неможливість відновлення платоспроможності фермерського господарства.

Після дострокового припинення процедури розпорядження майном фермерського господарства фермерсь-

ке господарство визнається господарським судом банкрутом і відкривається ліквідаційна процедура.

Для здійснення процедури розпорядження майном фермерського господарства господарським судом призначається розпорядник майна в порядку, встановленому цим Законом.

У разі визнання господарським судом фермерського господарства банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури до складу ліквідаційної маси фермерського господарства включаються нерухоме майно, яке перебуває у спільній власності членів фермерського господарства, зокрема насадження, господарські та інші будівлі, меліоративні та інші споруди, продуктивна та робоча худоба, птиця, сільськогосподарська та інша техніка й обладнання, транспортні засоби, інвентар, та інше майно, набуті для фермерського господарства на загальні кошти його членів, а також право оренди земельної ділянки та інші майнові права, які належать фермерському господарству і мають грошову оцінку.

У разі банкрутства фермерського господарства земельна ділянка, надана фермерському господарству в тимчасове користування, зокрема на умовах оренди, використовується відповідно до Земельного кодексу України.

Майно, що належить голові та членам фермерського господарства на праві приватної власності, а також інше майно, стосовно якого доведено, що воно набуто на доходи, які не є у спільній власності членів фермерського господарства, не включаються до складу ліквідаційної маси.

Нерухоме майно, а також майнові права щодо нерухомого майна, які включаються до складу ліквідаційної маси фермерського господарства, можуть бути продані тільки на аукціоні, обов'язковими умовами якого є збереження цільового призначення сільськогосподарських об'єктів, що продаються.

Із дня прийняття постанови про визнання фермерського господарства банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури діяльність фермерського господарства припиняється.

Господарський суд надсилає копію постанови про визнання фермерського господарства банкрутом до органу, який здійснив державну реєстрацію фермерського господарства, та органу місцевого самоврядування за місцем знаходження фермерського господарства.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Як співвідносяться поняття «сільськогосподарський виробник» та «сільськогосподарський товаровиробник»?

2. У чому полягає співвідношення загальної та спеціальної правоздатності суб'єктів аграрних правовідносин?

3. Чим зумовлені особливості правового становища суб'єктів аграрних правовідносин?

4. Чи передбачені чинним законодавством України вимоги до членства/засновництва/участі в юридичних особах – суб'єктах аграрного господарювання?

5. Дайте визначення поняття «суб'єкт аграрних правовідносин».

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Чи правомірно визнавати домогосподарства суб'єктами аграрних правовідносин?

2. Як співвідносяться поняття «домогосподарство» та «особисте селянське господарство».

3. Закріплення правового статусу селян: значення та перспективи.

**ТЕМА. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА
СУБ'ЄКТІВ АГРОПІДПРИЄМНИЦТВА –
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ
(ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ,
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ (СГК),
ІНШИХ СУБ'ЄКТІВ АГРОПІДПРИЄМНИЦТВА
ТА ЇХ ОБ'ЄДНАНЬ**

I. Поняття та особливості агропідприємництва

II. Особливості правового статусу фермерських господарств

Поняття та юридичні ознаки фермерського господарства. Значення та роль фермерських господарств у розвитку аграрного виробництва

Порядок створення фермерського господарства. Організаційно-управлінські правовідносини у фермерському господарстві

Земельні правовідносини у фермерському господарстві

Майнові правовідносини у фермерському господарстві.

Припинення фермерського господарства

III. Особливості правового статусу сільськогосподарських кооперативів (СГК)

Поняття сільськогосподарської кооперації. Кооперативні принципи

Поняття та юридичні ознаки сільськогосподарських кооперативів. Умови членства в кооперативі

Типи та види сільськогосподарських кооперативів

Земельні правовідносини у сільськогосподарських кооперативів

Майнові правовідносини у сільськогосподарських кооперативів

Припинення сільськогосподарських кооперативів

IV. Особливості правового статусу колективних сільськогосподарських підприємств (КСП)

Поняття та роль колективних сільськогосподарських підприємств

V. Особливості правового статусу державних сільськогосподарських підприємств

Державні сільськогосподарські підприємства: поняття, особливості, види

Правовий режим майна та земель державних та комунальних сільськогосподарських земель

VI. Об'єднання суб'єктів аграрного підприємництва, їхні види

Правове становище кооперативних об'єднань

Особливості правового статусу агрохолдингів

I. ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ АГРОПІДПРИЄМНИЦТВА

Нині поняття аграрного підприємництва не є ustalеним. Господарський кодекс України містить родове поняття «підприємництво». Це – самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку (ст. 42 ГКУ). Водночас ні в кого не виникає сумнівів, що підприємницька діяльність у сільському господарстві має свої об'єктивні особливості. Більшість із них впливає, зокрема, із особливостей сільськогосподарської праці. Наприклад, наявність нормального виробничого ризику, зумовленого, зокрема, залежністю від природно-кліматичних умов тощо. На систематичність як ознаку підприємництва в сільському господарстві накладається сезонність виробництва. Похідна мета підприємництва – досягнення економічних і соціальних результатів, можливо, найбільшою мірою характеризує саме агропідприємництво, з огляду на те, що більшість суб'єктів агропідприємництва мають містоутворюваль-

ний характер, є основним джерелом добробуту селян, виробляють суспільно необхідну життєзабезпечувальну продукцію тощо.

Найпринциповішою ознакою агропідприємництва є те, що основним засобом виробництва тут визнаються землі сільськогосподарського призначення, тому і здійснення цієї діяльності відбувається на значних територіях і його концентрація неефективна. Особливістю головного засобу виробництва є те, що землі не можуть бути замінені іншими засобами виробництва. Під час раціонального й ефективного їх використання землі збільшують свою продуктивність. Відтак нині актуальним є інноваційний розвиток агропідприємництва з використанням агроекологічних технологій, науково виваженої індустріалізації сільського господарства. Своєю чергою, коли йдеться про мікроагропідприємство та мале агропідприємство, землі, які використовуються агропідприємцями, повинні бути максимально наближені до місць проживання землевикористувачів. Агропідприємство має справу з живими організмами: тваринами і рослинами, які розвиваються не за економічними, а за біологічними законами. У сільському господарстві робочий період не збігається з періодом виробництва. У зв'язку з цим організація виробництва тут не повинна мати характер найманої праці. Наймана праця має використовуватись радше як виняток. З огляду на це, в світі найпоширенішими організаційно-правовими формами агропідприємництва є фермерські господарства, в основі яких є спільна праця членів сім'ї та родичів на засадах членства.

Крім того, агропідприємство потребує значної державної підтримки та державного регулювання, що яскраво продемонстровано практикою країн ЄС, США, Канади, Ізраїлю, інших країн, у яких сільське господарство є пріоритетною або важливою галуззю економіки.

У статті 43 Господарського кодексу України закріплено принцип, за яким підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом. А особливості здійснення окремих видів підприємництва встановлюються законодавчими актами.

Організаційній структурі сільського господарства України характерна множинність організаційно-правових форм агропідприємництва.

II. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

ПОНЯТТЯ ТА ЮРИДИЧНІ ОЗНАКИ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.

ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У РОЗВИТКУ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Станом на 1 листопада 2013 р. в Україні налічувалось майже 41 тис. фермерських господарств, у власності та користуванні яких знаходилося 4,5 млн. га сільгоспу-гідь, зокрема 4,3 млн. га ріллі.

Відродження аграрного підприємництва в Україні розпочалося з прийняттям Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. Цей закон встановив правові умови та порядок одержання земельних ділянок для створення фермерських господарств, започаткувавши юридичну можливість їх виникнення вже на перших етапах проведення радикальної земельної реформи¹¹².

¹¹² Фермерське господарство: правові засади створення, функціонування та припинення: навч.-практ. посібник / М. В. Шульга, В. П. Душман, П. Ф. Кулинич, В. Ю. Юркевич; за ред. М. В. Шульги. – Х.: ТОВ «Одісей», 2004. – С. 3.

Як зазначає М. Я. Ващишин, селянське (фермерське) господарство за законом 1991 р. було своєрідною формою підприємництва громадян України, які виявили бажання здебільшого особистою працею членів цього господарства займатися товарним сільськогосподарським виробництвом, адже ведення господарства переважно працею найманих працівників вже було підставою для припинення діяльності селянського (фермерського) господарства. Цим законодавець обмежував доступ найманих працівників до фермерського господарства, жорстко контролюючи їх трудову участь¹¹³.

Нині становище фермерських господарств урегульовано нормами Закону України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р.¹¹⁴

Згідно із Законом України «Про фермерське господарство», фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства відповідно до закону.

Із цієї дефініції можна виокремити такі юридичні ознаки фермерських господарств:

1. Це форма підприємницької діяльності громадян України.

Із наведеного, можна зробити два висновки. Перший – фермерське господарство є самостійною організаційно-правовою формою підприємництва. Наявність спеціального Закону, який регламентує статус фермерських гос-

¹¹³ Ващишин М. Розвиток фермерського законодавства України / М. Ващишин // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. юрид. – 2008. – Вип. 46. – С. 153.

¹¹⁴ Голос України. – 2003. – 29 липня.

подарств і безпосереднє формулювання його поняття як форми підприємництва, підтверджує наш висновок.

Проблема. Крім спеціального Закону України «Про фермерські господарства», правовий статус фермерських господарств визначається Господарським, Цивільним, Земельним кодексами та іншими нормативно-правовими актами України. Однак чинне законодавство України є непослідовним у питаннях підходів до визначення статусу ФГ, що призвело до наявності у його нормах численних неузгоджень та суперечностей.

Погоджуємось, що, незважаючи на те, що ЦК України не передбачив організаційно-правової форми ФГ, останні за своєю правовою природою є корпоративними юридичними особами. Підтвердженням такого висновку є створення ФГ шляхом об'єднання осіб та/або майна з метою отримання прибутку¹¹⁵.

ГК України фермерські господарства передбачені главою 11 «Приватні підприємства. Інші види підприємств». Однак наведений кодифікований акт містить лише загальні положення стосовно ФГ, покладаючи завдання регулювання їх правового статусу на спеціальний закон. Згідно із ГК України фермерське господарство є формою підприємництва громадян із метою виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції. Таке визначення не зовсім відповідає сутності цих господарств як самостійних суб'єктів господарювання, оскільки не вказує на наявність у них статусу юридичної особи та інших характерних лише їм юридичних ознак.

Крім того, не зовсім зрозумілим є розміщення норм про фермерські господарства у главі 11 Господарського

¹¹⁵ Зеліско А. Правовий статус фермерських господарств як юридичних осіб приватного права / А. Зеліско // Право України. – 2010. – № 5. – С. 143–147.

кодексу України, яка визначає статус приватних та інших підприємств. Із Закону України «Про фермерське господарство» чітко випливає самостійний характер цієї організаційно-правової форми підприємництва.

Але і Закон України «Про фермерське господарство» не є послідовним у закріпленні правового статусу цих господарств. Ст. 22 Закону фактично нівелює статус фермерського господарства як самостійного суб'єкта права – юридичної особи, розглядаючи фермерське господарство як об'єкт майнових прав – цілісний майновий комплекс, що охоплює майно, передане до складеного капіталу, нерозподілений прибуток, майнові та інші зобов'язання. За рішенням членів ФГ та відповідно до Закону ФГ як цілісний майновий комплекс може бути відчужено на підставі цивільно-правових угод.

Наведене дає змогу стверджувати, що ФГ розглядаються законодавцем одночасно як суб'єкт і об'єкт права. Цілком очевидно, що така «подвійність» не може сприяти ефективному регулюванню їх діяльності¹¹⁶.

У юридичній літературі висловлено спірну пропозицію щодо внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство», Закону України «Про господарські товариства» та Цивільного кодексу України, зазначивши у них про те, що фермерське господарство як юридична особа приватного права є спеціальною організаційно-правовою формою діяльності господарського товариства¹¹⁷.

Беззаперечним є те, що господарські товариства та фермерські господарства є різновидом підприємницьких

¹¹⁶ Зеліско А. Правовий статус фермерських господарств як юридичних осіб приватного права // Право України. – 2010. – № 5. – С. 143–147.

¹¹⁷ Гузеват М. О. Цивільно-правові форми організації і діяльності фермерського господарства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / М. О. Гузеват; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – 20 с.

товариств. Водночас фермерські господарства мають глибоку специфіку, яка ґрунтується на сімейно-родинних зв'язках, в організаційно-управлінських, майнових, земельних правовідносинах.

Другий висновок, що впливає із формулювання «фермерське господарство – форма підприємницької діяльності громадян України», тобто членами цього господарства можуть бути лише громадяни України. Це підкріплюється ст. 5 цього Закону, згідно із якою право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку тощо. Відтак іноземні громадяни, особи без громадянства можуть брати участь у діяльності фермерського господарства лише як наймані працівники.

Слід особливо наголосити, що засновником фермерського господарства не може бути юридична особа, навіть вітчизняна. Отже, фермерське господарство ніколи не може бути дочірнім підприємством. Цим воно вигідно відрізняється від інших юридичних осіб, які створюються та функціонують у сфері сільськогосподарського виробництва, оскільки фермерське господарство не може застосовуватися під час формування так званих «холдингових» пірамід, які часто створюються з метою «ґінізації» підприємницької діяльності¹¹⁸.

2. Фермерське господарство є юридичною особою, тобто організацією, яка створена та зареєстрована у встановленому законом порядку, наділяється відповідно цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. Як юридична особа фермерське господарство має відокремлене від його засновників

¹¹⁸ Кулинич П. Ф. Правові питання створення та діяльності фермерських господарств / П. Ф. Кулинич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GoX2yp-XspIAJ:www.taprojects.org.ua/files/200912171611240.Kulinich_

майно, яке належить йому на праві власності. Ця ознака має важливе значення з огляду на послідовність закріплення за цим господарством статусу юридичної особи. Адже селянське (фермерське) господарство, яке також нібито наділялось статусом юридичної особи, не мало ані власного майна (майно належало на праві спільної сумісної власності членів цього господарства), ані власних земель (землі надавались громадянину України – засновникові господарства у його власність). Фермерське господарство діє на основі Статуту. Однак для державної реєстрації, крім Статуту, вимагається також установчий договір. У Статуті зазначаються найменування господарства, його місцезнаходження, адреса, предмет і мета діяльності, порядок формування майна (складеного капіталу), органи управління, порядок ухвалення ними рішень, порядок вступу до господарства та виходу з нього та інші положення, що не суперечать законодавству України.

3. Зміст діяльності фермерського господарства полягає у виробництві, переробці, реалізації товарної сільськогосподарської продукції.

4. Свою діяльність фермерське господарство провадить на земельних ділянках сільськогосподарського призначення, наданих для цих цілей.

5. Проте найважливішою ознакою, яка відрізняє фермерські господарства від інших суб'єктів аграрного підприємництва, є його сімейно-родинний склад. У п. 2 ст. 1 Закону України «Про фермерське господарство» зазначено, що воно може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї відповідно до закону.

6. Відносини у фермерському господарстві ґрунтуються на членстві. Вимоги до членства у фермерському господарстві, умови членства тощо визначаються Законом «Про фермерське господарство» та Статутом госпо-

дарства, іншими локальними нормативно-правовими актами. Наймана праця у фермерському господарстві допускається, однак радше як виняток. Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їхні батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень Статуту фермерського господарства. Членами фермерського господарства не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом). Під час створення фермерського господарства одним із членів сім'ї інші члени сім'ї, а також родичі можуть стати його членами після внесення змін до його Статуту.

Головою фермерського господарства є його засновник або інша визначена в Статуті особа.

ПОРЯДОК СТВОРЕННЯ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ПРАВОВІДНОСИНИ У ФЕРМЕРСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Згідно із Законом України «Про фермерське господарство», можна виокремити 2 етапи створення фермерського господарства: перший – набуття прав (власності, оренди тощо) на земельну ділянку та державна реєстрація фермерського господарства як юридичної особи.

Важливою передумовою створення фермерського господарства є наявність у його засновника чи членів земельної ділянки, придатної для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Водночас не має значення, на якому праві вона їм належить – на праві власності чи оренди. Слід пам'ятати, що якщо громадянин не має земельної ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподар-

ського виробництва, то він не має права на створення фермерського господарства.

Отже, першим кроком на шляху до створення фермерського господарства громадянином, який не має відповідної земельної ділянки, є її отримання.

Громадяни, зацікавлені в одержанні безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського господарства у межах норм безоплатної приватизації, подають клопотання до відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень, визначених статтею 122 цього Кодексу.

Необхідно мати на увазі, що нині, згідно із п. 4 ст. 122 Земельного кодексу України, земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності передають у власність або у користування для всіх потреб центральним органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів у галузі земельних відносин та його територіальними органами, крім випадків, визначених частиною восьмою цієї статті.

У клопотанні зазначаються цільове призначення земельної ділянки та її орієнтовні розміри. До клопотання додаються графічні матеріали, на яких зазначено бажане місце розташування земельної ділянки, погодження землекористувача (у разі вилучення земельної ділянки, що перебуває у користуванні інших осіб) та документи, що підтверджують досвід роботи у сільському господарстві або наявність освіти, здобутої в аграрному навчальному закладі (у разі надання земельної ділянки для ведення фермерського господарства).

Відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки дер-

жавної чи комунальної власності у власність, розглядає клопотання у місячний строк і дає дозвіл на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або надає мотивовану відмову в його наданні. Підставою відмови у наданні такого дозволу може бути лише невідповідність місця розташування об'єкта вимогам законів, прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів, генеральних планів населених пунктів та іншої містобудівної документації, схем землеустрою і техніко-економічних обґрунтувань використання та охорони земель адміністративно-територіальних одиниць, проектів землеустрою щодо впорядкування територій населених пунктів, затверджених у встановленому законом порядку.

Проект землеустрою щодо відведення земельної ділянки розробляється за замовленням громадян суб'єктами господарювання, що є виконавцями робіт із землеустрою згідно із законом, у строки, що обумовлюються угодою сторін.

Проект відведення земельних ділянок розробляється за рахунок Українського державного фонду підтримки фермерських господарств (ч. 2 п. 2 ст. 7 Закону України «Про фермерське господарство»).

У разі, якщо у місячний строк із дня реєстрації клопотання Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень, визначених статтею 122 Земельного кодексу, не надав дозволу на розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки або мотивовану відмову в його наданні, то особа, зацікавлена в одержанні безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної або комунальної власності, у місячний строк із дня закінчення зазначеного

строку має право замовити розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки без надання такого дозволу, про що письмово повідомляє Верховну Раду Автономної Республіки Крим, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування. До письмового повідомлення додається договір на виконання робіт із землеустрою щодо відведення земельної ділянки.

Відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність відповідно до повноважень, визначених статтею 122 Земельного кодексу, у двотижневий строк із дня отримання погодженого проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки (а в разі необхідності здійснення обов'язкової державної експертизи землевпорядної документації згідно із законом – після отримання позитивного висновку такої експертизи) ухвалює рішення про затвердження проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки та надання її у власність.

У разі відмови органів державної влади та органів місцевого самоврядування у наданні земельної ділянки для ведення фермерського господарства питання вирішується судом. Рішення суду про задоволення позову є підставою для відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості), видачі документа, що посвідчує право власності або укладання договору оренди. Відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості) проводиться після збирання врожаю на цій ділянці попереднім землекористувачем. Відмова органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування у передачі земельної ділянки у власність або залишення клопотання без розгляду можуть бути оскаржені до суду (п. 4 ст. 7 Закону України «Про фермерське господарство»).

У статті 32 ЗК України надано право одержувати безоплатно у приватну власність земельні ділянки не лише голові господарства, а й громадянам України – членам фермерських господарств. Йдеться насамперед про ті земельні ділянки, які були у них на праві користування. Водночас приватизація цих ділянок безоплатно здійснюється у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради. Проте це не поширюється на тих членів ФГ, які раніше набули права на земельну частку (пай).

У рахунок земельної частки (паю) членам фермерських господарств передаються земельні ділянки, на яких розташовані житлові будинки, господарські будівлі та споруди фермерського господарства (ст. 13 Закону «Про фермерське господарство»).

У п. 4 ст. 13 Закону України «Про фермерське господарство» закріплено переважне право громадян України, які до 1 січня 2002 року отримали в постійне користування або оренду земельні ділянки для ведення фермерського господарства, на придбання (викуп) земельних ділянок розміром до 100 гектарів сільськогосподарських угідь, зокрема до 50 гектарів ріллі, у власність з розстрочкою платежу до 20 років.

Якщо раніше право безплатного одержання у приватну власність земельної ділянки (у розмірі земельної частки за Земельним Кодексом 1992 р.) мав лише голова селянського (фермерського) господарства, то за Земельним кодексом 2001 р. таким правом може скористатися кожен член фермерського господарства, який раніше не набув права на земельну частку (пай).

Важливо також інше – Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» 1993 р. пов'язував безоплатну передачу земельної ділянки з етапом створення фермерського господарства, а новий ЗК і Закон України «Про

фермерське господарство» не встановлює жодних обмежень у часі для реалізації членами фермерського господарства права на безоплатну приватизацію земельної ділянки. Це право член фермерського господарства може реалізувати і під час створення господарства/вступу до нього, і після набуття членства у господарстві.

Земельні ділянки надаються громадянам для ведення фермерського господарства єдиним масивом із розташованими на них водними джерелами та лісовими угіддями, наближеними до існуючих шляхів, електро- і радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем та інших видів інженерної інфраструктури.

Землі лісового та водного фондів, що належать до сільськогосподарських угідь, не можуть передаватися у приватну власність для ведення фермерських господарств, за винятком невеликих – до 5 га ділянок лісів у складі угідь фермерського господарства та невеликих – до 3 га ділянок під замкненими природними водоймами. Фермерське господарство має право проводити заліснення частини земель та будувати замкнену водойму на земельній ділянці, що належить фермерському господарству чи його членові на праві приватної власності.

Отже, маючи у власності чи оренді земельну ділянку, цільовим призначенням якої є ведення товарного сільськогосподарського виробництва, засновники повинні зареєструвати фермерське господарство як юридичну особу. Державна реєстрація фермерського господарства здійснюється у порядку, встановленому законом для державної реєстрації юридичних осіб.

Із моменту державної реєстрації фермерське господарство набуває прав юридичної особи та може провадити свою діяльність. У Законі «Про фермерське господарство» лише в загальних рисах визначена структура управління господарством, яка може бути деталізована в Стату-

ті фермерського господарства. Згідно із Законом, керівництво діяльністю фермерського господарства здійснює його голова, яким є його засновникам або інша визначена в Статуті особа. Голова фермерського господарства представляє фермерське господарство перед органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами чи їх об'єднаннями відповідно до закону. Він також укладає від імені господарства договори та вчиняє інші юридично значимі дії відповідно до законодавства України. Водночас голова фермерського господарства має право письмово доручати виконання своїх обов'язків одному з членів господарства або особі, яка працює у господарстві за контрактом.

Наділення голови фермерського господарства повноваженнями одноосібного управління виробничою діяльністю господарства не означає, що інші його члени позбавлені будь-яких прав щодо господарства. Права членів господарства щодо землі та іншого майна, яке є власністю господарства, визначаються установчим договором та статутом і захищаються законом¹¹⁹.

Громадяни, які створили фермерське господарство, мають право облаштувати житло в тій частині наданої для ведення фермерського господарства земельної ділянки, з якої забезпечується зручний доступ до всіх виробничих об'єктів господарства. Якщо житло членів фермерського господарства знаходиться за межами населених пунктів, то вони мають право на створення відокремленої фермерської садиби, якій надається поштова адреса.

Відокремленою фермерською садибою є земельна ділянка разом із розташованими на ній житловим будин-

¹¹⁹ Кулинич П. Ф. Правові питання створення та діяльності фермерських господарств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GoX2ypXspAJ:w ww.taprojects.org.ua/files/200912171611240.Kulinich_

ком, господарсько-побутовими будівлями, наземними і підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями, яка знаходиться за межами населеного пункту.

ЗЕМЕЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ У ФЕРМЕРСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Отже, з моменту державної реєстрації фермерського господарства у його володінні вже є земельна ділянка, яка належить засновнику господарства на праві власності або оренди. Однак, згідно з чинним законодавством, фермерське господарство може використовувати й земельні ділянки, які: а) належать на праві приватної власності іншим (крім засновника) членам фермерського господарства; б) придбані у власність фермерським господарством як юридичною особою; в) взяті фермерським господарством в оренду.

Отже, законодавство надає фермерському господарству декілька можливих способів формування земельного масиву. У зв'язку з цим виникає питання: якому з них віддати перевагу? Відповідь на це питання залежить від деяких обставин. Із юридичного погляду фермерському господарству безпечніше використовувати земельну ділянку, отриману у власність його членами. Адже у разі звернення за рішенням суду стягнення на майно фермерського господарства (наприклад, у зв'язку з неповерненням господарством боргу тощо) така ділянка є захищеною від загрози відчуження, оскільки за загальним правилом, засновник юридичної особи не відповідає за борги юридичної особи. Проте з фінансового погляду зазначений варіант не завжди має переваги. Наприклад, громадянин-член фермерського господарства може придбати у власність земельну ділянку для ведення фермерського господарст-

ва лише за власні кошти. Якщо ж земельна ділянка набувається у власність за кошти, що є на рахунку фермерського господарства, то в такому випадку земельна ділянка реєструється як власність фермерського господарства як юридичної особи.

Крім того, використання не одного, а декількох способів формування земельного масиву фермерського господарства має переваги і з погляду дії мораторіїв на відчуження земельних ділянок, призначених для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Як уже зазначалося, до 1 січня 2015 р. особи, яким Кодекс дозволяє мати на праві приватної власності земельні ділянки сільськогосподарського призначення, не можуть набувати у приватну власність такі землі площею більше 100 га в умовах дії зазначеного обмеження фермерське господарство, на відміну від інших сільськогосподарських товаровиробників, фактично може використовувати приватні земельні ділянки значно більшої площі. Наприклад, якщо фермерське господарство складається з 3-х осіб (голова господарства та два його члени), то фактично площа приватизованої ділянки такого фермерського господарства може становити 400 га, з яких 100 га належатиме на праві приватної власності фермерському господарству як юридичній особі, і ще по 100 га землі може мати на праві приватної власності кожен із трьох членів господарства¹²⁰.

Важливе значення мають розміри земельних ділянок, які можуть надаватися громадянам України для ведення фермерського господарства безоплатно. Вони впливають на подальший режим їх використання, умови використання тощо. Згідно із ст. 121 Земельного кодексу

¹²⁰ Кулинич П. Ф. Правові питання створення та діяльності фермерських господарств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:GoX2ypXspAJ:w ww.taprojects.org.ua/files/200912171611240.Kulinich_

України, для ведення фермерського господарства громадянам України надаються безоплатно із земель державної або комунальної власності земельні ділянки в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано декілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній по цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району.

Наприклад, у Земельному кодексі України в редакції від 13 березня 1992 р. для ведення селянського (фермерського) господарства передавалися у приватну власність або надавалися у користування земельні ділянки, розмір яких не повинен був перевищувати 50 га сільськогосподарських угідь і 100 га всіх земель. Але конкретні розміри земельних ділянок громадян, які ведуть селянське (фермерське) господарство, у межах зазначених норм, визначали сільські, селищні, міські, районні Ради народних депутатів диференційовано, з урахуванням регіональних особливостей, спеціалізації та можливостей обробітку наданих земель переважно членами селянського (фермерського) господарства.

Істотний вплив на правовий режим земель фермерського господарства має те, що на цих земельних ділянках громадянам, які створили фермерське господарство, дозволено облаштувати постійне місце проживання в тій частині земельної ділянки, з якої забезпечується зручний доступ до всіх виробничих об'єктів господарства. Якщо постійне місце проживання членів фермерського господарства знаходиться за межами населених пунктів, то во-

ни мають право на створення відокремленої фермерської садиби, якій надається поштова адреса. Для облаштування відокремленої садиби фермерському господарству надається за рахунок бюджету допомога на будівництво під'їзних шляхів до фермерського господарства, електро- і радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем.

Переселенцям, які створюють фермерське господарство в трудонедостатніх населених пунктах, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, надається одноразова грошова допомога за рахунок державного бюджету в розмірі, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Зміст правового режиму земель фермерського господарства розкривається також через сукупність земельних прав та обов'язків фермерського господарства та його членів. Зокрема, фермерське господарство та його члени, відповідно до ст. 14 Закону, мають право:

- а) продавати або іншим способом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;
- б) самостійно господарювати на землі;
- в) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;
- г) на відшкодування збитків;
- г) споруджувати житлові будинки, господарські будівлі та споруди тощо;

Згідно із ст. 15 Закону «Про фермерське господарство», фермерські господарства, у власності яких є земельні ділянки, надані їм для ведення фермерського господарства, зобов'язані:

- а) забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням;
- б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;

- в) сплачувати податки та збори;
- г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- г) не допускати зниження родючості ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- д) надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів;
- е) дотримуватися правил добросусідства та встановлених обмежень у використанні земель і земельних сервітутів;
- ж) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем тощо.

МАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ У ФЕРМЕРСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Правові норми закріпили режим майна фермерського господарства як такого, що належить йому на праві власності. Це означає, що саме фермерське господарство як юридична особа здійснює володіння, користування та розпорядження належним йому, відокремленим від майна членів фермерського господарства, майном. Зазначені правомочності щодо майна фермерського господарства здійснюються відповідно до Статуту фермерського господарства, якщо інше не передбачено угодою між членами фермерського господарства та законом (ст. 20 Закону).

Загалом майнові відносини у фермерському господарстві регулюються Законом України «Про фермерське господарство», деталізуються у його Статуті, а також, у тій частині, в якій вони не врегульовані зазначеними нормативно-правовими актами, Цивільним кодексом України, іншими актами законодавства.

Юридична особа набуває цивільних прав і бере на себе цивільні зобов'язання через свої органи, що діють відповідно до закону, інших правових актів та установчих документів. У Статуті фермерського господарства повинні міститись норми щодо закріплення майна, його видів, порядок користування майном фермерським господарством, а також окремими його членами. Окремою угодою членів фермерського господарства можуть бути передбачені порядок надання майна господарством у користування його членам, а також порядок передачі членами господарства свого майна у власність чи користування фермерському господарству, порядок розподілу доходів і прибутку, одержаних у результаті використання цього майна і т. ін.¹²¹.

Початкове майно фермерського господарства – складений капітал формується за рахунок внесків засновників (членів) господарства. До його складу, згідно із ст. 19 Закону України «Про фермерське господарство», можуть входити: будівлі, споруди, облаштування, матеріальні цінності, цінні папери, продукція, вироблена господарством в результаті господарської діяльності, одержані доходи, інше майно, набуте на підставах, що не заборонені законом, право користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будівлями, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права (в тому числі на інтелектуальну власність), грошові кошти, які передаються членами фермерського господарства до його складеного капіталу.

Під час господарської діяльності фермерське господарство може набувати право власності на майно на підставі цивільних правочинів, зокрема, за договорами купівлі-продажу, дарування, міни тощо, в порядку спадкування та в інший спосіб, не заборонений законом.

¹²¹ Науково-практичний коментар до Закону України «Про фермерське господарство» / за ред. М. В. Шульги. – К., 2004. – С. 76.

Загалом у власності фермерського господарства може перебувати будь-яке майно, в тому числі земельні ділянки, житлові будинки, господарські будівлі і споруди, засоби виробництва тощо, яке необхідне для ведення товарного сільськогосподарського виробництва і набуття якого у власність не заборонено законом (ч. 3 ст. 20 Закону).

Проблема. 1. Закон України «Про фермерське господарство» нечітко розмежує поняття «майно фермерського господарства» та «статутний (складений) капітал фермерського господарства». Це нетотожні поняття. Категорія «майно фермерського господарства» є ширшою та охоплює такі елементи, як майно, передане засновниками для формування статутного (складеного) капіталу, яке позначається поняттям «статутний (складений) капітал», продукція, вироблена фермерським господарством, його прибуток, земельні ділянки, житлові будинки та квартири на праві власності, господарські будівлі і споруди, засоби виробництва тощо. Водночас до складу майна фермерського господарства може входити будь-яке інше майно, яке належить йому як юридичній особі на праві приватної власності.

2. Окремі зауваження викликає природа складеного капіталу фермерського господарства (ч. 4 ст. 1). Традиційно сукупність внесків засновників, призначених для забезпечення діяльності створеної ними юридичної особи, називають статутним капіталом¹²². Цей термін справді є характерним для юридичних осіб, які провадять свою діяльність на основі статуту. Чим саме зумовлене визначення капіталу фермерського господарства як складеного, є не зовсім зрозумілим. Якщо проаналізувати положення ЦК України, то термін «складений капітал» використовується законодав-

¹²² Кравчук В. М. Корпоративне право: науково-практичний коментар законодавства та судової практики / В. М. Кравчук. – К., 2005. – С. 497.

цем до повних та командитних товариств, які, як відомо, діють не на підставі статуту, а на основі засновницького договору. Тому доцільно стверджувати, що до ФГ більш вдалим буде застосовувати термін «статутний капітал»¹²³.

3. Крім того, необхідно розрізняти майно фермерського господарства як юридичної особи та майно фізичних осіб – його членів. Майно господарства належить йому на праві власності як юридичній особі. У цьому разі воно не належить членам цього господарства. Наприклад, безпідставно житлові будинки відносити до майна фермерського господарства. Згідно із ст. 379 Цивільного кодексу України, житловий будинок охоплюється поняттям «житло фізичної особи, яке призначене та придатне для постійного проживання в ньому. Радше йтиметься про фермерську садибу, яка може належати фермерському господарству на праві власності. Однак ст. 381 ЦК дає підстави засумніватися й у цьому. Адже садибою є земельна ділянка разом із розташованими на ній житловим будинком, господарсько-побутовими будівлями, наземними та підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями. Отже, фермерська садиба належатиме на праві власності не фермерському господарству, а його членам. Це має значення й для відповідальності фермерського господарства. Адже фермерське господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах майна, яке є власністю фермерського господарства. Відтак на житловий будинок чи фермерську садибу, які належать на праві власності членам фермерського господарства, звернення стягнення не допускати-меться. За великим рахунком не допускається звернення стягнення і на ті земельні ділянки, які належать членам

¹²³ Зеліско А. Правовий статус фермерських господарств як юридичних осіб приватного права / А. Зеліско // Право України. – 2010. – № 5. – С. 143–147.

фермерського господарства на праві власності. На земельну ділянку, яка належить фермерському господарству як юридичній особі, допускається звернення стягнення у випадках, коли у фермерського господарства немає іншого майна, на яке може бути звернено стягнення.

Засновники до складеного капіталу господарства можуть внести і майно, і майнові права на нього. Зазначимо, що здебільшого вносять майнові права – права користування майном, які обліковуються у складі нематеріальних активів.

Майнові права, що входять до складеного капіталу фермерського господарства, передаються йому на визначений у Статуті термін.

У разі припинення членства або ліквідації фермерського господарства як юридичної особи члени фермерського господарства мають право на отримання частки майна фермерського господарства. Розмір частки та порядок її отримання визначаються Статутом фермерського господарства.

Майнові спори між фермерським господарством та його членами вирішуються судом.

Як власник майна фермерське господарство може у будь-який спосіб розпорядитися ним – вирішити його фактичну та юридичну долю. Тому некоректними є положення ст. 22 Закону України «Про фермерське господарство» про те, що ФГ є об'єктом майнових прав. ФГ як цілісний майновий комплекс, що включає майно, передане до складеного капіталу, не розподілений прибуток, майнові та інші зобов'язання, за рішенням членів фермерського господарства відповідно до закону може бути відчужене на підставі цивільно-правових угод громадянам України, які мають право на створення фермерського господарства, або юридичним особам України для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Підтвердженням безпідставності зазначеної позиції законодавця є п. 3 ст. 22 Закону, у якій правомірно йдеться про те, що громадяни, які придбали майно фермерського господарства як цілісного майнового комплексу на підставі цивільно-правової угоди, подають у встановленому порядку Статут фермерського господарства на державну реєстрацію. В цьому випадку законодавець намагається закласти основи створення фермерських господарств не у первинному порядку, а вторинним, похідним способом – через набуття права власності на майно та земельну ділянку на вторинному ринку.

Не узгоджується із чинним законодавством та статусом юридичної особи фермерського господарства ст. 23 Закону «Про фермерське господарство». Згідно із цією статтею, успадкування фермерського господарства (цілісного майнового комплексу або його частини) здійснюється відповідно до закону. В цьому випадку успадковується не фермерське господарство, а частка у майні фермерського господарства. Її успадкування передбачає два варіанти розвитку подій:

- особа, яка успадкувала цю частку згідно із нормами Статуту може бути прийнята у його члени;
- особі, яка успадкувала частку в майні юридичної особи, її виділяють в натурі (майном, земельною ділянкою), повертають грошима тощо.

У другому варіанті, якщо фермерське господарство успадковується двома або більше спадкоємцями, земельна ділянка поділу не підлягає, якщо в результаті її поділу утвориться хоча б одна земельна ділянка менше мінімального розміру, встановленого для цього регіону.

Науково обґрунтовані регіональні мінімальні розміри земельних ділянок визначені Міністерством аграрної політики України та Українською академією аграрних наук і затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р.

Реґіон	Мінімальний розмір земельної ділянки у гектарах
Автономна Республіка Крим	5
Області:	
Вінницька	3
Волинська	3
Дніпропетровська	6
Донецька	6
Житомирська	4
Закарпатська	2
Запорізька	7
Івано-Франківська	2
Київська	3
Кіровоградська	5
Луганська	9
Львівська	2
Миколаївська	7
Одеська	5
Полтавська	4
Рівненська	3
Сумська	4
Тернопільська	2
Харківська	6
Херсонська	7
Хмельницька	3
Черкаська	3
Чернівецька	2
Чернігівська	4
м. Севастополь	2

ПРИПИНЕННЯ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Підстави для припинення діяльності фермерського господарства визначені ст. 35 Закону України «Про фермерське господарство». Хоча аналіз цих підстав свідчить про припинення фермерського господарства як юридичної особи, тоді як термін «припинення діяльності» свідчить про тимчасове призупинення діяльності з будь-яких причин.

Діяльність фермерського господарства припиняється у разі:

- 1) реорганізації фермерського господарства;
- 2) ліквідації фермерського господарства;
- 3) визнання фермерського господарства неплатоспроможним (банкрутом);
- 4) якщо не залишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства.

Водночас серед підстав припинення фермерського господарства не названо таку важливу підставу, як припинення прав на земельну ділянку та майно фермерського господарства, які можуть бути відчужені на підставі цивільно-правових угод громадянам України, котрі мають право на створення фермерського господарства, або юридичним особам України для ведення товарного сільсько-господарського виробництва.

Реорганізація та ліквідація – способи припинення юридичних осіб. Під час реорганізації завжди присутній правонаступник, до якого переходять права та обов'язки фермерського господарства, що реорганізується. А в разі ліквідації юридичної особи такого правонаступництва не відбувається.

Реорганізація фермерського господарства відбувається за рішенням членів господарства (а не його власником, як про це зазначено у п. а ч. 1 ст. 36 Закону) і може здійснюватися у формі приєднання, злиття, поділу, виділення та перетворення.

Рішення про ліквідацію фермерського господарства ухвалюється також членами фермерського господарства (у разі добровільної ліквідації) та судом (у разі примусової ліквідації). Рішення про добровільну ліквідацію може бути ухвалено у будь-який час і з будь-яких мотивів. Примусова ліквідація здійснюється за рішенням суду з підстав, передбачених законом. Підставами примусової ліквідації, зокрема, можуть бути:

- визнання судом недійсною державну реєстрацію юридичної особи через допущені під час її створення порушення, які не можна усунути;

- оголошення юридичної особи банкрутом;

- провадження юридичною особою діяльності, що суперечить установчим документам, або такої, що заборонена законом;

- неподання впродовж року органам державної податкової служби податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону тощо.

У п. в ч. 1 ст. 36 Закону про фермерське господарство зазначено, що рішення про припинення діяльності фермерського господарства у разі банкрутства фермерського господарства приймається відповідно до закону. Норми, присвячені визнанню суб'єкта господарювання банкрутом, містяться у Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

ІІІ. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ (СГК)

ПОНЯТТЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ. КООПЕРАТИВНІ ПРИНЦИПИ

Кооперативна форма господарювання вважається однією із найефективніших. Проте досі в Україні належно не оцінений потенціал кооперативів, зокрема сільськогосподарських. Станом на 2013 р. в Україні налічувалось лише

809 виробничих кооперативів. Станом на 1 січня 2014 р., згідно із даними Міністерства аграрної політики та продовольства України в Україні, було зареєстровано 1017 сільськогосподарських кооперативів, із них діючих – 668¹²⁴.

Становлення самостійної України, її входження в ринкову економіку об'єктивно сприяють відновленню справжніх кооперативних принципів господарювання на селі. А тому з прийняттям Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»¹²⁵ набули практичного значення теоретичні проблеми кооперації. В науці активно відновились дослідження економічних, організаційних та, що дуже важливо, правових засад кооперації за нових умов розвитку економіки України. Водночас необхідно зазначити такий важливий чинник: у сучасний період йдеться переважно про кооперацію в сільському господарстві. Це зумовлено, по-перше, особливим значенням кооперації саме в цій природно й економічно складній сфері господарювання (об'єктивні причини), а, по-друге, фактом проведення земельної та аграрної реформ. У зв'язку із зазначеним важливо науково правильно й обґрунтовано підійти до поняття сільськогосподарської кооперації.

20 листопада 2012 р. було прийнято у новій редакції Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію»¹²⁶, який, попри недоліки попередньої його редакції, є гіршим взірцем юридичної техніки та змісту.

Зокрема:

1. Законодавець так і не спромігся закріпити підприємницький статус сільськогосподарських кооперативів, крім лише виробничих, що було і в попередній редакції Закону. Натомість сільськогосподарські обслуговую-

¹²⁴ Кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні за видами, станом на 01.01.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/uk/print/ministry?nid=12050>.

¹²⁵ Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 39. – Ст. 261.

¹²⁶ Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 50. – Ст. 698.

чі кооперативи відніс до неприбуткових організацій (п. 1 ст. 9 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Згідно із п. 14.1.121 ст. 121 Податкового кодексу України, неприбуткові підприємства, установи та організації – підприємства, установи та організації, основною метою діяльності яких є не одержання прибутку, а провадження благодійної діяльності та меценатства й іншої діяльності, передбаченої законодавством. Водночас аналіз п. 157.1 ст. 157 Податкового кодексу України в переліку таких організацій сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи не передбачила. Це правильно, оскільки до регулювання статусу сільськогосподарських, зокрема обслуговуючих, кооперативів повинні застосовуватись зовсім інші підходи та критерії.

2. Збережено застосування поняття «кооперація» до позначення системи кооперативів, їх об'єднань. Хоча в цьому випадку для цього є більш вдалий термін «кооперативна система».

3. Законом повністю знівлено логічну структурну побудову системи кооперації (за пірамідальною схемою), відмовившись від визначення правового статусу кооперативних об'єднань. Згідно із Законом, лише обслуговуючі кооперативи можуть об'єднуватися у кооперативи другого і третього рівнів (згідно із зарубіжною термінологією).

4. З одного боку, законодавець закріпив під час визначення поняття «сільськогосподарська кооперація» основну її мету – задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативів. Проте, як і в попередній його редакції, ця мета «загубилась» під час визначення понять відповідних типів сільськогосподарських кооперативів.

Це неповний перелік недоліків цього Закону, який не містить загалом жодних правових механізмів підтримки кооперації через встановлення особливого соціально-підприємницького статусу сільськогосподарських кооперативів тощо.

Термін «кооперація» в початковому значенні означає «співробітництво». Під сільськогосподарською кооперацією в економічній літературі також розуміють «форму добровільного об'єднання незалежних сільськогосподарських товаровиробників – власників (або орендарів) для спільної підприємницької діяльності з метою досягнення результатів, які можливо отримати лише або швидше за допомогою колективних дій».

Позитивним є те, що в Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» дається офіційне визначення понять «сільськогосподарська кооперація» та «сільськогосподарський кооператив» (далі – СГК). Під сільськогосподарською кооперацією Закон розглядає «систему сільськогосподарських кооперативів, об'єднань, створених з метою задоволення економічних потреб членів кооперативу». Тобто, мається на увазі, що «кооперація» – це поліструктура, а «кооператив» – це моноструктура.

У теорії кооперації поняття «кооперація» розглядається і в дещо іншій площині. Зокрема, Б. Мартос розглядає її як спільну діяльність певної групи людей, що має завданням поліпшити їх матеріальний і духовний добробут шляхом організації кооперативів. Видається, що в контексті цього дослідження таке визначення поняття «кооперація» є найбільш прийнятним.

Видається, що визначення кооперації як певної діяльності найбільш повно відповідає економічній сутності цього явища, оскільки відображає процеси добровільного об'єднання зусиль і ресурсів суб'єктів, зацікавлених у досягненні певних соціально-економічних результатів. Однак, зважаючи на практику функціонування кооперативів у всьому світі, кооперація – це не просто певна діяльність, а така діяльність, яка відповідає певним ознакам:

- 1) це спільна колективна діяльність;
- 2) в основі цієї діяльності, як зазначав О. В. Чаянов, є взаємодопомога та взаємна вигода;
- 3) добровільний характер діяльності;

4) зміст цієї діяльності полягає у виробництві продукції, виконанні робіт, наданні послуг тощо;

5) метою цієї діяльності є задоволення матеріальних, а також соціальних, культурних та певних інших потреб осіб, які об'єднуються.

Водночас ця діяльність має, як правило, постійний характер і здійснюється систематично. Здебільшого кооперативна діяльність провадиться безпосередньо кооперативами, тобто вона є також безпосередньою. Як бачимо, ознаки (критерії) кооперативної діяльності є наближеними до тих, які характеризують підприємницьку діяльність. Хоча є й певні відмінності. Зокрема, спільна (кооперативна) діяльність відбувається в особливій атмосфері взаємодопомоги та взаємної вигоди, що не є принципово важливим для підприємництва. Вигоди від об'єднання капіталу, який використовується у підприємницькій діяльності, є більш важливими, ніж особистісні стосунки осіб, які спільно провадять підприємницьку діяльність. Різниця полягає також і у меті здійснення підприємницької діяльності. Законодавець нормативно закріпив для підприємництва мету отримання прибутку, а для кооперації – задоволення матеріальних потреб своїх членів. Хоча, видається, це не зовсім правильно. Прибуток є результатом здійснення господарської діяльності, показником її рентабельності та ефективності. Метою є отримання певних вигод. Якщо в кооперації метою є отримання певних економічних вигод для всіх учасників кооперації, то метою підприємництва може бути отримання вигоди лише певними учасниками, зокрема тими, які внесли більшу частку капіталу для здійснення підприємницької діяльності. Вважати, що кооперативна діяльність є неприбутковою, а підприємницька, навпаки, прибутковою, є доволі умовно. Тому необхідно вважати, що для підприємництва метою й одночасно результатом є отримання прибутку тоді як для кооперації отримання прибутку є лише засобом у досяг-

ненні мети, яка передбачає задоволення матеріальних та певних інших потреб осіб, які об'єднують свою діяльність.

Під поняттям «кооперація» доцільно розуміти спільну підприємницьку діяльність на добровільних засадах фізичних або/та юридичних осіб, яка ґрунтується на взаємодопомозі та взаємній вигоді з метою задоволення їх матеріальних та певних інших потреб та захисту їхніх інтересів.

Поняття «сільськогосподарська кооперація» як спеціальне поняття повинно містити загальні ознаки поняття «кооперація» і водночас відображати аграрну специфіку. Особливими (аграрно-спеціалізованими) ознаками цього поняття є:

1) підприємницька діяльність здійснюється у сфері сільськогосподарського виробництва та в суміжних (до- і післявиробничій) сферах;

2) особливий суб'єктний склад: фізичні особи – громадяни України, як правило, селяни та юридичні особи України, сільськогосподарські виробники.

Отже, сільськогосподарська кооперація – це спільна підприємницька діяльність на добровільних засадах, яка ґрунтується на взаємодопомозі та взаємній вигоді, громадян або/і юридичних осіб України, переважно сільськогосподарських виробників у сфері сільськогосподарського виробництва та в суміжних (до- і післявиробничій) сферах діяльності з метою задоволення їх матеріальних та певних інших потреб і захисту їх інтересів.

ПОНЯТТЯ ТА ЮРИДИЧНІ ОЗНАКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ. УМОВИ ЧЛЕНСТВА В КООПЕРАТИВІ

Під англійським словом «кооператив» (cooperative) у світі розуміють, як правило, обслуговуючий кооператив без додавання слова «обслуговуючий» (service). Поняття «виробничий кооператив» (production cooperative) у між-

народній практиці існує, але не набуло широкого розповсюдження. Воно замінюється конкретними формами виробничих об'єднань, специфічних для регіону/країни: кібуц – в Ізраїлі, мондрагон – в Іспанії тощо¹²⁷.

Визначення виробничого кооперативу наведено в Цивільному та Господарському кодексах України, а також в Законі України «Про кооперацію».

У теорії кооперації і українській, і зарубіжній є багато визначень поняття «кооператив». Але, як правило, вони охоплюють такі ознаки кооперативу:

1) Кооператив – це насамперед добровільне об'єднання. Лише шляхом об'єднання своїх зусиль і капіталу окремі особи зможуть досягти спільної мети та захистити свої інтереси. Проте не будь-яке об'єднання можна назвати кооперативом, а лише таке, яке відрізняється від інших добровільних об'єднань персональним принципом, а з цього впливає вже інша ознака кооперативу, про яку йтиметься далі. Кооператив є не просто об'єднанням осіб, а самостійним суб'єктом права, який є юридичною особою. Водночас це відмежовує кооператив від інших об'єднань осіб, які кооперують свою діяльність, зокрема від простих (партнерських) товариств, що не передбачає створення самостійного суб'єкта права – юридичної особи.

Розглядаючи кооператив як добровільне об'єднання, його необхідно також відмежовувати від громадських організацій і господарських товариств, які теж є добровільними об'єднаннями. Але це об'єднання іншого порядку й їхня економіко-юридична природа є відмінною від кооперативів.

2) Ознакою кооперативу є і те, що це не будь-яке об'єднання, а таке, яке ґрунтується на членстві. Членами

¹²⁷ Науково-практичний коментар до Закону України «Про сільсько-господарську кооперацію» та суміжних правових актів / Р. Я. Корінець, М. Й. Малік, В. М. Масін та ін.; за ред. Р. Я. Корінця, М. Й. Маліка, В. М. Масіна, М. П. Гриценка. – К.: ВАІТЕ, 2013. – 212 с.

кооперативу можуть стати особи, які заснували його, або вступили до вже створеного кооперативу. Членство організаційно зв'язує осіб, які добровільно об'єдналися у кооператив для виконання певних спільних завдань. Проте членство є характерною ознакою і фермерських господарств. Однак у них членами можуть бути лише члени сім'ї та інші родичі, а щодо членів кооперативу такі вимоги не ставляться. Хоча, наприклад, Г. Мюнкнер зазначає, що оскільки кооперативні товариства розглядаються як організації, які засновані на співробітництві членів, то це означає, що елемент партнерства сформований на близьких особистих відносинах між партнерами¹²⁸. Тобто членами кооперативу повинні бути особи близькі «по духу і по інтересах», але і це не означає рис сімейно-трудового об'єднання.

3) Ознака – рівноправність членів означає не лише рівність прав, а й рівність обов'язків, рівну відповідальність, і, головне, дотримання умови, що кожен член кооперативу має лише один голос, незалежно від кількості зроблених пайових внесків та їхнього розміру.

4) Наступною ознакою кооперативів є пайовий характер майна обмеження виплат часток доходу на пай. А це означає, що майнова участь членів у кооперативі визначається їх внеском у формі майнових пайових внесків, які вони передають у власність кооперативу під час вступу. Ці пайові внески створюють пайовий фонд. Це мінімальний розмір майна кооперативу, який збільшується за рахунок прибутку від господарської діяльності та інших надходжень. Майно кооперативу, за винятком неподільних фондів, поділяється на паї його членів. А обмеження виплат часток доходу на пай запобігає перетворенню кооперативів у акціонерні товариства та повинно сприяти орієнтації ін-

¹²⁸ Munkner Hans-H. Cooperative Principles and Cooperative Law. 4th Reprint Institut far Cooperation in Entwicklungslandern / Hans-H Munkner. – Marburg/Lahn. – 1981. – P. 18.

тересів учасників кооперативних організацій насамперед на пошук економічної вигоди у спільній діяльності.

5) Характерною ознакою кооперативу є і те, що розподіл прибутків відбувається незалежно від пайового внеску, який вніс член кооперативу, а визначається наслідками праці та тих господарських операцій, які здійснили через кооператив його члени.

6) Основною метою діяльності кооперативу є переважно не здобуття прибутку на вкладений капітал, а збільшення доходів для поліпшення добробуту своїх членів, зменшення їх видатків на споживання. Це, зокрема, вказує на здебільшого неприбутковий характер діяльності кооперативу, тобто на те, що прибуток, який отримано в результаті підприємницької діяльності, не акумулюється на рахунку кооперативу безпосередньо, а, після відрахувань у неподільні фонди кооперативу, розподіляється між його членами пропорційно ступеню здійснення через кооператив господарських операцій чи вкладення своєї праці, що є принциповою ознакою будь-якої підприємницької кооперативної організації.

7) Істотною ознакою кооперативу є обов'язкова участь його членів у діяльності кооперативу (трудова участь – у виробничих кооперативах, участь у господарських операціях – в обслуговуючих кооперативах). Цим кооператив, зокрема, відрізняється від акціонерного товариства (особливо щодо трудової участі в діяльності товариства, яка для рядових його членів не передбачається).

8) Досягнення мети кооперативу шляхом здійснення підприємницької діяльності – важлива сучасна риса кооперативізму. А, отже, кооперативи є не лише організаційно-правовими формами господарювання, а, що важливо, і підприємництва. Г. Ю. Бистров зазначає, що кооперативна доктрина та законодавство другої половини ХХ ст. вносять кардинальні зміни у поняття кооперативу. Посилаю-

чись на сучасне законодавство Іспанії, зокрема Закон «Про кооперацію Іспанії» від 2 червня 1987 р., який визначає кооперативи як об'єднання з перемінним капіталом, грошовою структурою й управлінням, які створюються на основі вільної участі та добровільного виходу заінтересованих і таких, що мають спільні соціально-економічні потреби осіб, які здійснюють підприємницьку діяльність із метою розподілу прибутку і для служіння суспільству і зараховують прибуток на рахунок членів, які беруть участь у створенні кооперативних фондів шляхом здійснення спільної підприємницької діяльності, автор пропонує розглядати кооперативи як організаційно-правові форми кооперативного підприємництва¹²⁹. Саме таке розуміння поняття кооперативу, як видається, повинно бути законодавчо закріплене і в Україні. Чинне кооперативне законодавство України лише виробничі (сільськогосподарські) кооперативи розглядає як такі, що здійснюють господарську діяльність на засадах підприємництва, що є, як видається, невиправдано і не узгоджується з сучасною правовою доктриною і зарубіжним кооперативним законодавством, зокрема і міжнародними документами з питань кооперації, які розглядають кооперативи (незалежно від форм і видів) як своєрідну форму підприємництва. Отже, виходом із цієї ситуації може бути перенесення в українське кооперативне законодавство, враховуючи, звичайно, національні правові традиції, зарубіжні юридичні конструкції, які визнають використання кооперативами методів ринкової економіки. Видається, немає жодних підстав виключати кооперативи, зокрема обслуговуючі, із

¹²⁹ Быстров Г. Е. Правовое положение сельскохозяйственных кооперативов: проблемы и перспективы развития кооперативного законодательства / Г. Е. Быстров // Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України ХХ століття: зб. наук. пр. учасн. конф. – 2001. – С. 263–272.

сфери дії підприємницького права, а надто, що у статті 6 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачено державну реєстрацію кооперативів у порядку, передбаченому для державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності.

Отже, підсумовуючи та синтезуючи всі ознаки кооперативу, можна дати таке визначення поняття: «Кооператив – це юридична особа, утворена шляхом добровільного об'єднання фізичних або/і юридичних осіб на основі членства й об'єднання пайових внесків, для ведення спільно господарської, зокрема підприємницької, діяльності шляхом особистої трудової участі або участі членів у господарських операціях кооперативу з метою задоволення їх матеріальних, соціальних, культурних та певних інших потреб».

Сільськогосподарські кооперативи мають свої, властиві лише їм, специфічні особливості, внаслідок чого загальні ознаки кооперативів повинні бути спеціалізовані в їх понятті.

У Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» поняття СГК визначається так: «Сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування».

Організаційною основою будь-якого кооперативу (кооперативного об'єднання) є членство. Закон України

«Про сільськогосподарську кооперацію» регулює вказані правовідносини лише в загальних рисах. У ньому детально не виписано особливості правовідносин, пов'язаних із набуттям членства (права, обов'язки, відповідальність членів, порядок набуття та припинення). Тому, згідно з пунктом 2 ст. 2 цього Закону, до вказаних правовідносин доцільно застосовувати відповідні норми Закону України «Про кооперацію». Аналізуючи норми Закону, які регламентують відносини членства у кооперативах, умовно їх можна поділити на дві групи:

1) Норми, які визначають умови членства. До них, зокрема, належать норми, які передбачають добровільність вступу до кооперативу та виходу з нього; визнання Статуту кооперативу і дотримання його вимог; обов'язковість трудової участі або участі у господарській діяльності; обов'язок сплатити вступний внесок; внесення земельних і майнових пайових внесків і т. д. Тобто, умови членства передбачають наявність низки вимог, під час дотримання яких і при проходженні відповідної процедури прийому особа може стати повноправним членом відповідного сільськогосподарського кооперативу.

2) Інша група норм містить вимоги щодо особи майбутнього члена кооперативу. Як правило, це вимога досягнення відповідного віку (для виробничих кооперативів) або приналежність до сільськогосподарських виробників (для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів). Законодавець встановлює мінімальний віковий ценз у 16 років (ч. 2 ст. 10 Закону України «Про кооперацію»).

Членами сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, на відміну від виробничого, можуть бути і фізичні, і юридичні особи, які дотримуються його вимог, користуються послугами, формують фонди та беруть участь у господарській діяльності кооперативу. Водночас необхідно було б підкреслити і те, що фізичні і/чи юриди-

чні особи, які є засновниками і членами обслуговуючого кооперативу, повинні бути сільськогосподарськими виробниками. Термін «виробники сільськогосподарської продукції» використовується у значенні, встановленому Законом України 23 вересня 2008 р. «Про сільськогосподарський перепис»¹³⁰. Згідно із цим Законом виробники сільськогосподарської продукції – юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, фізичні особи (фізичні особи-підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності, мають у володінні, користванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин.

Відповідно до Закону «Про кооперацію», мінімальна кількість членів кооперативу – три особи (ч. 5 ст. 7 Закону). Сумнівно, що встановлена в Законі мінімальна кількість членів є виправданою на практиці, адже йдеться не лише про комплектацію особового складу членів кооперативу, оскільки ця проблема пов'язана також із питаннями економічної ефективності кооперативу. З економічного погляду кількість членів впливає на очікуваний обсяг діяльності кооперативу. А отже, рекомендується розпочинати роботу кооперативу за кількості від 10 до 20 членів.

Зрештою за малої кількості членів (від 3 до 5) доцільніше застосовувати договірні форми кооперування, тобто здійснювати спільну діяльність або у формі простого товариства без створення юридичної особи або ж просто укладаючи між собою різноманітні договори тощо. Отже, у Законі України «Про кооперацію» варто встановити положення, яке б передбачало, що мінімальна кількість членів – фізичних осіб не може бути меншою десяти, а

¹³⁰ Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 9. – Ст. 115.

юридичних осіб – не менше трьох для того, щоб не наражати новостворений кооператив на невдачі економічного характеру (неможливість досягти значних обсягів діяльності) чи організаційного (неможливості забезпечення відповідного кворуму в ухваленні важливих рішень). Це стосується всіх типів та видів кооперативів, зокрема і сільськогосподарських.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачає інститут асоційованого членства. Згідно з Законом, асоційованим членом може бути будь-яка особа, яка зробила пайовий внесок і користується правом дорадчого голосу в кооперативі. Під час ліквідації кооперативу асоційований член кооперативу має переважне порівняно з членами кооперативу право на одержання паю. Отже, як вдало зауважила Е. І. Павлова, асоційований член є ніби неповним, таким, що приєднався, членом, а тому на нього не поширюються майнові та інші права й обов'язки членів кооперативу¹³¹.

При створенні кооперативу складається список членів та асоційованих членів кооперативу, який затверджується загальними зборами (п. 6 ст. 7 Закону України «Про кооперацію»).

Треба зазначити, що Закон не передбачає переформування «звичайного» членства на асоційоване, хоча попередня редакція Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» таку можливість передбачала, але, на відміну від аналогічного Закону Російської Федерації, не зазначалось, в яких випадках це дозволяється зробити, відсилаючи до Статуту кооперативу. Видається, що, за аналогією із Законом Російської Федерації, в Законі Украї-

¹³¹ Павлова Э. И. Обслуживающие кооперативы в предпринимательской деятельности крестьян / Э. И. Павлова // Государство и право. – 1997. – № 11. – С. 47.

ни «Про сільськогосподарську кооперацію» доцільно за-
кріпити такі випадки переоформлення членства:

- 1) у разі виходу на пенсію;
- 2) за станом здоров'я;
- 3) переходу на виборну посаду поза кооперативом;
- 4) служби в Збройних Силах України;
- 5) інших випадках, передбачених Законом або

Статутом.

Кожен член кооперативу має право припинити своє членство в порядку, передбаченому Законом і Статутом кооперативу. У статті 13 Закону України «Про кооперацію» передбачено такі підстави припинення членства в кооперативі:

- добровільного виходу з нього;
- припинення трудової участі в діяльності виробничого кооперативу;
- у порядку, визначеному статутом кооперативу;
- смерті члена кооперативу – фізичної особи;
- ліквідації члена кооперативу – юридичної особи;
- припинення діяльності кооперативу.

Членство в сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі припиняється за умов, передбачених статтею 13 Закону України «Про кооперацію», та у разі припинення участі в господарській діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу протягом двох років поспіль (п. 3 ст. 6 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»).

Вихід із сільськогосподарського кооперативу здійснюється шляхом добровільного волевиявлення. Порядок виходу з кооперативу в Законі теж не регламентовано. Однак доцільно було б вказати мінімальний строк членства в кооперативі. Це було б гарантією стабільності майнових, земельних та інших відносин у кооперативі.

Припинення трудової участі в діяльності виробничого кооперативу не може бути беззаперечною підставою

припинення членства в кооперативі. Як зазначає Н. І. Титова, виконання цієї норми може спричинити багато негативних наслідків для тих членів кооперативу, які втратили працездатність у зв'язку з віком або інвалідністю. Навпаки, в Законі і в Статутах усіх сільськогосподарських кооперативів має бути норма, відповідно до якої непрацездатні члени кооперативу зберігають свій правовий статус і користуються членськими правами. Зрештою, «звичайне» членство може бути переоформлене в асоційоване. Тому таку підставу треба детально закріпити в Статуті кооперативу.

Виключення з членів кооперативу – одна з важливих підстав припинення членства. У Законі України «Про кооперацію» міститься лише одна норма, яка передбачає, що виключення з членів кооперативу може бути оскаржене до суду.

Закон також не зазначає випадків, коли це робиться. Аналогічний Закон Російської Федерації (ст. 17) зазначає, що член кооперативу може бути виключений із кооперативу після закінчення фінансового року у випадках, якщо: не виконує обов'язків, передбачених Статутом кооперативу, незважаючи на попередження у письмовій формі; кооперативу завдано шкоди невиконанням членом кооперативу обов'язків, передбачених Статутом кооперативу, або кооперативу пред'явлені позовні вимоги в результаті невиконання членом кооперативу свого зобов'язання; відповідно до вимог Закону та Статуту не мав права на вступ до кооперативу або втратив право бути членом кооперативу; перебуває в сільськогосподарському споживчому (обслуговуючому) кооперативі засновником або учасником організації, що конкурує з кооперативом, членом якого він є, або організація, що конкурує з кооперативом, є учасником організації, засновником або учасником якої є цей член кооперативу; не виконує без поважних причин

зобов'язань за особистою трудовою участю, передбаченою статутом виробничого кооперативу, або не бере участь у діяльності споживчого (обслуговуючого) кооперативу впродовж року. Кооператив має право передбачити в своєму статуті додаткові, такі, що не суперечать Федеральному закону підстави, у разі настання яких член кооперативу може бути виключений із членів кооперативу.

Крім того, членські відносини у кооперативах припиняються в результаті припинення існування суб'єкта членських відносин. Це може бути смерть громадянина чи ліквідація юридичної особи – члена кооперативу або ж ліквідація самого кооперативу.

Членство в сільськогосподарському кооперативі є підставою для набуття статутних прав і обов'язків. Незважаючи на виняткову важливість прав і обов'язків членів кооперативу як змісту кооперативних відносин, у Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» в чинній редакції вони повністю проігноровані, хоча і в попередній редакції їм було присвячено лише одну статтю (ст. 11). Слушним у цьому контексті є зауваження Н. І. Титової, яка вважає, що більш правильною і такою, що відповідає сучасній доктрині пріоритетності прав людини (в цьому випадку селянина-члена кооперативу) перед статусом самого кооперативу, має бути концепція максимально широкого, всебічного та конкретного регламентування прав членів кооперативу (фізичних осіб).

Закон України «Про кооперацію» передбачає такі основні права й обов'язки членів кооперативу:

Основними правами члена кооперативу є:

– участь у господарській діяльності кооперативу, а також в управлінні кооперативом, право голосу на його загальних зборах, право обирати і бути обраним в органи управління;

– користування послугами кооперативу;

- одержання кооперативних виплат та виплат на паї;
- одержання паю у разі виходу з кооперативу в порядку і в строки, визначені його статутом;
- право вносити пропозиції щодо поліпшення роботи кооперативу, усунення недоліків у роботі його органів управління та посадових осіб;
- право звертатися до органів управління та органів контролю за діяльністю кооперативу, посадових осіб кооперативу із запитам, пов'язаними з членством у кооперативі, діяльністю кооперативу та його посадових осіб, одержувати письмові відповіді на свої запити.

Основними обов'язками члена кооперативу є:

- додержання статуту кооперативу;
- виконання рішень органів управління кооперативу та органів контролю за діяльністю кооперативу;
- виконання своїх зобов'язань перед кооперативом;
- сплата визначених статутом кооперативу внесків.

Законами, що регулюють діяльність окремих типів кооперативів або кооперативів за напрямками їх діяльності, та статутом кооперативу можуть бути передбачені додаткові права та обов'язки його членів.

ТИПИ ТА ВИДИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ

Тип кооперативу (від грецького) – прототип, взірець, основний образ, відбиток тощо. Загалом тип кооперативу можна визначити як систему істотних рис, характерних усім кооперативам.

Сільськогосподарський кооператив як самостійна організаційно-правова форма сільськогосподарської кооперації і як низова ланка системи сільськогосподарської кооперації поділяється на типи та види; водночас основ-

ними типами сільськогосподарських кооперативів є сільськогосподарські виробничі та обслуговуючі кооперативи, останні поділяються на види.

Нині сільськогосподарські виробничі кооперативи як тип сільськогосподарського кооперативу сформовані за принципом організації горизонтальної кооперації. Але, крім досягнення цілей приватного характеру – задоволення матеріальних та інших потреб своїх членів, перед виробничими кооперативами як організаціями виробничого типу стоять завдання виробництва сільськогосподарської продукції, а звідси – забезпечення населення країни продовольством і сировиною для промисловості.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи як тип сільськогосподарського кооперативу формуються за принципом організації вертикальної кооперації. Їх діяльність повністю спрямована на задоволення господарських інтересів своїх членів, тобто невід’ємно пов’язана з їх виробничою діяльністю.

Отже, діяльність сільськогосподарських виробничих і обслуговуючих кооперативів утворює замкнений цикл і охоплює всі стадії сільськогосподарського виробництва, що значною мірою враховує особливості життя та праці в сільській місцевості.

Як зазначає Г. Мюнкнер, виробничі кооперативи не є самоціллю. Це засіб для вирішення економічних проблем їх членів. Доти, поки не буде знайдено ліпшого шляху, вони мають право на існування. На думку вченого, тенденція до трансформації – за Оппенхаймером – згідно з якою успішні виробничі кооперативи саморозпускаються або ж реорганізуються в інші комерційні фірми, якщо їх члени більше не бачать у них необхідності, повинна розглядатися не як виродження, а як нормальний процес розвитку¹³².

¹³² Мюнкнер Г. Производственные кооперативы: классическая модель с перспективами на будущее в современном индустриальном обществе / Г. Мюнкнер; пер. с англ. – Марбург на Лане, 1995. – С. 11.

Водночас автор вказує на переваги сільськогосподарських виробничих кооперативів, а саме: сільськогосподарські кооперативи засновані на об'єднанні робочої сили, готовності до добровільної дисципліни та справедливого поділу прибутків, відповідальності тощо між членами, а тому є більш пристосованими до подолання складнощів, ніж комерційні фірми, оскільки солідарність між членами й їх спільні цілі дають змогу працювати незалежно від перспектив на отримання прибутку, навіть із максимальним зниженням затрат на робочу силу. Виробничі кооперативи є альтернативою традиційній системі залежної (найманої) праці¹³³.

Водночас є й певні недоліки у діяльності сільськогосподарських виробничих кооперативів. Зокрема, на мінуси колективного виробництва вказував О. В. Чаянов. Він зазначав, що колективна воля завжди слабка як воля підприємницька, яка повинна бути організуючою, зобов'язуючою, пов'язаною з інтуїцією та ризиком. Підкреслюючи більшу ефективність часткової (вертикальної) кооперації, О. В. Чаянов допускав можливість існування колективних господарств, проте за дотримання низки умов: повна незбитковість, виборність правління та керівника, демократична процедура складення організаційного плану, органічний зв'язок із кооперативними системами¹³⁴.

Серед переваг виробничих кооперативів, порівняно з іншими формами господарювання на селі в сучасних умовах, можна виокремити:

1) у сільськогосподарському виробничому кооперативі об'єднується праця його членів, а об'єднання пайових внесків має допоміжне значення;

¹³³ Мюнкнер Г. Производственные кооперативы: классическая модель с перспективами на будущее в современном индустриальном обществе / Г. Мюнкнер; пер. с англ. – Марбург на Лане, 1995. – С. 10.

¹³⁴ Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / А. В. Чаянов. – М.: Наука, 1991. – С. 344–345.

2) не менш важливою умовою є те, що у виробничому кооперативі прибуток розподіляється залежно від вкладеної праці кожного його члена, а виплата дивідендів на паї має допоміжне до стимулювання праці значення;

3) у будь-якому кооперативі кожен член має один голос, а, отже, всі члени мають рівні права і можливості, що є передумовою стабільності у відносинах між ними, а також між членами та кооперативом.

Актуальними водночас залишаються слова Б. Мартоса про те, що у виробничому кооперативі головною метою об'єднання є виробництво як таке. У ньому робітники, що працюють у підприємстві, стають його власниками й господарями; це є кооперація праці з метою звільнення її від залежності капіталу і зробити робітника повноправною та рівноправною особою в процесі виробництва, давши йому право на участь в управлінні кооперативом і право власності на продукт праці¹³⁵.

Мабуть, саме з таких міркувань створювались виробничі кооперативи у Франції, Італії, Японії та деяких інших країнах, де цей тип сільськогосподарського кооперативу набув певного поширення.

У Франції урядом затверджено навіть Типовий статут сільськогосподарського виробничого кооперативу. Члени такого кооперативу, максимальна кількість яких не може перевищувати 50 чоловік, спільно використовують землю, яку кооператив взяв в оренду в третіх осіб чи має у своїй власності. Крім того, Типовий статут передбачає обов'язкове проведення через кооператив усіх операцій із виробництва, переробки і продажу сільськогосподарської продукції об'єднаних у ньому господарств¹³⁶.

¹³⁵ Мартос Б. Теорія кооперації / Б. Мартос. – Подєбради, 1923. – С. 100.

¹³⁶ Павлова Э. И. Организационно-правовые формы аграрных хозяйств во Франции / Э. И. Павлова // Реформирование сельскохозяйственных предприятий (правовые проблемы). – М., 1996. – С. 105–106.

Здавна розвинута виробнича кооперація у Німеччині. Сільськогосподарські кооперативи, насамперед виробничі, були одними з основних організаційно-правових форм колишньої НДР. Відповідно до Закону ФРН «Про приведення структури сільського господарства у відповідність до вимог соціальної і екологічно орієнтованої ринкової економіки» від 29 червня 1990 р., повинен був відбутися процес правового і фактичного перетворення сільськогосподарських виробничих кооперативів у кооперативи, організація і діяльність яких передбачені Законом «Про кооперативи» 1889 р. (у редакції 1988 р.)¹³⁷.

Досвід розвитку сільськогосподарської виробничої кооперації у зарубіжних країнах може бути використаний для розвитку таких кооперативів в Україні. З огляду на те, що законодавчі, економічні, психологічні передумови для цього існують.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» здебільшого зорієнтований на обслуговуючі (вертикальні) кооперативи, проте регулює і діяльність виробничої ланки сільськогосподарської кооперації. Згідно з статтею 1 Закону, сільськогосподарський виробничий кооператив – сільськогосподарський кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб, які є виробниками сільськогосподарської продукції, для провадження спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку.

З огляду на це, аналізуючи це визначення та окремі інші норми Закону, можна виокремити такі характерні риси СГВК:

1) Кооператив є юридичною особою, тобто таким суб'єктом, який створений згідно з чинним законодавством,

¹³⁷ Фомина Л. П. Реформирование сельскохозяйственных предприятий (правовые проблемы) / Л. П. Фомина. – М., 1996. – С. 116–117, 122.

здатний брати участь у цивільному обороті від свого імені та нести відповідальність відповідно до своїх зобов'язань.

2) Кооператив створюється шляхом об'єднання виключно фізичних осіб. Про це чітко зазначено у п. 1 статті 8 Закону. Ця ознака СГВК обумовлена тим, що його члени зобов'язані «брати трудову участь у діяльності кооперативу», тобто безпосередньо здійснювати виробничо-господарську діяльність. Однак не всі фізичні особи можуть бути членами цього типу кооперативу, а лише громадяни України (це впливає із обов'язку засновників, членів кооперативу вносити пайові внески, зокрема, земельними ділянками (земельні пайові внески), які згідно з земельним законодавством можуть бути на праві приватної власності лише у громадян України). Хоча прямої норми в Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» про те, що членами сільськогосподарського виробничого кооперативу можуть бути лише громадяни України немає. Закон України «Про кооперацію» таких обмежень не передбачає. Згідно із ст. 10 цього Закону членами кооперативу можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, юридичні особи України та іноземних держав, що діють через своїх представників, які внесли вступний внесок та пай у розмірах, визначених статутом кооперативу, додержуються вимог статуту і користуються правом ухвального голосу. Членом кооперативу може бути фізична особа, яка досягла 16-річного віку і виявила бажання брати участь у його діяльності.

Кооператив зобов'язаний вести облік своїх членів та видати кожному з них посвідчення про членство.

3) Члени сільськогосподарського виробничого кооперативу повинні бути сільськогосподарськими виробниками. Однак щодо визначення правового статусу учасників (засновників, членів) сільськогосподарського виробничого кооперативу як сільськогосподарських виробни-

ків, то здебільшого для цього немає підстав. Зважаючи на те, що фізичні особи об'єднуються у кооператив для спільного виробництва відповідної продукції, можна зробити висновок, що, утворивши юридичну особу і об'єднавши у ній земельні ділянки, майно і свою працю, остання є суб'єктом підприємництва, який і є виробником, точніше навіть товаровиробником. Поодинці вони виступають як власники земельних ділянок і відповідного майна, використання яких у своїй виробничо-господарській діяльності забезпечує переважно їх особисті споживчі потреби. Власне, об'єднуючи свої зусилля, майно, земельні ділянки тощо (лише у такий спосіб) шляхом створення виробничого кооперативу, вони стають учасниками цієї юридичної особи-виробника. З іншого боку, маючи статус сільськогосподарського виробника, особі немає сенсу бути засновником, членом іншого суб'єкта господарювання з аналогічним статусом. У цьому випадку доцільніше створювати обслуговуючі кооперативи, завдання яких полягає в обслуговуванні потреб сільськогосподарського виробництва своїх членів.

4) Змістом діяльності є «провадження спільної виробничої або іншої господарської діяльності» (ст. 1). У законодавстві термін «виробнича діяльність» не має роз'яснення.

У широкому розумінні, виробнича діяльність це сукупність дій працівників із застосуванням засобів праці, необхідних для перетворення ресурсів у готову продукцію, яка охоплює виробництво та переробку різних видів сировини, будівництво та надання будь-яких видів послуг. У Господарському кодексі України зазначено, що сферу господарських відносин становлять господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини. Своєю чергу, господарсько-виробничими є майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами

господарювання під час безпосереднього здійснення господарської діяльності. У Законі України «Про кооперацію» встановлено, що виробничий кооператив утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб для спільної *виробничої або іншої господарської діяльності*, тобто виробнича діяльність розглядається як частина господарської діяльності. У статті 23 цього ж Закону вказано, що виробничі кооперативи провадять господарську діяльність. Використання ж у Законі терміна «виробнича діяльність» не є виправданим¹³⁸.

5) «Обов'язкова трудова участь» членів у діяльності виробничого кооперативу. Це істотно відрізняє сільськогосподарський виробничий кооператив від обслуговуючого; це вимагає чіткої організації праці, трудового процесу за нормами аграрного (нині здебільше – локального) законодавства.

6) СГВК є суб'єктом господарювання і суб'єктом підприємництва, а метою його діяльності є отримання та подальший розподіл доходу. Звідси трактування неприбутковості кооперативів, зокрема і виробничих. Адже, по суті, прибуток отримують члени кооперативу, хоча певний відсоток прибутку і відраховується у відповідні фонди кооперативу, однак використовуються ці кошти, як правило, на спільні кооперативні потреби. Проте варто зазначити, що термін «неприбутковість» є досить невдалим, однак цим, як зазначила Е. Л. Мініна¹³⁹, намагаються підкреслити, що отримання прибутку не є самоціллю в

¹³⁸ Науково-практичний коментар до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» та суміжних правових актів / Р. Я. Корінець, М. Й. Малік, В. М. Масін та ін.; за ред. Р. Я. Корінця, М. Й. Маліка, В. М. Масіна, М. П. Гриценка. – К.: ВАІТЕ, 2013. – 212 с.

¹³⁹ Мініна Е. Л. Сельскохозяйственная кооперация: правовое регулирование / Е. Л. Минина // Государство и право. – 1997. – № 11. – С. 36–37.

кооперативі, хоча й не виключається, головне – задоволення матеріальних та інших потреб членів кооперативу. О. В. Чаянов переконливо довів, що успіх кооперації вимірюється ростом доходів її членів, а не прибутками самого кооперативу¹⁴⁰.

Нині у сучасному зарубіжному законодавстві поступово стає домінантним поняття виробничого кооперативу як такого, що підпорядкований меті отримання прибутку, діє за законами ринкової економіки і вкладає принаймні частину прибутку в підприємництво. Але водночас і в теорії, і на практиці обумовлюється, що отримання прибутку є не метою, а засобом виконання кооперативами завдань, які перед ними стоять.

Визначення кооперативу, дане у 1988 р. МКА, опирається на постулат про те, що кооперативи як суб'єкти ринку повинні орієнтуватися на отримання прибутку, який становить основу здорової конкуренції та конкурентоздатності кооперативних ринкових структур¹⁴¹. У «Заяві про кооперативну ідентичність» зазначено, що сутність кооперативу не залежить від його типу чи виду. Будь-який кооператив це явище насамперед соціальне і його поняття є єдиним для всіх його різновидів. А, отже, для СГВК теж характерною є мета задоволення різноманітних потреб членів кооперативу та захист їх інтересів. Отримання прибутку необхідно розглядати або як другорядну мету, або як засіб досягнення першої. Отже, для з'ясування правового становища СГВК та врахування їх істотної земель-

¹⁴⁰ Чаянов А. В. О сельскохозяйственной кооперации. (Избранные главы и статьи) / А. В. Чаянов. – Саратов, 1989. – С. 40.

¹⁴¹ Быстров Г. Е. Правовое положение сельскохозяйственных кооперативов: проблемы и перспективы развития кооперативного законодательства / Г. Е. Быстров // Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України ХХ століття: зб. наук. пр. учасн. конф. – 2001. – С. 266.

но-правової специфіки є необхідним прийняття в Україні спеціального Закону «Про сільськогосподарські виробничі кооперативи». У Російській Федерації прийнято спеціальний Закон «Про виробничі кооперативи». До СГВК він застосовується у субсидіарному порядку. Однак відомо, що виробничі кооперативи набули поширення у світі саме у сфері сільськогосподарського виробництва, а тому більш доцільно прийняти Закон, який би регулював правове становище саме СГВК.

Аналіз загальних теоретичних засад сільськогосподарського кооперування, особливих ознак сільськогосподарських виробничих кооперативів, їх законодавчої регламентації дають змогу сформулювати більш повне визначення поняття СГВК, а саме: «Сільськогосподарський виробничий кооператив – це юридична особа, утворена шляхом об'єднання громадян України для спільного виробництва на засадах підприємництва сільськогосподарської продукції, за умови обов'язкової трудової участі членів кооперативу в його виробничо-господарській діяльності, з метою задоволення матеріальних та певних інших потреб членів кооперативу».

Світовий та український досвід свідчать про те, що роль сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів для підприємницької та іншої діяльності селян постійно зростає.

Під сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами у світовій практиці прийнято розуміти такі кооперативи, які створені сільськогосподарськими товаровиробниками для спільного обслуговування виробничих потреб своїх господарств на всіх етапах виробничого циклу – від постачання засобів виробництва до збуту сільськогосподарської продукції, включаючи її переробку, агросервіс, взаємне кредитування, страхування, надання консультаційних послуг і т. д. – з метою підвищення рівня їх доходів.

Характерною рисою цих кооперативів є те, що їх засновниками та членами є самі товаровиробники, які водночас не втрачають своєї економічної самостійності.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» в чинній редакції визначив сільськогосподарський обслуговуючий кооператив як сільськогосподарський кооператив, що утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб-виробників сільськогосподарської продукції для організації обслуговування, спрямованого на зменшення витрат та/або збільшення доходів членів цього кооперативу під час провадження ними сільськогосподарської діяльності та на захист їхніх економічних інтересів.

Це нормативне визначення поняття СГОК є в своїй основі правильним. По-перше, наголошується на те, що головними завданнями такого кооперативу є обслуговування, яке спрямоване на зменшення витрат та/або збільшення доходів членів цього кооперативу під час провадження ними сільськогосподарської діяльності; по-друге, правомірно наголошується на спеціальному – сільськогосподарському профілю кооперативної діяльності; по-третє, вказується на мету діяльності кооперативу – захист економічних інтересів його членів. Водночас це визначення поняття СГОК викликає низку застережень. По-перше, як видове поняття воно повинно було б відповідати родовому поняттю «сільськогосподарський кооператив». Однак воно не містить низки істотних ознак, які характеризують обслуговуючий кооператив як особливий тип сільськогосподарського кооперативу та очевидні із загального визначення цього поняття.

По-друге, подальший аналіз норм Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» виокремлює й інші ознаки таких кооперативів – надання послуг лише членам кооперативу, хоча у попередній редакції Закон передбачав можливість надання послуг також нечленам

сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, встановлюючи певні обмеження надання послуг нечленам в обсягах, що не перевищують 20% загального обороту кооперативу. Між тим аналогічний відсоток у Франції, а у ФРН, США, Італії, Російській Федерації та інших країнах – 50%¹⁴². Водночас відносини між кооперативом і третіми особами ґрунтуються на договірних засадах. Робота з нечленами повинна обліковуватися на окремих рахунках. Така позиція законодавця була більш прийнятною, оскільки надання послуг також нечленам кооперативу стимулювало господарську діяльність і було додатковим джерелом прибутку для кооперативів.

По-третє, основною метою будь-якого кооперативу, незалежно від типу чи виду, а надто обслуговуючого, є задоволення матеріальних та інших потреб своїх членів. Чинна редакція Закону передбачає мету – захист економічних інтересів членів кооперативу. Проте потреби та інтереси – це нетотожні поняття. Такою є природа кооперативу, який є не лише економічним утворенням, але і соціальним явищем. Як зазначає Т. Е. Абова, без соціальних орієнтирів, які мають істотний характер, організацію не можливо віднести до кооперативної¹⁴³.

Із Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» можна виокремити ще такі його ознаки:

1) Засновниками і членами кооперативу можуть бути фізичні й юридичні особи – сільськогосподарські виробники. Цим обслуговуючий кооператив істотно відрізняється від сільськогосподарського виробничого кооперативу.

2) Обов'язкова участь членів кооперативу в його господарській діяльності. Під останньою Закон розуміє збут через такий кооператив сировини, продукції її переробки,

¹⁴² Фермерська кооперація. Історія, стан і перспективи // Сільські обрії. – 1995. – № 9–10. – С. 35.

¹⁴³ Абова Т. Е. Кооперативы как субъекты гражданского права / Т. Е. Абова // Субъекты гражданского права. – М., 2000. – С. 70.

закупівлю засобів виробництва, користування технологічними послугами кооперативу в обсязі та порядку, передбачених його статутом та/або правилами внутрішньогосподарської діяльності.

Участь у господарській діяльності кооперативу – це основне право й одночасно найголовніший обов'язок члена кооперативу. Користуючись послугами свого підприємства, клієнти-власники забезпечують його економічну стабільність, оскільки збільшення обсягів операцій кооперативу знижує постійні витрати на одиницю послуг, а відтак робить їх дешевшими¹⁴⁴.

Проте, якщо члени кооперативу не звертаються за послугами до своєї організації один або два роки, вони повинні втрачати право голосу, а їх пайовий капітал має набувати статусу, який не дає права участі в ухваленні принципівих управлінських рішень¹⁴⁵. П. 3 ст. 6 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» закріпила норму, якої раніше не було в Законі, згідно з якою членство в сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі припиняється також у разі припинення участі в господарській діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу протягом двох років поспіль.

3) Отримання прибутку не є основною метою їх діяльності.

Як обґрунтовано зазначила Т. Е. Абова, в кооперативах прибуток не є самоціллю, а способом досягнення іншої мети – задоволення потреб насамперед членів кооперативу¹⁴⁶. Водночас отримання прибутку для СГОК є не менш

¹⁴⁴ Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи: практичний посібник / Р. Блок, В. В. Гончаренко, Н. А. Іванова та ін. – К., 2001. – С. 18, 24–25.

¹⁴⁵ Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – К.: Логос, 2001. – С. 101–102.

¹⁴⁶ Абова Т. Е. Кооперативы как субъекты гражданского права / Т. Е. Абова // Субъекты гражданского права. – С. 64.

важливим, ніж для виробничих кооперативів, оскільки прибуток – джерело поповнення майна та інших потреб кооперативу, який дає змогу забезпечити добробут членів кооперативу, задоволення їх потреб, заради яких вони й об'єдналися в кооператив.

СГОК досягає мети свого створення шляхом здійснення господарської, зокрема підприємницької, діяльності. Це, наприклад, заготівельна, переробна, збутова та інша діяльність. Проте в обслуговуючих кооперативах ця діяльність, на відміну від виробничих кооперативів, здійснюється не безпосередньо членами кооперативу, а, як правило, найманими працівниками. На жаль, Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» по-суті, виключає можливість ведення СГОК підприємницької діяльності як основної. Отже, поняття «сільськогосподарський обслуговуючий кооператив» можна визначити як: «Юридичну особу, утворену шляхом добровільного об'єднання фізичних або/і юридичних осіб (сільськогосподарських товаровиробників) для обслуговування господарств членів кооперативу шляхом здійснення господарської, у тому числі підприємницької, діяльності з метою задоволення матеріальних та певних інших потреб членів кооперативу, при умові їх обов'язкової участі в господарській діяльності кооперативу».

Відповідно до Закону, залежно від цілей, завдань і характеру діяльності СГОК поділяються на такі види: переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі та інші.

До переробних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів належать кооперативи, які здійснюють переробку сільськогосподарської сировини, що виробляється членами таких кооперативів (виробництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів із льону, луб'яних культур, лісо- і пиломатеріалів тощо).

Заготівельно-збутові сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи здійснюють, зокрема, заготівлю, зберігання, передпродажну обробку та продаж продукції, виробленої членами таких кооперативів, надають їм маркетингові послуги.

Постачальницькі сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи утворюються з метою закупівлі та постачання членам таких кооперативів засобів виробництва, матеріально-технічних ресурсів, необхідних для виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, виготовлення сировини, матеріалів та постачання їх членам кооперативу.

У разі поєднання кількох видів діяльності утворюються багатофункціональні кооперативи.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи надають своїм членам й інші послуги, зокрема технологічні, транспортні, меліоративні, ремонтні, будівельні, з ветеринарного обслуговування тварин і племінної роботи, бухгалтерського обліку й аудиту, науково-консультаційного обслуговування.

ЗЕМЕЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВАХ

Земля кооперативу складається із земельних ділянок, наданих йому в оренду або придбаних ним у власність. Кооперативи купують земельні ділянки відповідно до Земельного кодексу України¹⁴⁷.

Як і в попередній редакції Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» чинна редакція лише в

¹⁴⁷ Про кооперацію: Закон України від 10 липня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 5. – Ст. 35 (Ст. 22).

загальних рисах регулює земельні відносини у сільськогосподарських кооперативах, щоправда, окремо для сільськогосподарських обслуговуючих та сільськогосподарських виробничих кооперативів. Ч. 2 п. 3 ст. 9 Закону передбачає, що право власності на землю та право користування земельною ділянкою набуваються сільськогосподарським обслуговуючим кооперативом відповідно до Земельного кодексу України та зберігаються за ним у разі входу до складу кооперативного об'єднання. В юридичній літературі висловлюються думки, що сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи не можуть мати у власності земельні ділянки, зокрема сільськогосподарського призначення. Така думка викликана нерозумінням сутності таких кооперативів, як суб'єктів господарської діяльності. Наприклад, сільськогосподарський обслуговуючий кооператив надає послуги своїм членам із постачання якісного насіння. Таке насіння він може закуповувати, а може й надавати послуги з вирощування на замовлення своїх членів. Інший приклад: сільськогосподарському обслуговуючому кооперативу потрібна земельна ділянка несільськогосподарського призначення для розміщення молокоприймального пункту. Він – за рішенням своїх членів – може купити земельну ділянку як із земель державної чи комунальної власності, так і приватної власності¹⁴⁸.

У п. 1 ст. 14 Закону закріплена норма, згідно із якою право власності на землю може набуватися сільськогосподарським виробничим кооперативом шляхом внесення до пайового фонду земельних ділянок його членами, а також придбання земельних ділянок за договорами купі-

¹⁴⁸ Науково-практичний коментар до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» та суміжних правових актів / Р. Я. Корінець, М. Й. Малік, В. М. Масін та ін.; за ред. Р. Я. Корінця, М. Й. Маліка, В. М. Масіна, М. П. Гриценка. – К.: ВАІТЕ, 2013. – С. 55.

влі-продажу, дарування, міни, іншими правочинами. Це право власності на землю та право користування земельною ділянкою набуваються сільськогосподарським виробничим кооперативом відповідно до Земельного кодексу України.

Внесення засновниками чи потенційними членами земельних ділянок до пайового фонду кооперативу передбачено також статтею 82 Земельного кодексу України, яка регулює підстави набуття у власність земельних ділянок юридичними особами. Водночас пункт 15 Перехідних положень ЗК містить певні обмеження, які стосуються заборони відчуження земельних ділянок із цільовим використанням для ведення товарного сільськогосподарського товариства, а також земельних часток (паїв). Отже, нині ця підстава набуття сільськогосподарським виробничим кооперативом земельних ділянок у власність повністю знівелювана мораторієм. Хоча видається, що стосовно кооперативів такі обмеження мали б бути зняті.

На перспективу – внесок до пайового фонду в формі земельної ділянки, оцінений у гривнях, представляє частку засновника/члена кооперативу в пайовому фонді кооперативу. Порядок внесення пайових внесків членами виробничого кооперативу встановлюється статутом кооперативу і законом (ч. 2 п. 2 ст. 165 Цивільного кодексу України).

Грошова оцінка пайового внеску засновника/члена сільськогосподарського кооперативу здійснюється або в порядку, визначеному Статутом кооперативу чи прийнятими на підставі нього локальними нормативно-правовими актами, або із залученням незалежних експертів з оцінки землі.

П. 1 ст. 16 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» у чинній редакції містить нову, більш жорстку

норму, яка передбачає, що у разі виходу, виключення з кооперативу чи ліквідації кооперативу фізична чи юридична особа, яка внесла свій майновий пай у кооператив у формі земельної ділянки, отримує свій майновий пай виключно у формі земельної ділянки, тобто в натурі (на місцевості). У разі ліквідації кооперативу майновий пай у формі земельної ділянки не може бути використаний для виплати заробітної плати працівникам, виконання зобов'язань перед бюджетом, банками та іншими кредиторами.

На тому регулювання земельних відносин у сільськогосподарських кооперативах завершується, загальний Закон про кооперацію також містить бланкетну норму і відсилає до Земельного кодексу України. Земельний кодекс України не враховує кооперативної специфіки сільськогосподарського землевикористання, а тому до регулювання земельних відносин у кооперативах застосовуються норми, що регулюють земельні відносини юридичних осіб (сільськогосподарських підприємств).

МАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВАХ

Матеріальною та фінансовою основою господарської діяльності кооперативу, як відомо, є його майно, яке має особливий правовий режим.

Відповідно до ст. 19 Закону України «Про кооперацію», джерелами формування майна кооперативу є:

- 1) вступні, членські та цільові внески його членів, паї та додаткові паї;
- 2) майно, добровільно передане кооперативу його членами;
- 3) кошти, що надходять від провадження господарської діяльності;

4) кошти, що надходять від створених кооперативом підприємств, установ, організацій;

5) грошові та майнові пожертвування, благодійні внески, гранти, безоплатна технічна допомога юридичних і фізичних осіб, у тому числі іноземних;

6) інші надходження, не заборонені законодавством.

Кооператив є власником будівель, споруд, грошових і майнових внесків його членів, виготовленої продукції, доходів, одержаних від її реалізації та провадження іншої передбаченої статутом діяльності, а також іншого майна, придбаного на підставах, не заборонених законом. Володіння, користування та розпорядження майном кооперативу здійснюють органи управління кооперативу відповідно до їх компетенції, визначеної статутом кооперативу.

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив може мати у власності майно, відокремлене від майна своїх членів (п. 3 ст. 9 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»). Водночас сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи не є власниками сільськогосподарської продукції, що вироблена, вирощена, відгодована, виловлена або зібрана (заготовлена) його членами – виробниками сільськогосподарської продукції. Власниками сільськогосподарської продукції, яка заготовляється, переробляється, постачається, збувається (продається) таким кооперативом, є його члени.

Отже, законодавець чітко відмежовує право власності на:

1) сільськогосподарську продукцію, що вироблена, вирощена, відгодована, виловлена або зібрана (заготовлена) його членами – виробниками сільськогосподарської продукції;

2) майно, відокремлене від майна своїх членів.

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив у порядку, передбаченому його статутом, формує пайовий фонд, який складається із пайових внесків членів коопе-

ративу й є одним із джерел формування майна кооперативу. Паї є персоніфікованими й у сумі визначають загальну частку кожного члена у майні кооперативу.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» розрізняє пайові внески на основні та додаткові. Водночас обов'язковий пайовий внесок вноситься в обов'язковому порядку й є підставою для надання права голосу і можливості брати участь у діяльності кооперативу, на користування його послугами і пільгами, передбаченими Статутом кооперативу і на отримання кооперативних виплат. Розмір обов'язкового пайового внеску, а також і пайового фонду загалом, повинен встановлюватись на установчих зборах і передбачатися Статутом кооперативу. Як правило, цей розмір встановлюється в рівних частинах (для сільськогосподарських виробничих кооперативів) або пропорційно очікуваній участі члена кооперативу в його господарській діяльності (для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів).

У Законі нічого не вказано про розміри та строки внесення обов'язкових пайових внесків. Лише в Цивільному кодексі України зазначається, що член виробничого кооперативу зобов'язаний внести до дня державної реєстрації кооперативу не менше десяти відсотків пайового внеску, а частину, що залишилася, – протягом року з дня його державної реєстрації, якщо інший строк не встановлений статутом кооперативу. В аналогічному Законі Російської Федерації чітко вказано, що член сільськогосподарського виробничого кооперативу повинен внести не менше 10%, а член обслуговуючого кооперативу не менше 25% від обов'язкового паю до моменту державної реєстрації кооперативу, а решту протягом року з моменту державної реєстрації кооперативу або в строки, передбачені Статутом кооперативу. Що ж до особи, яка вступає до кооперативу після державної реєстрації, то вона сплачує обов'язковий пайовий внесок у порядку і в строки, вста-

новлені Статутом. Таку норму доцільно було б запровадити і в Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію». Це буде гарантією стабільності економічних відносин у кооперативі, і, крім того, дисциплінуватиме членів кооперативу в належному виконанні ними своїх обов'язків перед кооперативом.

Додатковим джерелом фінансування кооперативу може бути внесення членами кооперативу додаткових пайових внесків. Зважаючи на визначення поняття «додатковий пай» (додатковий пайовий внесок), яке подано в Законі «Про кооперацію», можна виокремити такі його ознаки:

- 1) це внесок понад обов'язковий пайовий внесок;
- 2) передається лише за власним бажанням;
- 3) вноситься до пайового фонду.

У сільськогосподарських виробничих кооперативах майнові (пайові) відносини мають певну особливість. Ця особливість полягає в тому, що розмір пайових внесків, які передаються учасниками у пайовий фонд сільськогосподарського виробничого кооперативу, повинен бути однаковим для всіх членів. Водночас, як і в обслуговуючих кооперативах, їх розмір встановлюється пропорційно очікуваному обсягу участі члена кооперативу в його господарській діяльності. Цим підкреслюється те, що у сільськогосподарських виробничих кооперативах об'єднується насамперед праця його членів.

Дуже важливою в цьому контексті постає проблема розмежування понять «пайовий внесок», «пай». У законодавстві України дуже часто поняття «пай» і «пайовий внесок» вживаються як тотожні. Однак треба мати на увазі, що пайові внески надходять від членів кооперативу й утворюють пайовий фонд. Це мінімальний розмір майна кооперативу, який збільшується за рахунок прибутку від виробничо-господарської діяльності та інших надходжень. Майно, що перебуває у власності кооперативу, за винятком неподільного фонду, поділяється на паї його

членів відповідно до Статуту кооперативу. А отже, пай дорівнює пайовому внеску плюс частина іншого майна кооперативу. Відповідно, у Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» необхідно провести чітке розмежування цих понять. Редакційно поняття «пай» у Законі можна записати так: «Це земельна ділянка та/або частка майна кооперативу у вартісному виразі, які пропорційні пайовому внеску (земельному, майновому) та участі (у тому числі трудовій) члена у господарській діяльності кооперативу і, які член кооперативу може отримати у разі припинення членства в кооперативі грошима, натурою, а земельної ділянки, як правило, в натурі (на місцевості)». Отже, зрозуміло, що суб'єктом права власності на землі та на майно є сільськогосподарський кооператив. Між кооперативом і пайовиком існують засновані на членстві зобов'язальні майнові відносини. У разі виходу з кооперативу його член має право вимагати повернення йому пайового внеску і сплати всіх кооперативних виплат, нарахованих на розмір паю.

Отже, у Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» треба чітко встановити диференційований підхід щодо регулювання правового режиму майна в кооперативі. У зв'язку з цим норми, які регулюють майнові відносини в кооперативі, необхідно виокремити в окремий розділ під назвою «Майно в кооперативі». Це дасть змогу охопити не лише питання, пов'язані із правом власності кооперативу на майно, зокрема і те, яке йому було передано як пайовий внесок, а й передбачити додаткові можливості залучення майна та коштів за рахунок своїх членів, проте на інших правових підставах.

Через комплексний характер формування майно в кооперативі буде мати неоднорідний правовий режим, і регулювання буде здійснюватися частково нормами кооперативного права (статутними нормами), а частково – цивільно-правовими.

Характерною ознакою будь-якого кооперативу є формування неподільних фондів. Їх створення в Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» розглядається досить побічно. Йдеться лише про те, що вступні внески сплачуються членами сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу в порядку, встановленому статутом, та зараховуються до неподільного фонду кооперативу. Щодо виробничих кооперативів такої згадки взагалі нема. Чи можна припустити, що неподільний фонд за рахунок вступних внесків у них взагалі не створюється? Ні, оскільки, згідно із Законом «Про кооперацію», неподільний фонд – обов'язковий фонд. І в разі ліквідації кооперативу майно неподільного фонду не підлягає поділу між його членами та передається за рішенням ліквідаційної комісії іншій (іншим) кооперативній організації (кооперативним організаціям) або зараховується до доходу бюджету. Водночас у рішенні повинні бути визначені напрями використання зазначеного майна (ст. 29 Закону України «Про кооперацію»).

Неподільний фонд утворюється за рахунок вступних внесків та іншого майна кооперативу, придбаного, як правило, на підставі цивільно-правових угод (за винятком землі). Проте, видається, можливе створення і неподільного земельного фонду, який формуватиметься за рахунок придбаних кооперативом на цивільно-правових підставах земельних ділянок. Порядок формування та розміри неподільного фонду встановлюються Статутом (п. 2 ст. 21).

Загальний Закон про кооперацію передбачає, що для забезпечення статутної діяльності кооператив у порядку, передбаченому його статутом, формує, крім пайового, неподільного фондів, резервний та спеціальний фонди (ст. 20).

Резервний фонд створюється за рахунок відрахувань від доходу кооперативу, перерозподілу неподільного фонду, пожертвувань, безповоротної фінансової допомоги

та за рахунок інших не заборонених законом надходжень для покриття можливих втрат (збитків).

Спеціальний фонд створюється за рахунок цільових внесків членів кооперативу та інших передбачених законом надходжень для забезпечення його статутної діяльності і використовується за рішенням органів управління кооперативу.

Проте в Законі важливо закріпити принаймні їх мінімальний розмір, особливо це важливо для резервного фонду. У Франції резервний фонд становить десяту частину чистого прибутку кооперативу, а інший вид резервного фонду формується за рахунок прибутків від операцій із третіми особами – нечленами. Причому ці кошти ніколи не можуть бути використані для членів кооперативу; вони передається іншому кооперативу або на місцеву суспільно корисну справу.

Згідно з Законом України «Про кооперацію», лише майно неподільного фонду не підлягає поділу між його членами у разі ліквідації кооперативу і передається за рішенням ліквідаційної комісії іншій (іншим) кооперативній організації (кооперативним організаціям). Водночас у рішенні повинні бути визначені напрями використання зазначеного майна (ст. 26).

Оскільки сільськогосподарські кооперативи створюються і функціонують виключно в інтересах своїх членів, то важливе значення мають порядок і принципи формування та розподілу доходу кооперативу.

Після виконання зобов'язань сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу та відшкодування збитків за минулі періоди залишок фінансового результату господарської діяльності кооперативу розподіляється загальними зборами у вигляді відрахувань до фондів кооперативу, кооперативних виплат його членам та нарахувань на паї членам кооперативу, зокрема асоційованим.

Норма цього Закону практично дублює статтю 25 Закону України «Про кооперацію» і встановлює, що доход кооперативу формується з надходжень від господарської діяльності після покриття матеріальних і прирівняних до них витрат і витрат на оплату праці найманих працівників. Водночас дохід розподіляється на:

- сплату податків і зборів (обов'язкових платежів) до відповідних бюджетів;
- погашення кредитів;
- покриття збитків;
- проведення відрахувань до фондів кооперативу;
- кооперативні виплати;
- виплати на паї.

У цій частині Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» уточнюється, що залишок фінансового результату господарської діяльності кооперативу розподіляється загальними зборами.

Це положення відображає специфіку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів порівняно з іншими.

Наприклад, у статті 26 Закону України «Про кооперацію» передбачено, що кооперативні виплати розподіляються у порядку, визначеному рішенням вищого органу управління кооперативу. Тут же наголошується, що ця норма не поширюється на сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи.

Отже, для того, щоб розподілити кооперативні виплати у сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі обов'язково потрібно робити це на загальних зборах. В інших кооперативах достатньо раз затвердити зборами порядок розподілу доходу.

Виплати на паї – виплати частини доходу кооперативу на паї члена та асоційованого члена кооперативу.

У теорії та практиці кооперації поняття кооперативних виплат та виплат часток доходу на паї є надзвичайно важливими категоріями, оскільки відображають економічну сутність і призначення кооперативів, а також є фор-

мою реалізації одного з принципів кооперації – отримання вигоди тими, хто користується послугами кооперативу.

А отже, члени кооперативу отримують економічні переваги не лише від участі в господарських операціях кооперативу, а й від інвестованих у кооператив капіталовкладень. До речі, економічна природа виплат часток доходу на пай, щось на зразок дивідендів, така ж, як в акціонерних товариствах. Проте в кооперативах, на відміну від акціонерних товариств, розмір дивідендів (часток доходу на пай), як правило, обмежений. Зокрема, у США, Франції, Бельгії законодавчо встановлені обмеження нарахувань на вкладений капітал – 8%; у Швеції – 15%; в Італії – 10%. Суми відрахувань у зазначених межах у цих країнах не оподатковуються, а понад – оподатковуються.

ПРИПИНЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ

Юридична особа припиняється в результаті передавання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам або в результаті ліквідації.

Реорганізація (злиття, приєднання, поділ, виділення, перетворення) кооперативу відбувається за рішенням загальних зборів членів кооперативу в порядку, визначеному законодавством та статутом кооперативу.

У разі реорганізації права та обов'язки кооперативу переходять до його правонаступників.

Кооператив ліквідується:

– за рішенням загальних зборів членів кооперативу або зборів уповноважених;

– за рішенням суду.

Ліквідація кооперативу здійснюється комісією, призначеною органом, який ухвалив рішення про його ліквідацію. Цим же органом визначається порядок діяльності ліквідаційної комісії. З дня призначення ліквідаційної ко-

місії до неї переходять повноваження з управління кооперативом. Ліквідаційна комісія зобов'язана провести роботу, пов'язану із стягненням дебіторської заборгованості кооперативу і виявленням претензій кредиторів (з повідомленням останніх про ліквідацію кооперативу), встановити порядок і строки проведення ліквідації, а також строк для заявлення претензій кредиторами, який не може бути меншим ніж два місяці з дня публікації інформації про ліквідацію кооперативу.

Ліквідаційна комісія проводить ліквідацію кооперативу в порядку, встановленому законом. Майно кооперативу, що залишилося після задоволення вимог кредиторів кооперативу, здійснення виплат членам кооперативу паїв та виплат на паї, кооперативних виплат, оплати праці, розрахунків із кооперативним об'єднанням, членом якого він є, розподіляється між членами кооперативу в порядку, визначеному статутом. Майно неподільного фонду не підлягає поділу між його членами та передається за рішенням ліквідаційної комісії іншій (іншим) кооперативній організації (кооперативним організаціям) або зараховується до доходу бюджету.

ІV. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КОЛЕКТИВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ (КСП)

ПОНЯТТЯ ТА РОЛЬ КОЛЕКТИВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» було прийнято 14 лютого 1992 р.¹⁴⁹. Робоча назва закону була «Про колективні господарства». Отже, із прийняттям цього Закону законодавець намагав-

¹⁴⁹ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 20. – Ст. 272.

ся оновити правовий статус колгоспів, надавши їм певних ознак кооперативів.

Однак законодавчі поліпшення не зумовили бажаних результатів, і Указом Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»¹⁵⁰ Кабінету Міністрів України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним та Севастопольській міській державним адміністраціям було доручено здійснити організаційні заходи щодо реформування протягом грудня 1999 – квітня 2000 року колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю та майно шляхом забезпечення всім членам колективних сільськогосподарських підприємств права вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності, так званих приватних формувань.

Незважаючи на реформування більшості колективних сільськогосподарських підприємств, Закон, що визначає їх правовий статус, є чинним і сьогодні. Тому він повинен узгоджуватися з іншими нормативно-правовими актами аграрного, цивільного, господарського, земельного та інших галузей українського законодавства.

У листі державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва від 13 січня 2010 р. № 85 щодо правомірності та порядку державної реєстрації колективного сільськогосподарського підприємства було зазначено, що Класифікацією організаційно-правових форм господарювання Державного класифікатора Украї-

¹⁵⁰ Офіційний вісник України. – 1999. – № 49. – С. 11.

ни, затвердженого наказом Держспоживстандарту від 28 травня 2004 року № 97, не передбачено створення та державну реєстрацію нових підприємств із такою організаційно-правовою формою, як «колективне підприємство». Але водночас у зазначеній Класифікації міститься така позиція класифікатора, як «інші організаційно-правові форми», яка може застосовуватися як виняток у разі неможливості віднесення суб'єкта до будь-якої з визначених у Класифікації організаційних форм.

Отже, з огляду на викладене, чинним законодавством не встановлено заборони щодо створення та діяльності колективного сільськогосподарського господарства, проте, слід зважати на невизначеність чинних норм законодавства щодо колективної власності як форми власності зокрема.

Колективне сільськогосподарське підприємство є добровільним об'єднанням громадян у самостійне підприємство для спільного виробництва сільськогосподарської продукції та товарів і діє на засадах підприємництва та самоврядування. Основними завданнями підприємства є виробництво товарної продукції рослинництва та тваринництва, а також її переробка та інші види діяльності, спрямовані на задоволення інтересів членів підприємства, трудового колективу і всього населення України (ст. 6 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство»).

Членство в підприємстві ґрунтується на праві добровільного вступу до членів підприємства і безперешкодного виходу із складу його членів. Членами підприємства можуть бути громадяни, які досягли 16-річного віку, визнають і виконують його статут.

Натомість необхідно розрізняти КСП і підприємства колективної власності, що передбачені Господарським кодексом України. Останніми визнається корпоративні

або унітарні підприємства, що діють на основі колективної власності засновника (засновників). Водночас підприємствами колективної власності є виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських та релігійних організацій, інші підприємства, передбачені законом (ст. 93 Господарського кодексу України). КСП можуть бути лише корпоративними, оскільки вважаються об'єднанням громадян, а, отже, їхня кількість не може бути меншою 2 осіб. Членами КСП можуть бути лише фізичні особи, на відміну від підприємств колективної власності.

Крім того, якщо брати до уваги ст. 93 ГК України, то підприємство колективної власності не є самостійною організаційно-правовою формою юридичних осіб, а родовим поняттям щодо виробничих кооперативів, підприємств споживчої кооперації, підприємств громадських та релігійних організацій тощо. А КСП вважається самостійною організаційно-правовою формою. Непрямим доказом цього є і спеціальний закон, присвячений регулюванню його діяльності.

Що стосується земельних та майнових відносин у КСП, то вони врегульовані вкрай невдало та суперечливо. Зокрема, у ст. 7 Закону йдеться, що об'єктами права колективної власності підприємства є земля, інші основні та оборотні засоби виробництва, грошові та майнові внески його членів, вироблена ними продукція, одержані доходи, майно, придбане на законних підставах. Об'єктами права власності підприємства є також частки у майні та прибутках міжгосподарських підприємств та об'єднань, учасником яких є підприємство.

І водночас майно у підприємстві належить на праві спільної часткової власності його членам.

Проблема. По-перше, нині легітимність права колективної власності під великим сумнівом; по-друге, у Законі

закріплено подвійний суб'єктний склад права власності в КСП – підприємство – суб'єкт права колективної власності та члени КСП – на праві спільної часткової власності, що не лише суперечить цивільному законодавству України, але і здоровому глузду.

Очевидно у ст. 7 Закону законодавець намагався виправити ситуацію, зазначивши, що суб'єктом права власності у підприємстві є підприємство як юридична особа, а його члени – в частині майна, яку вони одержують при виході з підприємства.

Згідно із ст. 8 Закону, підприємство самостійно володіє, користується та розпоряджається належними йому об'єктами власності. Право колективної власності здійснюють загальні збори членів підприємства, збори повноважених або створений ними орган управління підприємства, якому передано окремі функції з господарського управління колективним майном.

Майно КСП формує пайовий фонд. Згідно із ст. 9 Закону, до пайового фонду майна членів підприємства включається вартість основних виробничих і оборотних фондів, створених за рахунок діяльності підприємства, цінні папери, акції, гроші та відповідна частка від участі в діяльності інших підприємств і організацій. Уточнення складу і вартості пайового фонду майна членів підприємств, зокрема реорганізованих, проводиться за методикою, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Право членів підприємства на пайовий фонд майна залежить від їх трудового внеску. Згідно із Методикою визначення трудових внесків членів колективних сільськогосподарських підприємств, зокрема реорганізованих, затвердженою наказом Міністерства аграрної політики України від 21 червня 2005 р. № 274, члену підприємства щорічно нараховується частина прибутку залежно від частки у пайовому фонді, яку за його бажанням може бути виплаче-

но або зараховано у збільшення частки в пайовому фонді. Ці відносини регулюються статутом підприємства.

Пай є власністю члена підприємства. Право розпоряджатися своїм паєм за власним розсудом член підприємства набуває після припинення членства в підприємстві. Пай може успадковуватися відповідно до цивільного законодавства України та статуту підприємства.

У разі виходу з підприємства його члени мають право на пай натурою, грошми або цінними паперами, відповідно до розміру та структури пайового фонду або в іншій, за згодою сторін, формі.

Ст. 10 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» містить застарілі норми щодо правового режиму земель підприємства, які не узгоджені із нормами Земельного кодексу України. Зокрема, йдеться, що земля може належати підприємству на праві колективної власності, а також може бути надана у постійне або тимчасове користування, зокрема на умовах оренди. Водночас право власності або право постійного користування землею посвідчується державними актами, а право тимчасового користування землею, зокрема на умовах оренди, оформляється договором. Члену підприємства, який побажав вийти з його складу для організації фермерського господарства, земельна ділянка надається із земель запасу, а в разі їх відсутності – із земель підприємства, придатних для сільськогосподарського виробництва, в частині, що припадає на одного члена колективу.

У разі банкрутства підприємства землі загального користування (внутрігосподарські шляхи, полезахисні лісосмуги та інші ґрунтозахисні насадження, гідротехнічні споруди тощо) передаються у відання відповідних місцевих рад.

Звернення стягнення на земельну ділянку за претензіями кредиторів може бути здійснено за рішенням суду лише у разі відсутності у боржника іншого майна, на яке може бути звернуто стягнення.

V. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДЕРЖАВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

ДЕРЖАВНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ПІДПРИЄМСТВА: ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ, ВИДИ

Згідно із ст. 73 Господарського кодексу України, державне унітарне підприємство утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління. Орган державної влади, до сфери управління якого входить підприємство, є представником власника і виконує його функції у межах, визначених цим Кодексом та іншими законодавчими актами.

Виокремлюють дві категорії державних підприємств, представлених сьогодні в аграрному секторі економіки. Основну їх частину становлять державні підприємства, головним завданням яких є забезпечення науково-технічного прогресу в сільському господарстві та обслуговування всіх сільськогосподарських товаровиробників. До них належать: машинно-випробувальні станції, дослідні заводи сільськогосподарського машинобудування, насінницькі та племінні заводи й підприємства, кінні заводи, іподроми, державні заводські конюшні, селекційно-гібридні центри, дослідно-селекційні станції, сортопробувальні станції, звірорадгоспи, тваринницькі комплекси, птахофабрики, парниково-тепличні комбінати, підприємства з відтворення цінних та анадромних видів риби (рибокомбінати, рибоводно-меліоративні станції, нерестово-виросні господарства), підприємства, які вирощують ефіроолійні та лікарські рослини і культури, що містять наркотичні та отруйні речовини, а також підсобні

сільські господарства несільськогосподарських державних (комунальних) підприємств, які мають відокремлене майно і наділені правами юридичної особи. До них належать різноманітні навчально-дослідні або навчально-виробничі господарства, що провадять свою діяльність самостійно чи в органічному зв'язку з відповідними навчальними або навчально-дослідницькими закладами. Другу категорію державних підприємств уособлюють сільськогосподарські товаровиробники, які зберегли форму господарювання, тобто не були реорганізовані або приватизовані¹⁵¹.

Державні унітарні підприємства, згідно із Господарським кодексом України, діють як державні комерційні підприємства або казенні підприємства.

Державне комерційне підприємство є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту або модельного статуту та несе відповідальність за наслідки своєї діяльності всім належним йому на праві господарського відання майном згідно з цим Кодексом та іншими законами, прийнятими відповідно до цього Кодексу.

Основу майна державного комерційного підприємства становить його статутний капітал, який утворюється уповноваженим органом, до сфери управління якого воно належить. Розмір статутного капіталу державного комерційного підприємства встановлюється зазначеним уповноваженим органом. Статутний капітал державного комерційного підприємства підлягає сплаті до закінчення першого року з дня державної реєстрації такого підприємства.

Державні комерційні підприємства утворюють за рахунок прибутку (доходу) інші спеціальні (цільові) фонди, призначені для покриття витрат, пов'язаних з їх діяльністю:

- амортизаційний фонд;

¹⁵¹ Аграрное право: учеб. для вузов / под ред. Г. Е. Быстрова, М. И. Козыря; 2-е изд., испр. и доп. – М., 1998. – С. 142–143.

- фонд розвитку виробництва;
- фонд споживання (оплати праці);
- резервний фонд;
- інші фонди, передбачені статутом підприємства.

Порядок використання цих фондів визначається відповідно до затвердженого фінансового плану.

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА ТА ЗЕМЕЛЬ ДЕРЖАВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Майно державного комерційного підприємства закріплюється за ним на праві господарського відання. Згідно із ст. 136 Господарського кодексу, право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених цим кодексом та іншими законами. Власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, здійснює контроль за використанням та збереженням належного йому майна безпосередньо або через уповноважений ним орган, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність підприємства. Водночас щодо захисту права господарського відання застосовуються положення закону, встановлені для захисту права власності. Суб'єкт підприємництва, який здійснює господарську діяльність на основі права господарського відання, має право на захист своїх майнових прав також від власника.

Державне комерційне підприємство не має права безоплатно передавати належне йому майно іншим юридичним особам чи громадянам, крім випадків, передбачених

законом. Відчужувати майнові об'єкти, що належать до основних фондів, державне комерційне підприємство має право лише за попередньою згодою органу, до сфери управління якого воно належить, і лише на конкурентних засадах, якщо інше не встановлено законом. Розпоряджатися в інший спосіб майном, що належить до основних фондів, державне комерційне підприємство має право лише у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Господарським кодексом та іншими законами.

Відчуження нерухомого майна тощо здійснюється за умови додаткового погодження в установленому порядку з Фондом державного майна України. Фонд державного майна України є організатором продажу нерухомого майна в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Кошти, одержані від продажу майнових об'єктів, що належать до основних фондів державного комерційного підприємства, використовуються відповідно до затвердженого фінансового плану, якщо інше не передбачено законом.

Кошти, одержані від продажу нерухомого майна, за вирахуванням балансової (залишкової) вартості такого майна, якщо інше не встановлено законом, зараховуються до загального фонду Державного бюджету України.

Списання з балансу не повністю амортизованих основних фондів, а також пришвидшена амортизація основних фондів державного комерційного підприємства можуть проводитися лише за згодою органу, до сфери управління якого входить це підприємство.

Згідно із Земельним кодексом України, державним і комунальним сільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям надаються земельні ділянки із земель державної та комунальної власності у постійне користування для науково-дослідних, навчальних цілей

та ведення товарного сільськогосподарського виробництва (ст. 24). Згідно із п. 1 ст. 92 кодексу, право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Право постійного користування земельною ділянкою виникає з моменту державної реєстрації цього права.

У разі ліквідації державного чи комунального підприємства, установи, організації землі, які перебувають у їх постійному користуванні, за рішенням відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування переводяться до земель запасу або надаються іншим громадянам та юридичним особам для використання за їх цільовим призначенням, а договори оренди земельних ділянок припиняються (п. 3 ст. 24 ЗК України).

У ст. 25 Земельного кодексу України передбачено можливість приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій. Рішення про приватизацію земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій ухвалюють органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень за клопотанням працівників цих підприємств, установ та організацій. Однак таке рішення може бути ухвалене лише у разі прийняття попередньо рішення про ліквідацію державного сільськогосподарського підприємства. Земельні ділянки передаються безоплатно працівникам цих підприємств, установ та організацій, працівникам державних та комунальних закладів освіти, культури, охорони здоров'я, розташованих на території відповідної ради, а також пенсіонерам з їх числа з визначенням кожного з них земельної частки (паю).

Розподіл прибутку (доходу) державних комерційних підприємств здійснюється відповідно до затвердженого

фінансового плану з урахуванням вимог Господарського кодексу та інших законів.

У фінансовому плані затверджуються суми коштів, які направляються державі як власнику і зараховуються до Державного бюджету України.

Держава та орган, до сфери управління якого входить державне комерційне підприємство, не несуть відповідальності за його зобов'язаннями, крім випадків, передбачених цим Кодексом та іншими законами.

Державне комерційне підприємство зобов'язане приймати та виконувати доведені до нього в установленому законодавством порядку державні замовлення, враховувати їх під час формування виробничої програми, визначення перспектив свого економічного і соціального розвитку та виборі контрагентів, а також складати і виконувати річний та з поквартальною розбивкою фінансовий план на кожен наступний рік.

Збитки, завдані державному комерційному підприємству внаслідок виконання рішень органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, які було визнано судом неконституційними або недійсними, підлягають відшкодуванню зазначеними органами добровільно або за рішенням суду.

Інші особливості господарської та соціальної діяльності державних комерційних підприємств визначаються законом.

Нині в Україні не існує сільськогосподарських казенних підприємств, хоча теоретично можливість їх створення не виключається.

Водночас, згідно із ст. 76 Господарського кодексу України, необхідно мати на увазі, що казенні підприємства створюються у галузях економіки, в яких:

– законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам;

– основним (понад п'ятдесят відсотків) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава;

– за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів;

– переважаючим (понад п'ятдесят відсотків) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним;

– приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом.

Останні створюються за рішенням Кабінету Міністрів України. Майно казенного підприємства закріплюється за ним на праві оперативного управління. А це передбачає значно менший обсяг господарсько-майнової самостійності. Орган, до сфери управління якого входить казенне підприємство, здійснює контроль за використанням та збереженням належного підприємству майна, і має право вилучити у казенного підприємства майно, яке не використовується або використовується не за призначенням, та розпорядитися ним у межах своїх повноважень. Казенне підприємство не має права відчужувати або іншим способом розпоряджатися закріпленим за ним майном, що належить до основних фондів, без попередньої згоди органу, до сфери управління якого воно входить. Відчуження нерухомого майна тощо здійснюється за умови додаткового погодження в установленому порядку з Фондом державного майна України. Фонд державного майна України є організатором продажу нерухомого майна в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Казенне підприємство відповідає за своїми зобов'язаннями лише коштами, що перебувають у його розпорядженні. У разі недостатності зазначених коштів держава, в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства.

Згідно із ст. 146 Господарського кодексу, майно єдиного цілісного майнового комплексу державного (комунального) підприємства або його окремих підрозділів, що є єдиними (цілісними) майновими комплексами і виділяються в самостійні підприємства, а також об'єкти незавершеного будівництва та акції (частини, паї), що належать державі у майні інших суб'єктів господарювання, можуть бути відчужені на користь громадян чи недержавних юридичних осіб і приватизовані цими особами відповідно до закону. Приватизація державних (комунальних) підприємств здійснюється не інакше як на виконання державної програми приватизації, що визначає цілі, пріоритети та умови приватизації, і в порядку, встановленому законом.

В окремих галузях економіки законом можуть бути визначені особливості приватизації майна державних підприємств. Відтак чинне законодавство України регламентує порядок приватизації майна державних сільськогосподарських підприємств, унаслідок чого відбувається їх перетворення або в акціонерні товариства або колективні сільськогосподарські підприємства.

Відповідно до Законів України «Про приватизацію державного майна», «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі», «Про Державну програму приватизації», «Про внесення змін до деяких законів України з питань приватизації щодо реалізації положень Державної програми приватизації на 2012–2014 роки», Положення про порядок приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, а також заснованих на їх базі господарських товариств, створених членами трудового колективу, затвердженого наказом Фонду державного майна України у редакції наказу Фонду державного майна України від 10 листопада 2012 р. № 3101 приватизації підлягає майно радгоспів та

інших державних сільськогосподарських підприємств і організацій, а також заснованих на їх базі господарських товариств, створених членами трудового колективу, які за основним напрямом своєї господарської діяльності здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції.

Ініціатива щодо приватизації майна підприємства може виходити від Фонду державного майна України, регіональних відділень Фонду державного майна України (далі – державні органи приватизації), а також покупців, визнаних такими відповідно до статті 8 Закону України «Про приватизацію державного майна». Після включення підприємства до переліку об'єктів державної власності, що підлягають приватизації, відповідний державний орган приватизації протягом 30 днів повідомляє радгоспи про включення їх до цього переліку та пропонує визначитись із способом приватизації.

Загальні збори (збори уповноважених) працівників підприємства протягом 30 днів із дня отримання від державного органу приватизації зазначеного повідомлення надають протокол рішення загальних зборів (зборів уповноважених) про вибір способу приватизації.

Заява на приватизацію майна радгоспу подається відповідно до Порядку подання та розгляду заяв на приватизацію, затвердженого наказом Фонду державного майна України від 01 липня 1997 р., зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 29 серпня 1997 р. за № 362/2166 (зі змінами).

За результатами розгляду заяви на приватизацію та документів, що до неї додаються, відповідний державний орган приватизації протягом місяця ухвалює рішення про приватизацію цього підприємства та визначає процедуру його приватизації.

У п'ятиденний строк із дня ухвалення рішення про приватизацію державний орган приватизації письмово повідомляє про своє рішення адміністрацію та трудовий коле-

ktiv радгоспу, що приватизується, а також відповідний уповноважений орган управління майном цього підприємства.

Державний орган приватизації після прийняття функцій управління державним майном радгоспу від уповноваженого органу управління державним майном створює комісію з приватизації підприємства.

Комісія з приватизації створюється відповідно до Положення про комісію з приватизації, затвердженого наказом Фонду державного майна України від 15 липня 1997 р. № 743, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 29 серпня 1997 р. за № 361/2165 (зі змінами).

Комісія з приватизації готує проект плану приватизації на основі типового плану приватизації єдиного майнового комплексу підприємства (додаток до Положення про план приватизації єдиного майнового комплексу підприємства, затвердженого наказом Фонду державного майна від 01 жовтня 1997 р. № 1065 (у редакції наказу Фонду державного майна України від 28 липня 2000 р. № 1572, (із змінами (далі – Типовий план приватизації))). Проект плану приватизації, розроблений комісією з приватизації, подається для розгляду трудовому колективу. Якщо трудовий колектив підприємства, майно якого приватизується, не погоджується з проектом плану приватизації, розробленим комісією, він може підготувати альтернативний варіант плану та у двотижневий строк подати його до державного органу приватизації.

Підприємства та організації агропромислового комплексу, приватизація яких здійснюється на підставі рішення Кабінету Міністрів України, визначені статтею 25 Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромислового комплексу». А це: холодильники, об'єкти складського господарства, призначені для постійного розміщення державних резервів; підприємства цукрової та олійно-жирової промисловості; хлібокомбінати, хлібозаводи, макаронні фабрики, хлібоприймальні і хлібозаготівельні підприємства, елеватори, реалізаційні бази,

хлібні бази, комбінати хлібопродуктів, млинзаводи, експедиції із захисту хлібопродуктів, ремонтно-механічні майстерні (заводи), контори матеріально-технічного постачання галузі хлібопродуктів; машиновипробувальні станції, дослідні заводи сільськогосподарського машинобудування; насінницькі, племінні заводи та підприємства, радгоспи-заводи, а також державні сільськогосподарські підприємства, що виробляють вино та інші готові алкогольні напої, і державні сільськогосподарські підприємства, які спеціалізуються на вирощуванні багаторічних насаджень (хміль, сади, виноградники, крім тих, що належать до комунальної власності, ефіроолійні та лікарські рослини), кінні заводи, іподроми та державні заводські конюшні, селекційно-гібридні центри, радгоспи-технікуми, дослідні господарства навчальних та науково-дослідних закладів, установ та організацій; об'єкти океанічного рибпромислового флоту, рибні підприємства з переробки океанічної (морської) сировини та рибні господарства (рибокомбінати, рибоводно-меліоративні станції, нерестово-виросні господарства), а також холодильники місткістю понад дві тисячі тонн для одночасного зберігання рибпродукції.

У проєкті плану приватизації підприємств, що приватизуються на підставі рішення Кабінету Міністрів України, першочергово визначається пакет акцій, що тимчасово залишається у власності держави, а решта акцій підлягає розміщенню відповідно до статей 6 та 7 Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі».

У разі перетворення радгоспу в акціонерне товариство план розміщення акцій проєкту плану приватизації складається відповідно до розділу VI Типового плану приватизації, у якому додатково зазначаються:

- частка недержавних засновників;
- безоплатна передача акцій працівникам та прирівняним до них особам;

– пільговий продаж акцій працівникам підприємства, прирівняним до них особам та членам сімей трудового колективу, які проживають разом із ними, а також особам, зайнятим у соціальній сфері села;

– придбання акцій за власні кошти з розстрочкою платежу до п'яти років.

Під час перетворення радгоспу в акціонерне товариство або колективне сільськогосподарське підприємство у розділі VII проекту плану приватизації зазначаються:

– вартість майна, що підлягає приватизації;

– вартість майна, що припадає на одного працівника недержавного сільськогосподарського підприємства області (Автономної Республіки Крим), відповідно до ст. 6 Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі»;

– кількість працівників підприємства та прирівняних до них осіб на дату оцінки підприємства;

– розмір пакета акцій, що тимчасово залишається у власності держави (для підприємств, приватизація яких здійснюється на підставі рішення Кабінету Міністрів України);

– вартість майна (розмір пакета акцій), що безоплатно передається працівникам та прирівняним до них особам;

– розмір та форма платежів за решту майна (акцій).

Припинення юридичної особи підприємства здійснюється відповідно до чинного законодавства.

У разі якщо загальні збори (збори уповноважених) працівників підприємства ухвалюють рішення про вибір способу приватизації радгоспу шляхом його перетворення у КСП (оформлене протоколом загальних зборів (зборів уповноважених)), державний орган приватизації, відповідно до затвердженого плану приватизації, укладає з КСП договір купівлі-продажу або договір про безоплатну передачу майна підприємства, що приватизується.

КСП за укладеним договором купівлі-продажу або безоплатної передачі майна підприємства стає правонаступником майнових прав і зобов'язань цього підприємства з моменту складання акта приймання-передачі майна підприємства.

Перетворення підприємства в акціонерне товариство здійснюється, відповідно до Порядку утворення акціонерного товариства, в процесі приватизації, випуску та розміщення акцій такого товариства, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1996 р. (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р.) (із змінами).

Державний орган приватизації, відповідно до затвердженого плану приватизації, укладає з акціонерним товариством:

- договір безоплатної передачі акцій;
- договір купівлі-продажу акцій за кошти;
- договір купівлі-продажу акцій за власні кошти з розстрочкою платежу до п'яти років.

План приватизації (розміщення акцій) вважається виконаним із моменту завершення розміщення всіх акцій, передбачених планом приватизації розміщення акцій) до розміщення, та оформляється наказом відповідного державного органу приватизації.

У разі тимчасового залишення в державній власності пакета акцій план приватизації (розміщення акцій) вважається виконаним за умови розміщення всіх акцій, за винятком тимчасово залишених у власності держави.

Під час вирішення земельних питань у процесі приватизації державних сільськогосподарських підприємств необхідно керуватися також нормами Земельного кодексу України, зокрема, п. 8 ст. 25, згідно із якою внутрігосподарські шляхи, господарські двори, полезахисні лісосмуги

та інші захисні насадження, гідротехнічні споруди, водойми тощо можуть бути відповідно до цього Кодексу передані у власність громадян, сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, що створені колишніми працівниками державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій.

VI. ОБ'ЄДНАННЯ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА, ЇХНІ ВИДИ

Класифікація об'єднань у сфері підприємництва може бути проведена за різними критеріями. За способом організації об'єднання можна виокремити об'єднання вертикального та горизонтального типів. До перших належать, зокрема, кооперативні об'єднання, до об'єднань вертикального типу, або нерівноправних об'єднань, заснованих на економічній субординації та контролі, належать холдинги.

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ КООПЕРАТИВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

З погляду системності та логічності побудови кооперативної системи правове становище кооперативних об'єднань доцільно було б розглянути у контексті аналізу правового становища сільськогосподарських кооперативів, проте кооперативні об'єднання організуються для виконання дещо інших завдань, аніж кооперативи і мають низку принципових ознак, що зумовило розгляд їх правового становища як об'єднань суб'єктів аграрного підприємництва.

Отже, кооперативне законодавство України передбачає можливість існування не лише низових кооперативів (горизонтальна кооперація), а також і таких організаційно-

правових форм кооперації, як кооперативні об'єднання. Існування в ринкових умовах, конкуренція організацій приватного капіталу зумовлюють процеси концентрації та централізації матеріальних, фінансових і трудових ресурсів кооперативів, роблять необхідною координацію їх виробничої й обслуговуючої політики. На практиці це виявляється у створенні різноманітних кооперативних об'єднань і на місцевому, і на національному рівнях.

Побудова системи кооперативних організацій за пірамідальною схемою є однією з істотних особливостей кооперативного сектора економіки в усьому світі. Д. Іш звертає увагу на те, що прагнення кооперативів інтегруватись вертикально для координації своєї діяльності, є загальнопоширеним і свідомим явищем. До цього їх спонукають насамперед економічні причини, зокрема бажання бути задіяними у процесі так званого «вертикального розширення»¹⁵². Це означає, що на практиці існують кооперативи, засновані первинними кооперативами, тобто, кооперативи кооперативів, які уособлюють вертикальну кооперацію й є похідними організаційно-правовими формами від перших, діяльність яких ґрунтується на тих же організаційних принципах, що й кооперативи першого рівня; або асоціації кооперативів на місцевому та національному рівнях за галузевими та іншими критеріями. Логічним завершенням цієї системи є створення єдиного організаційного центру всіх кооперативів (спілки спілок).

Нині така система кооперації в Україні практично не сформована, практики створення кооперативних об'єднань фактично немає, за винятком споживчої кооперації. Поясненням такої ситуації є те, що чисельність первинних кооперативів є малою, і, крім того, вони значною мірою «розпорошені» за територією.

¹⁵² Ish Deniel. The law of Canadian cooperatives / Deniel Ish. – Toronto, Canada, 1981. – P. 10–11.

Закон України «Про кооперацію» під кооперативним об'єднанням розуміє спілку, лігу, асоціацію, альянс та інші форми добровільного об'єднання кооперативів за видами діяльності чи територіальною ознакою з метою створення сприятливих умов для діяльності кооперативів, що входять до його складу, та їх членів. Водночас членом кооперативного об'єднання також може бути інше кооперативне об'єднання (ст. 30).

Отже, можна виокремити такі ознаки кооперативного об'єднання:

- 1) членський характер об'єднання;
- 2) спеціальний суб'єктний склад об'єднання. Це – кооперативи або інші кооперативні об'єднання;
- 3) критерієм об'єднання є види діяльності або територіальна ознака (на нашу думку, зважаючи на пірамідальну побудову системи кооперації, обидва критерії повинні застосовуватись у сукупності);
- 4) метою кооперативного об'єднання є створення сприятливих умов для діяльності кооперативів, що входять до його складу, та їх членів. Водночас законодавець не розкриває у чому полягають сприятливі умови для діяльності кооперативів, що доцільно було б здійснити через закріплення основних завдань кооперативного об'єднання безпосередньо у законі, не відсилаючи до статуту кооперативного об'єднання. Необхідність закріплення основних завдань кооперативних об'єднань зумовлена тим, що є необхідність розмежовувати організаційно-правові форми кооперації – кооперативи та кооперативні об'єднання. В цьому сенсі більш вдало сформульовано статус кооперативних об'єднань Законом України «Про споживчу кооперацію». У п. 2 ст. 8 цього Закону зазначено, що спілки споживчих товариств, виходячи з делегованих їм прав, можуть представляти і захищати інтереси споживчих товариств, їх членів та обслуговуваного населення у відповідних державних та інших органах, а також у міжнародних організаціях; подавати споживчим товариствам прак-

тичну допомогу в здійсненні господарської діяльності, впровадженні в практику досягнень науково-технічного прогресу, передового досвіду; проводити науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи, підготовку та підвищення кваліфікації кадрів; вирішувати господарські спори між організаціями і підприємствами споживчої кооперації; вести власну господарську діяльність, спрямовану на створення необхідної виробничої та соціальної інфраструктури споживчої кооперації. Згідно із п. 4 цієї статті, спілка визнається юридичною особою і може здійснювати господарську та іншу не заборонену чинним законодавством діяльність із дня її державної реєстрації. Вона не відповідає за зобов'язаннями споживчих товариств і не має щодо них розпорядчих функцій.

Чинна редакція Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» практично не регулює правового становища кооперативних об'єднань, вказуючи лише, що кооперативні об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є неприбутковими і провадять свою діяльність на тих же засадах, що й сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи. Натомість первинна редакція цього Закону містила більш вдалі норми, зокрема щодо завдань кооперативних об'єднань. Це – надання інформаційної, консультативно-методичної та іншої допомоги членам кооперативного об'єднання. Водночас класифікація сільськогосподарських кооперативних об'єднань на виробничі та обслуговуючі надавала їм змогу спільно здійснювати будь-яку не заборонену законом діяльність, згідно з п. 2 ст. 38 цієї редакції Закону, реалізуючи свою продукцію (виробничі об'єднання) та надаючи послуги за цінами і тарифами, що встановлюються на договірних засадах окремо для членів кооперативу та інших осіб (обслуговуючі об'єднання).

Свого часу в юридичній літературі була висловлена позиція, що об'єднання – це економічні утворення, а не ор-

ганізаційно-правові форми господарської, зокрема підприємницької, діяльності. Вони як економічні утворення повинні набувати форми певного товариства¹⁵³. Видається, що організаційно-правові форми підприємництва, зокрема кооперативи, які є низовими ланками підприємництва, та їх об'єднання доцільно розглядати як самостійні організаційно-правові форми. Така концепція підтверджується і зарубіжним законодавством, зокрема кооперативним. Як стверджує Г. Мюнкнер, кооперативні взаємні страхові організації можуть бути зареєстровані як компанії або як взаємні страхові асоціації – так звана спеціальна організаційно-правова модель для цього виду економічної діяльності¹⁵⁴. Законодавство Канади розглядає кооперативні об'єднання у формі федерацій. Водночас кожна провінція в Канаді має об'єднану федерацію, яка відкрита для всіх кооперативів у цій провінції. Провінційна федерація належить до Кооперативної спілки (союзу) Канади, яка, своєю чергою, є членом Міжнародного Кооперативного Альянсу¹⁵⁵.

Загалом можна виокремити такі відмінні риси кооперативів та кооперативних об'єднань:

1) за суб'єктним складом – засновниками та членами кооперативу можуть бути фізичні (водночас стосовно виробничих кооперативів лише фізичні особи – громадяни України), і юридичні особи; тоді як кооперативних об'єднань лише юридичні особи – кооперативи, кооперативні об'єднання);

2) за метою створення – основною метою діяльності кооперативів є задоволення матеріальних, соціальних та

¹⁵³ Пушкін А. Відносини підприємництва і правовий статус їх суб'єктів / А. Пушкін, В. Селиванов // Право України. – 1994. – № 5–6. – С. 13.

¹⁵⁴ Munkner Hans-H. Cooperative Law in the Federal Republic of Germany / Hans-H. Munkner. – Marburg, 1989. – P. 12.

¹⁵⁵ Ish Deniel. The law of Canadian cooperatives / Deniel Ish. – Toronto, Canada, 1981. – P. 10.

інших потреб своїх членів, зокрема шляхом провадження підприємницької діяльності й отримання прибутку та наступного його розподілу між членами кооперативу. Кооперативні об'єднання створюються переважно для координації своєї діяльності, а також з метою представництва та захисту спільних економічних інтересів. Існують й інші відмінності між цими самостійними організаційно-правовими формами кооперації, зокрема щодо побудови їх внутрішніх відносин (майнових, управлінських та інших).

Зважаючи на законодавчу регламентацію, практику функціонування кооперативних об'єднань в Україні та за кордоном, можна дати таке визначення поняттю кооперативного об'єднання: «Це добровільне, засноване на членстві об'єднання первинних кооперативів, об'єднань кооперативів за галузевою чи територіальною ознакою, яке є юридичною особою, з метою захисту спільних майнових та інших інтересів, координації їх діяльності та надання інших послуг, зокрема шляхом здійснення господарської, зокрема підприємницької, діяльності в межах статутних завдань». Водночас термін «кооперативне об'єднання» вживається як збірне, узагальнювальне поняття.

Принциповою є наша позиція щодо того, що кооперативні об'єднання можуть, крім іншого, для виконання статутних завдань здійснювати господарську, зокрема підприємницьку, діяльність. Обмеження щодо здійснення підприємницької діяльності та наділення функціями лише інформаційно-представницького характеру за обов'язку щорічно сплачувати членські внески не зацікавлюватимуть кооперативи у створенні таких об'єднань. Виходом із такої ситуації може бути створення (заснування) асоціаціями (спілками) юридичних осіб – суб'єктів підприємництва, які б виконували ті функції (оптового постачання, збуту, будівництва заводів, цехів та ін.), які, згідно з Законом і Статутом кооперативні об'єднання (асоціації,

спілки) здійснювати не можуть. Саме такий шлях удосконалення структур асоціації обрали італійські кооператори. Вони поєднали горизонтальну інтеграцію з вертикальною, а також пішли шляхом створення інфраструктурних консорціумів, які покликані обслуговувати асоціації кооперативів¹⁵⁶. Як зазначає І. Храмова, сучасні кооперативні центри в Італії – це не будь-які об'єднання первинних кооперативів, а вертикально та горизонтально інтегровані групи підприємницького типу, кожна з яких дедалі більше нагадує крупну компанію. Для того, щоб здійснювати управління великою кількістю кооперативів, потрібна міцна фінансова й управлінська структура. Тому за своїми організаційними формами центри стають дедалі більш подібними на крупні широко диверсифіковані компанії. І тільки в такому вигляді вони можуть успішно конкурувати на ринках¹⁵⁷.

Кооперативні об'єднання є юридичними особами та створюються на умовах, визначених кооперативним законодавством.

А саме: їх засновниками можуть бути кооперативи або інше кооперативне об'єднання. У законі України «Про кооперацію» немає будь-яких вимог щодо кількості засновників, членів кооперативного об'єднання, зазначено лише те, що кооперативні об'єднання створюються та діють із місцевим або загальнодержавним статусом, а це, на нашу думку, вимагає кількісної характеристики статусу кооперативних об'єднань. Зважаючи на норму Закону щодо мінімальної кількості членів кооперативу, яка не може бути меншою ніж три особи, вважаємо, що ця вимога повинна застосовуватись і до кооперативних об'єднань.

¹⁵⁶ Храмова И. Кооперативный сектор в системе рыночного хозяйства Италии / И. Храмова // Мировая экономика и международные отношения. – 1992. – № 3. – С. 115.

¹⁵⁷ Там же. – С. 114.

Кооперативне об'єднання створюється за рішенням установчих зборів, конференції, з'їзду уповноважених представників кооперативів, кооперативних об'єднань.

Установчі збори, конференція, з'їзд ухвалюють установчий договір, затверджують статут та обирають органи управління кооперативного об'єднання.

Кооперативне об'єднання набуває статусу юридичної особи з моменту державної реєстрації, яка здійснюється в порядку, передбаченому законом.

Отже, процедуру створення кооперативних об'єднань умовно можна поділити на два етапи:

- 1) організаційний;
- 2) реєстрації кооперативного об'єднання.

Перший етап передбачає проведення зборів уповноважених представників кооперативів, кооперативних об'єднань, на яких ухвалюється рішення про створення відповідного кооперативного об'єднання. На цих зборах вирішуються організаційні питання. Наприклад: які завдання стоятимуть перед об'єднанням, який порядок і форми його фінансування та ін. Установчі збори повинні також прийняти/затвердити низку юридичних документів, найважливішими серед яких є установчий договір та Статут.

Згідно із ст. 32 Закону України «Про кооперацію», установчий договір кооперативного об'єднання повинен містити:

- склад засновників кооперативного об'єднання, їх найменування, дані про державну реєстрацію;
- порядок створення кооперативного об'єднання;
- відомості про розміри та порядок сплати вступних, членських та інших внесків;
- рішення про обрання та повноваження посадових осіб, відповідальних за створення, реєстрацію та організацію роботи кооперативного об'єднання;
- рішення про затвердження статуту кооперативного об'єднання;

- порядок формування та використання доходів кооперативного об'єднання;

- порядок виходу з кооперативного об'єднання.

Установчий договір може містити інші положення з питань діяльності кооперативного об'єднання.

Взаємні зобов'язання учасників установчого договору можна умовно поділити на дві групи: організаційні (зобов'язання провадити узгоджену діяльність із створення юридичної особи та її легалізації) та майнові (з наділення створюваної юридичної особи майном).

Статут є основним документом, в якому фіксується низка найістотніших моментів, які визначають юридичні параметри діяльності юридичної особи й її правосуб'єктність, структуру, наявність відокремленого майна, повноваження і види органів управління, вид діяльності, найменування та інші дані, які характеризують юридичну особистість відповідної організаційно-правової форми господарювання. Статут кооперативного об'єднання затверджується установчими зборами (конференцією, з'їздом) уповноважених представників кооперативів, кооперативних об'єднань.

Згідно із ст. 33 Закону України «Про кооперацію», Статут кооперативного об'єднання повинен містити:

- найменування, статус та місцезнаходження кооперативного об'єднання;

- перелік його членів;

- порядок прийняття, внесення змін до статуту;

- мету створення і завдання, а також вичерпний перелік видів діяльності кооперативного об'єднання;

- порядок створення та повноваження органів управління та ревізійно-контрольних органів кооперативного об'єднання;

- умови і порядок вступу та виходу з кооперативного об'єднання;

- права та обов'язки членів кооперативного об'єднання;
- порядок встановлення розміру та сплати вступного, членського та інших внесків;
- порядок прийняття рішень органами управління кооперативного об'єднання;
- джерела формування, порядок розпорядження та використання майна кооперативного об'єднання;
- порядок утворення та використання фондів;
- порядок розподілу доходів та погашення збитків кооперативного об'єднання;
- майнову відповідальність кооперативного об'єднання та його членів;
- порядок обліку і звітності в кооперативному об'єднанні;
- порядок ліквідації та реорганізації кооперативного об'єднання та вирішення пов'язаних із цим майнових питань.

Статут кооперативного об'єднання може містити інші положення з питань його діяльності.

Наступним етапом створення кооперативних об'єднань є їх державна реєстрація. У Законі України «Про кооперацію», як й у інших спеціальних кооперативних законах, зазначено, що державна реєстрація кооперативних об'єднань здійснюється у порядку, передбаченому законом. Таким законом нині є, як і щодо первинних кооперативів, Закон України «Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб-підприємців». Із моменту державної реєстрації кооперативне об'єднання вважається створеним і набуває статусу юридичної особи. Відповідно, має самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням тощо.

Проте у разі входження до вже створених об'єднань необхідно лише рішення загальних зборів кооперативу про вступ до об'єднання, оформлене клопотанням про прийняття у члени об'єднання.

Кооперативи, які увійшли до об'єднання, зберігають статус юридичної особи та повну господарську самостійність і можуть добровільно вийти з об'єднання за рішенням загальних зборів членів кооперативу.

Об'єднання формують органи управління, утворюють і поповнюють майнові фонди та фінансуються в порядку, визначеному установчими документами.

Формування органів управління кооперативного об'єднання є надзвичайно важливою справою, оскільки вона пов'язана з можливістю існування об'єднання як юридичної особи.

У Законі України «Про кооперацію» немає норм, які б визначали структуру та компетенцію органів управління кооперативних об'єднань. Зрештою, законодавець передає вирішення цього питання на локальний рівень. Тобто, у Статуті кооперативного об'єднання зазначається порядок створення та повноваження органів управління та ревізійно-контрольних органів кооперативного об'єднання. Водночас вже на установчих зборах тощо вимагається затвердження Статуту та обрання органів управління кооперативного об'єднання.

На нашу думку, система органів управління кооперативних об'єднань можлива така ж, як і для первинних кооперативів (як вищий орган управління об'єднання – збори уповноважених представників кооперативного об'єднання; як виконавчий орган управління – правління кооперативного об'єднання). Обов'язковою умовою у кооперативному об'єднанні є створення ревізійно-контрольних органів – ревізійної комісії та спостережної ради. Водночас діяльність ревізійної комісії кооперативного об'єднання повинна також поширюватися і на первинні кооперативи. Об'єднання повинно періодично перевіряти фінансово-господарську діяльність первинних кооперативів та об'єднань, які увійшли до нього – так званий зов-

нішній аудит, а також надавати консультативну допомогу з питань фінансово-господарської діяльності, зокрема, у веденні бухгалтерського обліку тощо.

Не менш важливими питаннями, пов'язаними з організацією та діяльністю кооперативних об'єднань, є визначення порядку створення та поповнення майнових фондів об'єднання, порядку його фінансування. Ці питання мають також регулюватись Законом, установчі документи повинні лише їх деталізувати та конкретизувати. Значною мірою порядок фінансування об'єднання та створення відповідних фондів залежить від організаційно-правової форми, у якій діє господарюючий суб'єкт. Видається найбільш доцільним положення про те, що кооперативне об'єднання може функціонувати як кооператив (однак не як первинний кооператив, а як кооператив другого чи третього рівнів – такі терміни вироблені зарубіжним законодавством і практикою), з урахуванням специфіки у їх організації та діяльності або ж як асоціація. Законодавством Франції передбачено створення різноманітних об'єднань сільськогосподарських товаровиробників, однак дві третини їх створюються у формі кооперативів¹⁵⁸. Тоді як у Канаді, зазначає Д. Іш, вертикальна інтеграція кооперативів відбувається у формі федерацій кооперативів¹⁵⁹.

Засновники, члени кооперативного об'єднання повинні вносити вступні, членські та інші внески. Це впливає із положень ст.ст. 32, 33 Закону України «Про кооперацію», у яких йдеться про положення, що мають бути відображені у правостановлюючих документах кооперативного об'єднання.

¹⁵⁸ Павлова Э. И. Организационно-правовые формы аграрных хозяйств во Франции / Э. И. Павлова // Реформирование сельскохозяйственных предприятий (правовые проблемы). – М., 1996. – С. 113.

¹⁵⁹ Ish Deniel. The law of Canadian cooperatives / Deniel Ish. – Toronto, Canada, 1981. – P. 48.

Різниця між членськими внесками, які вносять у кооперативне об'єднання та пайовими внесками, які вносяться членами в первинних кооперативах, полягає у тому, що членські внески повинні вноситись щорічно у певній сумі (як правило, грошима), визначеній установчими документами, тоді як пайовий внесок (обов'язковий) вноситься один раз, як правило, під час вступу до кооперативу грошима, земельною ділянкою, майном, майновими правами тощо. Такий порядок внесення членських внесків зумовлюється тим, що кооперативні об'єднання здійснюють підприємницьку діяльність в незначних обсягах, а тому потребують додаткового регулярного фінансування. Цільові внески вперше відображено у законодавстві України в загальному законі про кооперацію. Зокрема, такими внесками є грошові неповоротні внески, які періодично сплачуються членами кооперативного об'єднання для забезпечення поточної діяльності кооперативного об'єднання. З огляду на це, ще одна важлива відмінна ознака членських внесків – це їх неповоротність.

Вступні внески поряд із цільовими внесками є основним джерелом фінансування кооперативного об'єднання. Подібність їх правового режиму полягає у тому, що всі ці внески є неповоротними, під час виходу з кооперативного об'єднання вони не повертаються їхнім членам. Проте, на відміну від цільових внесків, вступні внески є основою формування неподільного фонду кооперативного об'єднання. Натомість цільові внески використовуються для забезпечення поточної діяльності кооперативного об'єднання, а тому не можуть використовуватися для формування відповідних фондів кооперативного об'єднання, хіба що таких, які мають тимчасовий характер, котрий суперечить, зрештою, правовому режиму фонду.

Ще однією новелою Закону України «Про кооперацію» є те, що вступні внески можуть вноситись не лише у

грошовій, а й у майновій формі. Наприклад, у Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» передбачено внесення вступного внеску лише у грошовій формі. Закон України «Про споживчу кооперацію» це питання узагалі не врегулює, зазначаючи лише у ст. 8, що взаємовідносини між споживчими товариствами та їх спілками будуються на договірних засадах.

Законодавець оминає увагою формування фондів у кооперативних об'єднаннях, вказуючи лише, що ці питання регулюються правовстановлюючими документами об'єднання.

Враховуючи, які внески повинні вноситися під час створення кооперативного об'єднання його засновниками чи при вступі до нього, згідно із ст.ст. 32, 33 Закону України «Про кооперацію», вступні, членські внески, у кооперативному об'єднанні обов'язково формують неподільний фонд. Членські внески, зважаючи на їхній неповоротний характер, теж очевидно повинні акумулюватися в неподільному фонді.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ АГРОХОЛДИНГІВ

Аграрні холдингові компанії (агрохолдинги) є порівняно новими суб'єктами аграрного права України.

Агрохолдинги виникли під впливом низки економічних умов і не є виключно українським явищем. Однією з основних економічних передумов створення холдингових компаній в Україні стали процеси акціонування та приватизації великих державних підприємств і об'єднань. Законодавчою основою функціонування холдингових компаній в Україні став Указ Президента України від 11 травня 1994 р. «Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоративізації та приватизації».

Наступним нормативно-правовим актом, який містить норми щодо холдингів, є Господарський кодекс України, стаття 126 якого дає визначення холдингової компанії. Це – публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності).

Загальні засади функціонування холдингових компаній в Україні, зокрема Державної керуючої холдингової компанії, а також особливості їх утворення, діяльності та ліквідації регулюються Законом України від 15 березня 2006 р. «Про холдингові компанії в Україні»¹⁶⁰ та іншими нормативно-правовими актами.

Згідно із Законом, холдингова компанія – це акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств. Водночас холдинговий корпоративний пакет акцій (часток, паїв) – пакет акцій (часток, паїв) корпоративного підприємства, холдингової компанії, який перевищує 50 відсотків чи становить величину, яка забезпечує право вирішального впливу на господарську діяльність корпоративного підприємства, холдингової компанії. З огляду на це, можна зробити висновок, що за організаційно-правовою формою холдингова компанія є публічним акціонерним товариством, що має у власності пакет акцій (часток, паїв) інших корпоративних підприємств, і цей пакет забезпечує вирішальний вплив на такі підприємства.

У юридичній літературі виокремлюють такі основні ознаки холдингової компанії:

– наявність головної, стосовно дочірніх, компанії, яка здійснює над ними контроль у межах, визначених законодавством;

¹⁶⁰ Офіційний вісник України. – 2006. – № 15. – Ст. 1065.

- холдингова компанія очолює групи компаній;
- холдингова компанія здатна впливати на рішення, які ухвалюються дочірньою компанією;
- між холдинговою компанією та дочірніми підприємствами встановлюються відносини контролю;
- у випадках, прямо передбачених законом, холдингова компанія несе відповідальність за збитки, спричинені дочірньому підприємству¹⁶¹.

Холдингові компанії можуть бути інтегровані і вертикально, і горизонтально¹⁶². Вертикальна інтеграція в холдинговій групі присутня там, де до холдингової компанії послідовно приєднуються підприємства чи отримується контроль над компаніями, що об'єднані одним видом бізнесу (машинобудування, харчова промисловість тощо) (в економічній літературі цей вид об'єднання має ще назву «конгломератний тип інтеграції»). Під час горизонтальної інтеграції об'єднуються підприємства єдиного технологічного циклу (від сировини і до готової продукції) або одного профілю¹⁶³.

Спеціальних нормативних приписів, присвячених функціонуванню агрохолдингів, законодавство України не містить. Як зазначає В. Ю. Уркевич, агрохолдинг не є особливою організаційно-правовою формою юридичної особи, суб'єкта господарювання, а є різновидом холдингової компанії, публічного акціонерного товариства, що об'єднує й контролює аграрних товаровиробників¹⁶⁴. Про-

¹⁶¹ Правове становище холдингових компаній: монографія / І. В. Лукач. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 50.

¹⁶² Голубева А. Холдинг: образование и управление [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.cfin.ru/management/holding-anatomy.shtml](http://www.cfin.ru/management/holding-anatomy.shtml).

¹⁶³ Правове становище холдингових компаній: монографія / І. В. Лукач. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 64.

¹⁶⁴ Уркевич В. Ю. Правові проблеми функціонування агрохолдингів в Україні / В. Ю. Уркевич // Право та інновації. – 2013. – № 4. – С. 115–125 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/-apir_2013_4_12.pdf.

те в практиці використовуються й інші організаційно-правові форми під час створення агрохолдингів, а також формування підсобних або дочірніх сільськогосподарських підприємств промисловими підприємствами. Такими «підсобними» холдингами є відомі в нашій країні підсобне сільське господарство Маріупольського металургійного комбінату імені Ілліча та агрофірма «Шахтар» – дочірнє підприємство шахти ім. О. Ф. Засядька¹⁶⁵.

Агрохолдинги слід розглядати як особливу форму інвестування в сільське господарство, саме вони (порівняно з іншими організаційно-правовими формами сільськогосподарських товаровиробників) мають найбільше можливостей для залучення інвестицій, зокрема й іноземних¹⁶⁶.

Однак, поряд із позитивними чинниками функціонування агрохолдингів, більшість фахівців вказують на низку негативних моментів. Концентрація землі агрохолдингами шляхом витіснення з ринку оренди землі певної кількості аграрних підприємств і фермерів створює нову соціально-економічну ситуацію на селі. Її основними характеристиками є:

- надконцентрація земельних ресурсів в одних руках, як наслідок – розвиток монополізму на ринку оренди землі та монополізація ринку сільськогосподарської продукції;

- витіснення з агробізнесу традиційних форм ведення сільськогосподарського виробництва – аграрних підприємств і фермерських господарств, які органічно входять до сільської місцевості та її інфраструктури;

- зменшення потреби в трудових ресурсах унаслідок застосування новітніх технологій та потужної високопро-

¹⁶⁵ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія / П. Ф. Кулинич. – К.: Логос, 2011. – С. 378.

¹⁶⁶ Уркевич В. Ю. Правові проблеми функціонування агрохолдингів в Україні / В. Ю. Уркевич // Право та інновації. – 2013. – № 4. – С. 115–125 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apir_2013_4_12.pdf

дуктивної техніки, як наслідок – зростання рівня безробіття серед сільського населення;

– реєстрація головної компанії агрохолдингів у великих містах, як наслідок – до місцевих бюджетів не надходять податкові та інші платежі, що могли б бути використані для розвитку соціальної й комунальної інфраструктури сільських територій;

– переважне виробництво монокультур (зернові, цукровий буряк, соняшник, ріпак, соя), яке не супроводжується внесенням органічних добрив (тваринництво розвивається значно меншою мірою);

– здійснення високоінтенсивного виснажливого землеробства з порушенням вимог сівозмін та раціональної структури посівів, як наслідок – стрімко погіршується стан сільськогосподарських угідь.

До недоліків агрохолдингових компаній належить і те, що господарські підрозділи цих структур розосереджені на території України й розташовані на значних відстанях один від одного (інколи в 200–300 км)¹⁶⁷.

За попередніми оцінками в Україні функціонує понад 100 великих агрохолдингів, які контролюють більше 7 млн. га землі, або близько 28% ріллі й є найбільшими виробниками зернових і технічних культур. Практично всі вони планують розширювати земельні масиви. До 2015 р., за прогнозами експертів, в Україні сформується близько 200 холдингів, а валове виробництво зерна досягне рівня 60–70 млн. т.¹⁶⁸

Холдинги здійснюють виробництво переважно на земельних ділянках, які використовують на праві оренди.

¹⁶⁷ Месель-Веселяк В. Я. *Форми господарювання в сільському господарстві України: результати, проблеми, вирішення* / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2012. – № 1. – С. 13–23.

¹⁶⁸ *Крупнейшие холдинги в растениеводстве Украины 2012. Дослідження УКАБ [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.agribusiness.kiev.ua/>

Площа орендованої агрохолдингами земель – від 50 до 350 тис. га орних земель. Критеріями під час формування земельних масивів новостворених об'єднань є родючість ґрунтів і їх наближеність до великих промислових центрів та сировинних зон.

Ключовою спеціалізацією вітчизняних агрохолдингів є рослинництво. Питома вага вартості продукції рослинництва у виручці від реалізації становить більше 80%, що зумовлено високим рівнем її рентабельності. Наприклад, рентабельність виробництва насіння соняшнику в сільськогосподарських холдингах – 60–70%, цукрових буряків – 30–40%, ріпаку – 25–30%, зернових культур – 10–15%¹⁶⁹.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Назвіть поняття та ознаки підприємництва. Які ознаки характерні агропідприємству?
2. Які організаційно-правові форми підприємництва є типовими для України (у зарубіжних країнах)?
3. Назвіть юридичні ознаки фермерського господарства.
4. Хто може бути засновниками фермерського господарства?
5. Хто може бути членами фермерського господарства?
6. Який мінімальний вік можливості набуття членства у фермерському господарстві?
7. Який порядок створення фермерського господарства?
8. Хто є суб'єктом права власності на землі в фермерському господарстві?
9. Які конкретні земельні права мають члени фермерського господарства?

¹⁶⁹ Мірзоева Т. В. Агрохолдинги України в умовах сьогодення / Т. В. Мірзоева // Інноваційна економіка. – 2012. – № 8. – С. 91.

10. Яке значення земельних відносин у створенні та функціонуванні фермерських господарств?

11. Який правовий режим складеного капіталу фермерського господарства?

12. Назвіть принципи кооперації.

13. Які юридичні ознаки характеризують сільськогосподарський кооператив?

14. Назвіть типи та види сільськогосподарських кооперативів.

15. Яка роль локальних нормативно-правових актів у регулюванні діяльності сільськогосподарських кооперативів?

16. Вкажіть на особливості майнових правовідносин у сільськогосподарських кооперативах.

17. Що таке пай? Як співвідносяться поняття «пай» та «пайовий внесок»?

18. Який правовий режим додаткових пайових внесків?

19. Який правовий режим цільових внесків?

20. Які особливості земельних правовідносин у сільськогосподарських кооперативах?

21. У чому полягає зміст асоційованого членства у сільськогосподарських кооперативах?

22. Охарактеризуйте правовий режим фондів сільськогосподарського кооперативу.

23. Які види державних сільськогосподарських підприємств передбачені чинним законодавством України? Назвіть нормативно-правові акти, які регулюють правовий статус державних сільськогосподарських підприємств.

24. На яких правових титулах належать державним сільськогосподарським підприємствам землі та майно?

25. Який правовий режим майна державних сільськогосподарських підприємств?

26. Який правовий статус кооперативних об'єднань? Порівняйте його із правовим статусом кооперативних об'єднань у зарубіжних країнах.

27. Що є спільного та відмінного між колективними сільськогосподарськими підприємствами та сільськогосподарськими кооперативами?

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Чи можна вважати сільськогосподарські акціонерні товариства ефективною та адекватною організаційно-правовою формою господарювання? Які переваги та недоліки сільськогосподарських акціонерних товариств? В яких випадках законодавець рекомендує/рекомендував обрати організаційно-правову форму акціонерного товариства?

2. Чи можна вважати слушною пропозицію не надавати статусу юридичної особи фермерському господарству, як це передбачено законодавством Російської Федерації?

3. Який правовий режим складеного капіталу фермерського господарства?

4. Чи можна розглядати одночасно фермерське господарство як суб'єкт та об'єкт права?

5. Як співвідносяться поняття «майно фермерського господарства» та «складений капітал» фермерського господарства?

6. Як співвідносяться поняття «кооперація» та «кооперативна система»?

7. Чи може вважатися кооперація різновидом підприємницької соціально орієнтованої діяльності?

8. Обґрунтуйте підстави переоформлення «звичайного» членства у сільськогосподарських кооперативах на асоційоване.

9. Чи можна вважати сільськогосподарські кооперативи різновидом господарських товариств?

10. У чому полягають особливості членства у сільськогосподарських кооперативах.

11. У чому полягає особливість організаційно-правової форми колективного сільськогосподарського підприємства.

12. Проаналізуйте положення Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» щодо того, що підприємство є суб'єктом права власності. Як це співвідноситься з іншими його положеннями про те, що «майно у підприємстві належить на праві спільної часткової власності його членам».

13. Які перспективи розвитку законодавства про державні сільськогосподарські підприємства?

14. Горизонтальні та вертикальні об'єднання суб'єктів аграрного підприємництва. Яка між ними відмінність?

ТЕМА. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ЗДІЙСНЕННЯ ПІДСОБНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

Правове регулювання ведення особистих селянських господарств

Історичні та законодавчі основи ведення особистих селянських господарств

Поняття та юридичні ознаки особистих селянських господарств

Правовий режим земельних ділянок, які використовуються для ведення особистих селянських господарств

Правовий режим майна, яке використовується для ведення особистих селянських господарств

Правовий та соціальний статус членів особистих селянських господарств

Сільський зелений туризм у контексті ведення особистих селянських господарств

Правове регулювання ведення садівництва та городництва в Україні

Колективне й індивідуальне садівництво та городництво

Правовий режим земельних ділянок для ведення садівництва

Правове становище садівницьких товариств

Ведення городництва: проблеми правового регулювання

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЕДЕННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

ІСТОРИЧНІ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ ВЕДЕННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

За підсумками державного статистичного спостереження щодо окремих показників розвитку сільських, селищних і міських рад у сільських населених пунктах, що знаходяться в їхньому підпорядкуванні, станом на 1 січня

2014 р. зареєстровано 4,2 млн. домогосподарств, членам яких, відповідно до чинного законодавства, надані земельні ділянки з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства».

Особисте селянське господарство – новий та особливий суб'єкт земельних та аграрних відносин в Україні. Земельний кодекс України 2001 р. вперше передбачив такий суб'єкт земельних відносин, як особисте селянське господарство (ст. 33). Особисте селянське господарство має самостійний характер і його ведення регламентується окремим спеціальним Законом України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р.¹⁷⁰. Отже, історію виникнення цього суб'єкта господарювання на землях сільськогосподарського призначення необхідно пов'язувати саме із прийняттям Земельного кодексу України 2001 р. та Закону «Про особисте селянське господарство» 2003 р.

Видається сумнівним ототожнювати особисте селянське господарство (ОСГ) та особисте підсобне господарство (ОПГ), й розпочинати відлік історії становлення ОСГ від ОПГ. На жаль, Державний комітет України зайняв хибну позицію щодо ототожнення термінів «особисте підсобне господарство» та «особисте селянське господарство» (лист № 14-22-4/2080 від 05.04.2002).

Так склалося історично, що ведення підсобного додаткового господарства давало змогу селянам, іншим категоріям громадян забезпечувати себе та членів своєї сім'ї додатково продукцією сільськогосподарського виробництва для власного споживання. Такі підсобні господарства велися спочатку на присадибних земельних ділянках, і їх ведення не регламентувалось чинним законодавством. У юридичній літературі такі особисті підсобні господарства розглядалися як форма дрібнотоварного виробництва сільськогосподарського

¹⁷⁰ Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 29. – Ст. 232.

сподарської продукції громадянами в основному для особистого (сімейного) споживання на присадибних і інших наданих для цих цілей земельних ділянках у вільний від основної роботи час¹⁷¹. Спочатку особисте селянське господарство існувало в двох основних формах: ОПГ колгоспників (членів колгоспного двору) і ОПГ робітників і службовців. Правовий статус ОПГ колгоспників, принаймні членський склад колгоспного двору, режим майна і порядок його спадкування, визначався ст. 120–127 та ст. 563 Цивільного кодексу УРСР 1963 р. Проте вказані норми втратили силу на підставі Закону від 16 грудня 1993 р.

Окремі питання розвитку особистих підсобних господарств розглядались у нормативно-правових актах партійних органів та уряду. Наприклад, Постановою ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР «Про додаткові заходи по розвитку особистих підсобних господарств громадян, колективного садівництва і городництва» від 10 листопада 1987 р. зазначалося, що поряд із деякими позитивними результатами можливості особистих підсобних господарств громадян, колективного садівництва і городництва у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції використовуються не повністю. У низці регіонів країни місцеві партійні, радянські та господарські органи недооцінюють ці важливі джерела поповнення продовольчих ресурсів. У зв'язку із цим пропонувалося відмовитись від існуючої практики встановлення граничних норм утримання худоби в особистих підсобних господарствах населення, а також розмірів присадибних ділянок робітників і службовців радгоспів та інших громадян, що проживають на селі; здійснити інші заходи щодо їхньої підтримки.

¹⁷¹ Устюкова В. В. Правовые формы сельскохозяйственной деятельности граждан / В. В. Устюкова // Аграрная реформа в Российской Федерации: правовые проблемы и решения. – М., 1998. – С. 36.

Лише Земельний кодекс України в редакції від 13 березня 1992 р. передбачив можливість надання громадянам спеціально для ведення особистого підсобного господарства земельних ділянок безплатно у власність, в межах населених пунктів, у розмірах, вказаних у земельно-облікових документах, або надання безплатно у власність у розмірі не більше 0,6 га. За бажанням громадян їм додатково могли надаватися земельні ділянки у користування. Загальна площа цих ділянок не повинна була перевищувати 1 га. Збільшення розмірів земельних ділянок до 2 га. могло провадитись за погодженням з обласною Радою народних депутатів.

Однак, як слушно зауважує В. В. Устюкова, збільшення розмірів та надання спеціально земельних ділянок для ведення ОПГ та збільшення обсягів виробництва не впливає на характеристику цих господарств як підсобних, споживчих¹⁷². Для більшості громадян працездатного віку ОПГ було формою виробництва сільськогосподарської продукції для особистого (сімейного) споживання у вільний від основної роботи час. Воно вважалось сферою вторинної, додаткової зайнятості. Інша справа з особистими селянськими господарствами, які на підставі Закону України «Про особисте селянське господарство» набувають рис самостійності, автономності тощо.

Систему нормативно-правових актів, якими регулюється діяльність щодо ведення особистих селянських господарств, формує Конституція України, Земельний кодекс України, Цивільний кодекс України, інші нормативно-правові акти, котрими врегульовано відносини власності у сфері сільськогосподарського виробництва, а також за-

¹⁷² Устюкова В. В. Правовые формы сельскохозяйственной деятельности граждан / В. В. Устюкова // Аграрная реформа в Российской Федерации: правовые проблемы и решения. – М., 1998. – С. 39.

конодавчі акти, якими регламентовано найважливіші питання набуття та реалізації громадянами суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків у процесі виробництва, переробки споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків, надання послуг, зокрема у сфері сільського зеленого туризму. Основне місце у цій системі відведено спеціальному Закону України «Про ведення особистого селянського господарства».

ПОНЯТТЯ ТА ЮРИДИЧНІ ОЗНАКИ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Згідно із Законом України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р., особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка провадиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, зокрема й у сфері сільського зеленого туризму.

З огляду на це, можна виокремити такі юридичні ознаки ОСГ:

1. Це не вид, а організаційно-правова форма господарської діяльності. А ведення особистого селянського господарства – це господарська діяльність. Господарська діяльність визначається Господарським кодексом України від 16 січня 2003 р. як діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямовану на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Суб'єктами господарювання визнаються учасники

господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не належить до підприємницької діяльності.

Особисті селянські господарства створюються на засадах членства (крім випадків, коли ОСГ ведеться індивідуально). Його членами можуть бути лише фізичні особи – громадяни України. Водночас необхідно мати на увазі, що, згідно із ст. 3 Закону, його дія поширюється на фізичних осіб, яким у встановленому законом порядку передано у власність або оренду земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства.

Члени особистого селянського господарства провадять діяльність на свій розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку, дотримуючись вимог Закону «Про особисте селянське господарство», законів України, інших нормативно-правових актів.

2. Сімейно-родинний склад цього об'єднання. Водночас кваліфікаційною ознакою є те, що зазначені особи повинні спільно проживати. Наприклад, у фермерських господарствах, які також створюються членами сім'ї або родичами, не ставиться умова їхнього спільного проживання.

Згідно із ст. 3 Сімейного кодексу України, сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Аналіз Сімейного кодексу України дає підстави стверджувати, що родичами вважаються двоюрідні

брати та сестри, тітка, дядько, племінниця, племінник, інші родичі за походженням.

3. ОСГ не є юридичною особою. Проте члени ОСГ уособлюють певне об'єднання, яке жодною мірою організаційно не оформлене. Через це виникають проблеми приналежності до членів ОСГ. Сам факт перебування у сімейно-родинних відносинах і спільне проживання не можуть бути беззастережною підставою набуття членства в ОСГ.

4. Змістом діяльності ОСГ є виробництво, переробка та споживання сільськогосподарської продукції, реалізація її надлишків та надання послуг із використанням майна особистого селянського господарства, зокрема й у сфері сільського зеленого туризму.

З огляду на це, споживання сільськогосподарської продукції та реалізація надлишків підкреслюють похідну природу ОСГ. Тоді як надання послуг із використанням майна ОСГ свідчить на користь їхнього самостійного характеру. Отже, законодавець однозначно не визначився з юридичною природою ОСГ, і тому вони можуть бути двох різновидів, залежно від соціального та правового статусу членів ОСГ.

Щодо надання послуг у сфері сільського зеленого туризму, то члени ОСГ, згідно із Законом «Про туризм», що діє в редакції Закону від 18 листопада 2003 р.¹⁷³, належать до тих суб'єктів туристичної діяльності – фізичних осіб, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо (ст. 5).

5. Метою ведення ОСГ є задоволення особистих потреб. Однак йдеться не про всі особисті потреби, а про споживчі потреби членів ОСГ.

6. ОСГ підлягають обліку.

Облік особистих селянських господарств здійснюють сільські, селищні, міські ради за місцем розташування

¹⁷³ Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 13. – Ст. 180.

земельної ділянки в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері статистики. Порядок обліку особистих селянських господарств сільськими, селищними та міськими радами затверджений наказом Державного комітету статистики України від 26 жовтня 2009 р.¹⁷⁴

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ВЕДЕННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Земельні відносини в ОСГ вперше було врегульовано Земельним кодексом України 2001 р. Згідно із ст. 121 кодексу, для ведення особистого селянського господарства громадянам України безоплатно у власність із земель державної або комунальної власності можуть надаватись земельні ділянки розміром не більше 2,0 га. У цьому випадку – це норма безоплатної передачі земельних ділянок громадянам.

Подібну норму містить ст. 5 Закону «Про особисте селянське господарство» – для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше 2,0 га., передані фізичним особам у власність або оренду в порядку, встановленому законом.

Проблема. 1. Формулювання в тексті ст. 5 Закону «використовують земельні ділянки розміром не більше 2,0 гектара, передані фізичним особам у власність або оренду в порядку, встановленому законом» можливо свідчить про те, що законодавець мав намір обмежити макси-

¹⁷⁴ Порядок обліку особистих селянських господарств сільськими, селищними та міськими радами: наказ Державного комітету статистики України від 26 жовтня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL :<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0044-10/print1406882-875416559>.

мальний розмір земельної ділянки для ведення ОСГ і цим закріпити певний підсобний характер ОСГ, відмежувати ОСГ від фермерських господарств. Зокрема, як свого часу це було передбачено ст. 56 Земельного кодексу України в редакції від 13 березня 1992 р. для особистих підсобних господарств.

Відтак за логікою ч. 2 ст. 5 Закону України встановлює винятки, коли розмір земельної ділянки особистого селянського господарства може бути збільшений – у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її спадкування членами особистого селянського господарства відповідно до закону.

Насправді, на практиці норма ст. 5 Закону України «Про особисте селянське господарство» трактується у значенні ст. 121 Земельного кодексу України, яка вказує на норми безоплатної передачі земельних ділянок для ведення ОСГ. Тобто, розміри земельних ділянок для ОСГ не обмежуються, але понад норму – за плату.

2. Державна служба статистики України характеризує ОСГ за такими ознаками¹⁷⁵:

Особисті селянські господарства в Україні станом на 1 січня 2014 року	
Площа земельних ділянок, тис. га, зокрема з цільовим призначенням:	6445,8
– для будівництва, обслуговування житлового будинку, господарських будівель	820,7
– для ведення особистого селянського господарства	2692,0
– для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	2858,0

Неправомірність такої характеристики зумовлена

¹⁷⁵ Особисті селянські господарства в Україні станом на 1 січня 2014 року. Експрес-випуск 19.03.2014 102/0/06.3вн-14

тим, що ведення ОСГ здійснюється на земельних ділянках із цільовим використання – для ведення особистого селянського господарства. Це не колгоспний двір і не особисте підсобне господарство, а також не фермерське господарство. Непрямо це підтверджується ст. 3 Закону, де вказано, що – «дія цього Закону поширюється на фізичних осіб, яким у встановленому законом порядку передано у власність або оренду земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства». Тому застосування земельних ділянок із цільовим використанням для будівництва, обслуговування житлового будинку, господарських будівель та для ведення товарного сільськогосподарського виробництва для ведення особистого селянського господарства необхідно кваліфікувати як невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням, тобто, згідно із Законом України від 19 червня 2003 р. «Про державний контроль за використанням та охороною земель», це – невикористання земельної ділянки, крім реалізації науково обґрунтованих проектних рішень, або фактичне використання земельної ділянки, яке не відповідає її цільовому призначенню, встановленому при передачі земельної ділянки у власність чи наданні в користування, в тому числі в оренду, а також недодержання режиму використання земельної ділянки або її частини в разі встановлення обмежень (обтяжень)¹⁷⁶.

Проте на момент передачі навчального посібника до друку Законом України від 12 лютого 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)»¹⁷⁷ ст. 33 Земельного кодексу України, яка присвячена регулюванню правового режиму земель для ведення ОСГ, викладено у новій

¹⁷⁶ Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1432.

¹⁷⁷ Урядовий кур'єр від 15.04.2015. – № 68.

редакції, і передбачено, що земельні ділянки, призначені для ведення особистого селянського господарства, можуть передаватися громадянами у користування юридичним особам України і використовуватися ними для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства без зміни цільового призначення цих земельних ділянок. Відповідно зазнали змін і норми ст. 5 Закону України «Про особисте селянське господарство» Згідно із цими змінами, земельні ділянки особистого селянського господарства дозволено використовувати для ведення особистого селянського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, а також передавати земельні ділянки особистого селянського господарства фізичним або юридичним особам в оренду, відповідно до закону. Проте питання будівництва на таких земельних ділянках, зокрема, житлових будинків залишилось поза увагою законодавця.

Громадяни України, які реалізували своє право на безоплатну приватизацію земельної ділянки для ведення особистого підсобного господарства* в розмірі менше 2,0 га., мають право на збільшення земельної ділянки в межах норм, установлених статтею 121 Земельного кодексу України для ведення особистого селянського господарства (ст. 5 Закону «Про особисте селянське господарство»).

У статті 5 Закону «Про особисте селянське господарство» конкретизовано правовий режим земельних діля-

* Згідно із ст. 56 ЗК України в ред. від 13.03.1992 р. для ведення особистого підсобного господарства громадянам за рішенням сільської, селищної, міської Ради народних депутатів передаються безплатно у власність земельні ділянки, в межах населених пунктів, у розмірах, вказаних у земельно-облікових документах, або надаються безплатно у власність у розмірі не більше 0,6 га. За бажанням громадян їм додатково можуть надаватися земельні ділянки у користування. Загальна площа цих ділянок не повинна перевищувати 1 га. Збільшення розмірів земельних ділянок до 2 га. може провадитись за погодженням з обласною Радою народних депутатів.

нок, переданих/наданих громадянам для ведення ОСГ. Земельні ділянки особистого селянського господарства можуть бути власністю однієї особи, спільною сумісною власністю подружжя та спільною частковою власністю членів особистого селянського господарства відповідно до закону.

Водночас спільна сумісна власність на земельну ділянку виникає у громадян – членів ОСГ, які є подружжям, у разі придбання у шлюбі ними земельної ділянки для ведення ОСГ на підставі договорів купівлі-продажу, міни тощо, а також у випадку виділення в натурі подружжю їхніх земельних часток (паїв) єдиним масивом.

Спільна часткова власність на земельну ділянку виникає у разі добровільного об'єднання власниками належних їм земельних ділянок; у разі придбання земельних ділянок на підставі цивільних правочинів; під час прийняття спадщини двома і більше особами; при виділенні членам ОСГ земельних часток, (паїв) у натурі єдиним масивом; за рішенням суду.

У разі виходу з особистого селянського господарства кожен його член має право на виділення належної йому земельної ділянки в натурі (на місцевості).

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА, ЯКЕ ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ ДЛЯ ВЕДЕННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Правовий режим майна ОСГ визначено ст. 6 Закону України «Про особисте селянське господарство». Водночас сама назва цієї статті є абсолютно правомірною та вдалою – «Майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства». Отже, йдеться про майно членів особистого селянського господарства, яке вони використовують для ведення ОСГ. У переліку цього майна

(який є невичерпним) передбачено жилі будинки, господарські будівлі та споруди, сільськогосподарську техніку, інвентар та обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські та свійські тварини і птицю, бджолосім'ї, багаторічні насадження, вироблену сільськогосподарську продукцію, продукти її переробки та інше майно, набуте у власність членами господарства в установленому законодавством порядку.

Водночас, на нашу думку, оскільки йдеться про майно, яке використовується для ведення ОСГ, то не все майно у вищезазначеному переліку може вважатися таким. Наприклад, житловий будинок – це будівля капітального типу, споруджена з дотриманням вимог, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного у ній проживання. Отже, функціональне призначення житлового будинку не в усіх випадках пов'язане із веденням особистого селянського господарства, за винятком хіба що надання послуг у сфері сільського зеленого туризму, що не є ще нині усталеною практикою. Відтак житловий будинок із господарськими спорудами може бути власністю осіб, які ведуть ОСГ, але не використовуватися для ведення ОСГ.

Загалом у власності членів ОСГ може бути будь-яке майно, не заборонене законом. Проте, на нашу думку, функціональне призначення цього майна повинно збігатися із веденням ОСГ, адже члени ОСГ можуть мати й інше майно на праві власності, проте це майно може належати їм як громадянам, як подружжю тощо, а не як особам, які спільно ведуть ОСГ. У зв'язку із цим доцільно розмежовувати майно, яке використовується для ведення ОСГ від іншого майна, яке належить особам, які ведуть ОСГ, але безвідносно до їхнього членства в ОСГ.

Майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, може бути власністю однієї

особи, спільною частковою або спільною сумісною власністю його членів відповідно до закону. Звернення стягнення на майно члена особистого селянського господарства допускається лише на підставі рішення суду.

ПРАВОВИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ЧЛЕНІВ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Правовий статус особи – це система суб'єктивних юридичних прав та юридичних обов'язків особи¹⁷⁸. Під соціальним статусом у цьому випадку ми розуміємо роль і місце особи в суспільному виробництві, у суспільстві загалом.

Права та обов'язки членів ОСГ закріплені у ст. 7 Закону.

Зокрема, члени особистого селянського господарства мають право:

- самостійно господарювати на землі;
- укладати особисто або через уповноважену особу будь-які угоди, що не суперечать законодавству. Уповноваженою особою може бути дієздатний член особистого селянського господарства, який досяг 18 років;
- реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам;
- самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва;
- відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити в установленому законодавством порядку;
- бути членами кредитної спілки та користуватися її послугами;
- отримувати в установленому законом порядку трудову пенсію, а також інші види соціальної державної допомоги та субсидії;

¹⁷⁸ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – К., 1994. – С. 65.

– надавати послуги з використанням майна особистого селянського господарства;

– використовувати в установленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі відповідно до закону;

– на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;

– вільно розпоряджатися належним майном, виробленою сільськогосподарською продукцією та продуктами її переробки;

– отримувати дорадчі послуги;

– брати участь у конкурсах сільськогосподарських виробників для отримання бюджетної підтримки відповідно до загальнодержавних і регіональних програм;

– об'єднуватися на добровільних засадах у виробничі товариства, асоціації, спілки з метою координації своєї діяльності, надання взаємодопомоги та захисту спільних інтересів тощо відповідно до законодавства України;

– проводити в установленому законом порядку зовнішньоекономічну діяльність.

Члени особистого селянського господарства зобов'язані:

– дотримуватися вимог земельного законодавства та законодавства про охорону довкілля;

– забезпечувати використання земельної ділянки за цільовим призначенням;

– підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;

– не порушувати права власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;

– дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;

– своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату;

– дотримуватися діючих нормативів щодо якості продукції, санітарних, екологічних та інших вимог відповідно до законодавства;

– надавати сільським, селищним, міським радам необхідні дані щодо їх обліку.

Законом можуть бути встановлені також інші права та обов'язки членів особистого селянського господарства.

Переважно права та обов'язки членів ОСГ мають земельно-правовий зміст, що цілком виправдано з огляду на визначальну земельну правосуб'єктність членів ОСГ.

Гарантіями реалізації членами ОСГ наданих їм законом прав є, зокрема, заходи державної підтримки ведення ОСГ, основні серед яких передбачені ст. 10 Закону України «Про особисте селянське господарство».

Соціальний статус членів ОСГ розкривається через факт, чи є праця для членів ОСГ в ОСГ для них основною й чи належать особи, які ведуть ОСГ, до категорії зайнятого населення.

Згідно із ст. 8 Закону України «Про особисте селянське господарство», члени особистих селянських господарств є особами, які забезпечують себе роботою самостійно і відповідно до Закону України «Про зайнятність населення» належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною.

Члени особистих селянських господарств беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах у порядку, встановленому законом.

Пенсійне забезпечення членів особистих селянських господарств та сплата ними страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування здійснюються відповідно до законодавства про пенсійне забезпечення та загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

Проте варто мати на увазі, якщо особа, яка веде особисте селянське господарство, і для якої ця діяльність є основною, не перебуває у трудових правовідносинах з

іншими суб'єктами господарювання тощо, то вона має право на відповідний соціальний захист та пенсійне забезпечення за умови сплати страховику відповідних страхових внесків.

Припинення ведення особистих селянських господарств

У статті 11 Закону «Про особисте селянське господарство» визначено юридичні підстави припинення ведення особистих селянських господарств. В. Носік поділяє їх на три групи:

- а) добровільне припинення господарств;
- б) припинення з об'єктивних і незалежних від волі членів господарств обставин;
- в) примусове¹⁷⁹.

Добровільне припинення ведення ОСГ відбувається в разі рішення членів особистого селянського господарства про припинення його діяльності.

Припинення з об'єктивних і незалежних від волі членів господарств обставин відбувається, якщо не залишилось жодного члена господарства або спадкоємця, який бажає продовжити його ведення.

Припинення прав на земельну ділянку, згідно із Земельним кодексом України, що тягне припинення ведення ОСГ, може здійснюватися і у примусовому, і добровільному порядку.

У ст. 140 ЗК передбачено припинення права власності на земельні ділянки відповідно до таких підстав:

- а) добровільної відмови власника від права на земельну ділянку;
- б) смерті власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця;
- в) відчуження земельної ділянки за рішенням власника;
- г) звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора;

¹⁷⁹ Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / за ред. к.ю.н., доц. В. В. Носіка. – С. 154.

г) відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;

д) конфіскації за рішенням суду;

е) невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених цим Кодексом.

Право користування земельною ділянкою, згідно із ст. 142 ЗК, припиняється на підставі:

а) добровільної відмови від права користування земельною ділянкою;

б) вилучення земельної ділянки у випадках, передбачених ЗК;

в) припинення діяльності державних чи комунальних підприємств, установ та організацій;

г) використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам;

ґ) використання земельної ділянки не за цільовим призначенням;

д) систематичної несплати земельного податку або орендної плати.

У разі припинення ведення особистого селянського господарства сільська, селищна, міська рада за місцем розташування земельної ділянки, наданої для цих цілей, вилучає його з обліку особистих селянських господарств.

СІЛЬСЬКИЙ ЗЕЛЕНИЙ ТУРИЗМ У КОНТЕКСТІ ВЕДЕННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Надання послуг у сфері сільського зеленого туризму чинним законодавством України практично не врегульовано. Закон України «Про туризм» також не визначився із різновидами туризму, називаючи екологічний (зелений), сільський тощо. Єдиний висновок, який впливає з існуючо-

чого правового регулювання, надання послуг у сфері сільського зеленого туризму як вид господарської діяльності можливе лише шляхом ведення особистого селянського господарства.

У літературі суть зеленого туризму розглядають у відпочинку в приватних господарствах у сільській місцевості, яка приваблює своєю недоторканою природою, пам'ятками історії та природи. Зокрема, виокремлюють три різновидності нинішнього сільського зеленого туризму в Україні: По-перше, агротуризм – вид сільського зеленого туризму і пізнавального, і відпочинкового характеру, який пов'язаний із використанням підсобних господарств населення, або земель сільськогосподарських підприємств, котрі тимчасово не використовуються в аграрній сфері. Цей вид може не мати обмежень у навантаженості на територію і регламентуванні видів розважального відпочинку. По-друге, відпочинковий (відпочинок на селі). Базою його розвитку є капітальний житловий фонд на садибах господарів та наявні природні, рекреаційні, історико-архітектурні, культурно-побутові та інші надбання тієї чи іншої місцевості. По-третє, це екотуризм – науково-пізнавальний вид сільського зеленого туризму, характерний для сільських місцевостей і сіл, розташованих у межах територій національних парків, заповідних зон, природних парків тощо, де передбачено відповідні обмеження щодо навантажень на територію та регламентовано види розважального відпочинку. Головною фігурою в забезпеченні функціонування зазначених видів туризму, в організації відпочинку на селі є сільська родина, яка надає житло, забезпечує харчування й ознайомлює з особливостями сільської місцевості¹⁸⁰.

¹⁸⁰ Зінько Ю. В. Інноваційні форми занять в сільському туризмі та агротуризмі / Ю. В. Зінько, М. Й. Рутинський, П. А. Горішевський / Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – Вип. 163. – Ч. 1. – С. 43.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЕДЕННЯ САДІВНИЦТВА ТА ГОРОДНИЦТВА В УКРАЇНІ

КОЛЕКТИВНЕ Й ІНДИВІДУАЛЬНЕ САДІВНИЦТВО ТА ГОРОДНИЦТВО

Велика кількість громадян України користуються земельними ділянками, наданими їм для садівництва. Цей вид землекористування громадян був започаткований Постановою Ради Міністрів СРСР «Про колективне і індивідуальне городництво і садівництво робітників і службовців», прийнятою 24 лютого 1949 р. З її прийняттям суб'єктами права на ведення підсобного господарства, крім членів колгоспів та інших сільськогосподарських підприємств, фактично стали і жителі міських населених пунктів. Адаже земельні ділянки надавалися їм для вирощування плодовоовочевої продукції, яка споживалася самими громадянами-землекористувачами та членами їхніх сімей. Із часу садівницьке землекористування громадян не втратило свого значення. Найбільшого розвитку воно набуло в період так званої перебудови (1985–1990 рр.), коли органами влади виділялися великі масиви земель у приміських зонах для надання їх під колективне садівництво. Україна після здобуття незалежності не відмовилася від цього виду землекористування громадян. Право громадян на отримання земельних ділянок для садівництва передбачене і чинним Земельним кодексом України.

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ ВЕДЕННЯ САДІВНИЦТВА

Згідно із Земельним кодексом України (ст. 35), садівництво може вестися громадянами як у складі садівницького товариства, що є юридичною особою (колективне

садівництво), так і індивідуально, коли громадянин займається даним видом діяльності окремо і незалежно від інших громадян. Обсяг прав громадянина на отримання земельної ділянки для садівництва залежить від його громадянства. Згідно із Земельним кодексом, лише громадяни України мають право на отримання земельних ділянок для ведення садівництва у власність. Крім того, вони мають також право орендувати земельні ділянки для ведення садівництва. Що стосується іноземних громадян та осіб без громадянства, то вони можуть використовувати земельні ділянки для ведення індивідуального або колективного садівництва лише на умовах оренди.

Цільове використання земельних ділянок, наданих для садівництва, полягає у закладенні та вирощуванні саду (деревних та кущових плодових насаджень). Додатковим цільовим використанням такої земельної ділянки є те, що її можна застосовувати для будівництва та експлуатації садового будинку й господарських будівель, необхідних для сезонного проживання громадянина та членів його сім'ї, а також для зберігання господарського інвентарю, вирощеної продукції тощо. Згідно із ст. 14 Податкового кодексу України, садовий будинок – це будинок для літнього (сезонного) використання, який у питаннях нормування площі забудови, зовнішніх конструкцій та інженерного обладнання не відповідає нормативам, установленим для житлових будинків. Відтак садовий будинок не може використовуватися для реєстрації постійного місця проживання його власника, оскільки, як правило, земельні ділянки для садівництва надаються за межами населених пунктів і не мають поштової адреси. Слід також зазначити, що використання громадянином наданої йому для садівництва земельної ділянки лише для зведення житлового будинку та господарських споруд є порушенням цільового призначення такої земельної ділянки.

Громадянин – член садівницького товариства, якому виділена земельна ділянка для садівництва у постійне користування, має право на її безплатну приватизацію за умови, що її розмір не перевищує 0,12 га. (ст. 121) та що такий громадянин не отримав раніше земельну ділянку, призначену для індивідуального чи колективного садівництва, у приватну власність безплатно. Приватизація земельної ділянки громадянином-членом садівницького товариства здійснюється без згоди на те інших членів цього товариства шляхом подання заяви до правління товариства або до відповідного органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування.

Здебільшого громадяни отримують земельні ділянки для колективного садівництва, тобто вступивши у члени садівницького товариства. Земельні ділянки, які надаються садівницьким товариствам для ведення громадянами колективного садівництва, складаються з двох частин: земель загального користування та земель, які власне використовуються для садівництва та закріплюються за громадянами-членами садівницького товариства. Землі загального користування садівницького товариства і земельні ділянки, закріпленні за його членами, мають різний правовий режим. Землі загального користування садівницького товариства є об'єктом права власності товариства як юридичної особи. До таких земель належать ділянки, зайняті захисними смугами, дорогами, проїздами, будівлями і спорудами та іншими об'єктами загального користування. Земельні ділянки садівницького товариства, які закріплюються за його членами, призначені для закладення та вирощування багаторічних плодових насаджень, а також для зведення та експлуатації садового будинку та господарських споруд. Такі земельні ділянки передаються громадянам-членам товариства у власність. Під час створення садівницького товариства земельна ділянка, що виділяється садівницькому товариству, поділяється на землі загально-

го користування, які передаються у власність товариству як юридичній особі, та на земельні ділянки для закладення та вирощування плодкових насаджень, які передаються у власність кожному члену товариства.

Статутом товариства можуть встановлюватися правила щодо користування його членами землями загального призначення товариства, а також обов'язки членів щодо охорони земель, боротьби з хворобами рослин тощо. Водночас слід мати на увазі, що громадянин, якому земельна ділянка для садівництва належить на праві власності, має право самостійно володіти, користуватися та розпоряджатися нею на власний розсуд. Наприклад, він може передати належну йому земельну ділянку іншому громадянину в оренду для ведення садівництва або здійснити відчуження ділянки в установленому законом порядку. Статутом не можуть встановлюватися обмеження на використання громадянином (власником чи орендарем) земельної ділянки для садівництва: вони не матимуть юридичної сили. Водночас такі обмеження можуть встановлюватися законом або договором (ст. 110 Земельного кодексу). Тож, якщо під час створення садівницького товариства його члени підписали установчий договір про створення та діяльність такого товариства і передбачили в ньому низку обмежень щодо використання земельних ділянок членів товариства, то такі обмеження мають юридичну силу і обов'язкові для всіх громадян, які підписали такий договір.

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ САДІВНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ

Садівницьке товариство є юридичною особою, яка діє відповідно до Земельного кодексу, іншого законодавства України та статуту товариства.

До кінця 80-х років минулого століття порядок створення та діяльності садівницьких товариств був дос-

татньо повно врегульований постановами Ради Міністрів УРСР. Наприклад, постановою Ради Міністрів УРСР і Української республіканської Ради професійних спілок від 2 грудня 1986 р. був затверджений Типовий статут садівницького товариства, проте 7 липня 1989 р. ця постанова була скасована. Все це викликало істотні складнощі у створенні нових садівницьких товариств, зокрема труднощі щодо визначення організаційно-правової форми садівницького товариства як юридичної особи, прав та обов'язків громадян-членів товариства тощо. Зокрема, Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва Листом від 13 жовтня 2004 р. № 7076 «Про державну реєстрацію садового товариства» роз'яснив, що садівницькі товариства належать до обслуговуючих кооперативів, що, на думку цього органу влади, впливає із Закону України «Про кооперацію», у статті 6 якого встановлено, що, відповідно до завдань та характеру діяльності, кооперативи поділяються на такі типи: виробничі, обслуговуючі та споживчі. Така позиція є спірною, оскільки садівницьке товариство за своєю суттю та характером діяльності не є обслуговуючим кооперативом: воно не надає послуг своїм членам, крім представництва кооперативу (а не його окремих членів) в органах влади, організації підведення до земельних ділянок електроенергії, водогону, наймання сторожа та іншого обслуговуючого персоналу. Але такі ж функції здійснює будь-яка юридична особа, а не лише обслуговуючий кооператив. Тому діяльність садівницьких кооперативів слід врегулювати шляхом прийняття спеціального закону.

ВЕДЕННЯ ГОРОДНИЦТВА: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Згідно із Земельним кодексом України (ст. 36), громадянам або їх об'єднанням із земель державної та кому-

нальної власності можуть надаватись в оренду земельні ділянки для городництва.

Законодавство не визначає терміна «городництво». За таких умов в юридичній літературі це поняття розглядають у загальномовному розумінні як вирощування овочевих культур в особистому господарстві, а також як вид непідприємницької сільськогосподарської трудової діяльності, яка здійснюється громадянином індивідуально або у складі об'єднання, пов'язана з використанням на умовах оренди земельних ділянок, за загальним правилом, сільськогосподарського призначення для вирощування сільськогосподарських городніх рослинницьких культур та подальшим переважно особистим споживанням городницької продукції суб'єктом права користування земельною ділянкою для городництва та членами його сім'ї¹⁸¹.

Виокремлюються дві самостійні організаційно-правові форми городництва – індивідуальне та колективне, які відрізняються суб'єктним складом, формою реалізації земельних прав громадян та деякими іншими ознаками. Під час індивідуального городництва суб'єктом права орендного землекористування є громадянин, який самостійно або разом із членами сім'ї реалізує свої земельні права. Що ж стосується колективного городництва, то суб'єктом права користування закон вважає об'єднання громадян, яке створюється для спільного господарювання на городній землі¹⁸².

Аналізуючи земельне законодавство, яке регулює відносини, що виникають із приводу використання земельних ділянок для городництва, можна зробити висновок, що стаття 36 Земельного кодексу України визначає цілю-

¹⁸¹ Лисанець О. С. Земельно-правові засади городництва громадян: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / О. С. Лисанець; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2006. – 20 с.

¹⁸² Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: науково-навчальний посібник // за ред. докт. юрид. наук, проф. Н. І. Титової. – Львів: ПАІС, 2005. – С. 78.

ве використання земельних ділянок для городництва. Водночас виокремлюють основне та додаткове використання цих ділянок. До основного належить вирощування сільськогосподарських культур. Додатковим цільовим використанням є зведення тимчасових господарських споруд для зберігання інвентарю та захисту від непогоди.

На земельних ділянках, наданих для городництва, закладання багаторічних плодкових насаджень, а також спорудження капітальних будівель і споруд не допускаються.

Особливістю права городнього землевикористання чинне законодавство допускає використання городніх земельних ділянок лише на умовах оренди. Оренда – це єдина форма реалізації громадянами-городниками їх земельних прав. Крім того, цей різновид права землекористування громадян не пов'язаний із можливістю приватизації земельних ділянок для городництва громадянами України. Самостійного значення набуває і та обставина, що суб'єктний склад цього різновиду землекористування представлений громадянами та їх об'єднаннями. Орендувати земельні ділянки для городництва можуть не лише громадяни та їх об'єднання, а й іноземці, особи без громадянства.

На практиці переважно земельні ділянки для городництва надаються в межах або поблизу населених пунктів із земель, що перебувають у запасі та передбачені для розширення територій населеного пункту, тобто в основному для житлової і громадської забудови.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте розвиток інституту ОСГ в історичному аспекті.
2. У чому полягає суспільне значення ОСГ у процесі аграрної реформи.
3. Як розвивалось законодавство про особисті селянські господарства?

4. Юридична природа особистих селянських господарств.
5. Об'єкти права власності членів ОСГ.
6. Розвиток законодавства про садівництво.
7. Організаційно-правові форми ведення колективного садівництва в Україні.

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Виявіть різницю між особистими підсобними господарствами громадян (які були передбачені ЗК 1991 р.) та ОСГ (за чинним ЗК).

2. Чи передбачає характер ОСГ використання найманої праці у ньому?

3. Правове регулювання відносин у особистих селянських господарствах і садівничих товариствах: порівняльно-правовий аналіз. Колгоспний двір в УРСР як соціально-правове явище у сільському господарстві.

4. Перспективи правового регулювання сільського зеленого туризму в Україні у межах аграрного права.

5. Підсобні господарства сільськогосподарських підприємств – перспективна форма землевикористання чи «пережиток» радянської системи сільськогосподарського землевикористання?

ТЕМА. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА СУБ'ЄКТІВ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ОБСЛУГОВУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

Правове регулювання діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції

Поняття та організаційно-правові форми оптових ринків сільськогосподарської продукції

Порядок набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції та позбавлення її такого статусу

Мета, завдання та предмет діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції

Організація роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції

Особливості правового режиму земель та майна оптових ринків сільськогосподарської продукції

Особливості правового статусу аграрної біржі

Правове регулювання біржового сільськогосподарського ринку

Правовий режим майна аграрної біржі

Правове регулювання діяльності сільськогосподарських дорадчих служб

Суб'єкти сільськогосподарської дорадчої діяльності

Основні завдання та методи дорадчої діяльності

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОПТОВИХ РИНКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

ПОНЯТТЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ОПТОВИХ РИНКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Становлення оптових ринків сільськогосподарської продукції має тривалу історію, важливим здобутком якої є

успішне прийняттям 25 червня 2009 р. Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»¹⁸³.

Першими нормативно-правовими актами, якими намагалися урегулювати можливість функціонування оптового ринку сільськогосподарської продукції в Україні були: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 березня 1997 р. «Про заходи щодо створення оптово-продовольчих ринків, організації закупівель сільськогосподарської продукції в господарствах приватного сектору, реформування системи споживчої кооперації»¹⁸⁴. У цій постанові визнавалася необхідність існування ринково орієнтованої оптової торгівлі та пропонувалося розробити та затвердити Примірне положення про оптово-продовольчий ринок; Постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 1999 р. «Про оптові продовольчі ринки»¹⁸⁵, яка певним чином конкретизувала діяльність оптового продовольчого ринку.

Основним завданням постанови передбачалося формування системи оптових продовольчих ринків та їх інфраструктури, активізація взаємозв'язків між виробниками і покупцями сільськогосподарської продукції, але завдання не було досягнуто.

Згодом у правовому полі відбувається поступове відходження від терміна «оптовий продовольчий ринок», замість нього законодавець починає використовувати поняття «оптовий ринок сільськогосподарської продукції». У наказі Міністерства аграрної політики України від 13 листопада 2006 р. «Про регіональні аграрно-маркетингові центри оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією» зазначено, що ключовим елементом формування організованих ринків сільськогосподарської продукції повинна стати ме-

¹⁸³ Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 51. – Ст. 755.

¹⁸⁴ Офіційний вісник України. – 1997. – № 13. – Ст. 13.

¹⁸⁵ Офіційний вісник України. – 1999. – № 23. – Ст. 186.

режа оптових ринків сільськогосподарської продукції з регіональними аграрно-маркетинговими центрами¹⁸⁶.

Відповідно до Закону, оптовим ринком сільськогосподарської продукції визнається юридична особа, предметом діяльності якої є надання послуг, що забезпечують здійснення оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією, і якій в установленому Законом порядку надано статус оптового ринку сільськогосподарської продукції.

Як зазначає М. Я. Ващишин, законодавче визначення поняття оптового ринку сільськогосподарської продукції не можна вважати вдалим, оскільки у ньому не відображено всіх основних юридичних ознак цього суб'єкта. Насамперед не визначено організаційно-правової форми юридичної особи, в якій створено оптовий ринок сільськогосподарської продукції¹⁸⁷.

Однак Закон надає перевагу заснуванню кооперативних оптових ринків сільськогосподарської продукції, що створюються сільськогосподарськими товаровиробниками для продажу власно виробленої сільськогосподарської продукції, але це положення Закону не є імперативним і оптові ринки сільськогосподарської продукції можуть створюватися у будь-яких інших підприємницьких організаційно-правових формах господарювання та не обов'язково сільськогосподарськими товаровиробниками. Чинна редакція Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», з огляду на те, що кооператив надає послуги тільки своїм членам, фактично унеможливила створення оптових ринків сільськогосподарської продукції в організаційно-правовій формі сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу.

¹⁸⁶ Батигіна О. Особливості правового регулювання оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні / О. Батигіна // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 3. – С. 159–167.

¹⁸⁷ Ващишин М. Я. Правове становище оптових ринків сільськогосподарської продукції / М. Я. Ващишин // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 58. – С. 270.

Проблема. У преамбулі Закону підкреслюється спрямованість Закону на захист прав і законних інтересів сільськогосподарських виробників, які здійснюють оптовий продаж сільськогосподарської продукції власного виробництва. Водночас у Законі немає норми щодо складу засновників оптового ринку сільськогосподарської продукції. Зокрема, не передбачено обов'язкової квоти щодо кількості сільськогосподарських товаровиробників у складі засновників такого ринку. Це в результаті може призвести до того, що виробники сільськогосподарської продукції будуть усунуті від процесу створення оптових ринків.

ПОРЯДОК НАБУТТЯ ЮРИДИЧНОЮ ОСОБОЮ СТАТУСУ ОПТОВОГО РИНКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ПОЗБАВЛЕННЯ ЇЇ ТАКОГО СТАТУСУ

Статус оптового ринку сільськогосподарської продукції надається Міністерством аграрної політики та продовольства України на конкурсній основі згідно з «Порядком набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 р. з такими змінами¹⁸⁸.

Конкурс проводить комісія з питань надання юридичній особі статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції (далі – комісія), яка утворюється Мінагрополітики. Склад комісії, положення про неї та умови проведення конкурсу затверджуються зазначеним Міністерством.

Про проведення конкурсу Мінагрополітики публікує в друкованому засобі масової інформації та розміщує на вебсторінці Міністерства не пізніше ніж за 30 календарних днів до початку конкурсу оголошення, в якому зазначаються:

¹⁸⁸ Офіційний вісник України. – 2010. – № 11. – Ст. 542.

- дата проведення конкурсу;
- кінцевий строк прийняття документів для участі в конкурсі;
- найменування організації, режим її роботи та адреса, за якою подаються документи для участі в конкурсі;
- місце, дата і час початку проведення засідання комісії;
- телефон для довідок (електронна адреса або адреса веб-сайту) з питань проведення конкурсу.

Кінцевий строк подання юридичною особою, яка має намір набути статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції (далі – претендент), документів для участі в конкурсі визначається Мінагрополітики і не може становити менш як 10 календарних днів із дня розміщення оголошення.

Претендент подає до Мінагрополітики такі документи:

- заяву про набуття статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції;
- проект (бізнес-план) організації діяльності юридичної особи у статусі оптового ринку сільськогосподарської продукції, що розробляється претендентом або за його дорученням відповідною спеціалізованою організацією*;
- нотаріально посвідчену копію установчих документів;
- проект правил роботи оптового ринку сільськогосподарської продукції, розроблених відповідно до затверджених Мінагрополітики Типових правил роботи оптового ринку сільськогосподарської продукції у двох примірниках;
- документально підтверджені відомості про засновників (учасників) юридичної особи, зокрема нотаріально посвідчену копію установчих документів (для юридичних осіб), – копії паспорта та довідки про присвоєння ідентифікаційного номера (для фізичних осіб).

* Згідно із ст. 8 Закону «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» проект (бізнес-план) є обов'язковою умовою для набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції.

Мінагрополітики з урахуванням особливостей відповідного регіону може передбачати відповідно до затверджених умов проведення конкурсу подання претендентом інших документів.

Претендент додатково має право подавати Мінагрополітики будь-які документи для обґрунтування запропонованого ним проекту (бізнес-плану) організації діяльності юридичної особи у статусі оптового ринку сільськогосподарської продукції.

Перевірка відповідності поданих претендентом документів вимогам законодавства та достовірності зазначеної в них інформації проводиться відповідним структурним підрозділом Мінагрополітики.

До участі в конкурсі не допускаються претенденти, які визнані банкрутами або щодо котрих порушено процедуру банкрутства (за винятком тих, стосовно яких проводиться процедура санації), або ті, що проходять процедуру ліквідації як суб'єкти господарювання; подали на розгляд документи не в повному обсязі або такі, що містять недостовірну інформацію.

Подані претендентом документи розглядаються комісією впродовж 30 календарних днів із дня їх надходження.

Переможці конкурсу визначаються за критеріями, встановленими Мінагрополітики, з урахуванням:

- економічної доцільності розміщення інфраструктури оптового ринку сільськогосподарської продукції на відповідній території;

- результатів аналізу проекту (бізнес-плану) організації діяльності юридичної особи у статусі оптового ринку сільськогосподарської продукції та механізму його реалізації;

- фінансово-економічного обґрунтування вартості та строку реалізації проекту (бізнес-плану) організації діяльності юридичної особи у статусі оптового ринку сільськогосподарської продукції.

Рішення комісії за результатами проведення конкурсу оформляється протоколом, який підписується всіма присутніми на засіданні членами комісії.

Мінагрополітики видає на підставі рішення комісії наказ про надання переможцю конкурсу статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції та вмотивовану відмову в наданні такого статусу іншим претендентам.

Переможцю конкурсу Мінагрополітики видає свідоцтво про надання юридичній особі статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції за формою згідно з додатком.

Мінагрополітики може за рішенням комісії позбавити юридичну особу статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції на підставі:

- заяви юридичної особи про позбавлення її такого статусу;

- припинення юридичної особи;

- виявлення недостовірних відомостей, зокрема, розбіжностей між відомостями, викладеними у поданих юридичною особою для набуття статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції документах, та фактичними даними;

- виявлення факту порушення оптовим ринком сільськогосподарської продукції вимог Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», порядку надання статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції та інших нормативно-правових актів.

Юридичній особі, яка позбавлена статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції, надсилається повідомлення про це у двотижневий строк із дати ухвалення відповідного рішення.

Про внесення змін до документів, які були подані комісії для набуття статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції, юридична особа впродовж тижня

повідомляє комісію, а в разі внесення змін до проекту (бізнес-плану) організації діяльності юридичної особи у зазначеному статусі забезпечує їх погодження з комісією.

Спори, пов'язані з набуттям юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції або позбавленням її такого статусу, вирішуються у судовому порядку.

МЕТА, ЗАВДАННЯ ТА ПРЕДМЕТ ДІЯЛЬНОСТІ ОПТОВИХ РИНКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Мета діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції полягає у максимальному сприянні сільськогосподарським товаровиробникам щодо реалізації ними сільськогосподарської продукції. Ця мета конкретизується в основних напрямках діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції, що визначені у ст. 6 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»:

- створення операторам оптових ринків сільськогосподарської продукції належних умов для купівлі-продажу сільськогосподарської продукції;

- сприяння прискореному просуванню сільськогосподарської продукції від виробника до кінцевого споживача у торговельному ланцюгу;

- надання можливості для виходу на ринок сільськогосподарської продукції всім постачальникам і споживачам такої продукції;

- визначення необхідного переліку сільськогосподарської продукції, що має включати більшість загальної номенклатури виробленої продукції, скорочення втрат сільськогосподарської продукції;

- забезпечення постачання населенню якісної сільськогосподарської продукції;

- облаштування єдиного місця купівлі-продажу сільськогосподарської продукції;
- забезпечення концентрації сільськогосподарської продукції у визначеному місці;
- сприяння вітчизняним виробникам сільськогосподарської продукції в одержанні прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції; забезпечення достовірною інформацією операторів оптових ринків сільськогосподарської продукції про кон'юнктуру ринку сільськогосподарської продукції та споживчу якість такої продукції;
- сприяння операторам оптових ринків сільськогосподарської продукції у підготовці сільськогосподарської продукції до купівлі та продажу;
- забезпечення здійснення ветеринарно-санітарного контролю та нагляду відповідно до Правил здійснення ветеринарно-санітарного контролю та нагляду для оптових ринків сільськогосподарської продукції, що затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Завдання оптових ринків сільськогосподарської продукції полягає у створенні належних умов для забезпечення здійснення оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією. Під нею Закон розуміє діяльність з купівлі-продажу сільськогосподарської продукції партіями для наступного її продажу кінцевому споживачу через роздрібну торгівлю або для виробничого чи іншого використання, а також допоміжна діяльність, що забезпечує таку купівлю-продаж шляхом надання пов'язаних із цим послуг.

Роздрібною торгівлею сільськогосподарською продукцією вважається діяльність із купівлі-продажу цієї продукції кінцевими споживачами для їх власного використання. Підкреслимо, що наведені дефініції закріплено в національному законодавстві вперше, а відмінність оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією від роздрібною полягають у тому, що перша здійснюється партіями для

наступного продажу кінцевому споживачеві, друга ж відбувається за його участі для власного використання ним цієї продукції. Додатково зазначимо, що відносини за участю вказаних кінцевих споживачів Закон не регламентує¹⁸⁹.

Важливою для розуміння сутності оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією є категорія «партія сільськогосподарської продукції», під якою ст. 1 Закону розуміє відповідний об'єм сільськогосподарської продукції одного або декількох найменувань, яка закуплена, відвантажена або отримана за одним товаросупровідним документом. Визначення окремих її партій устанавлюється Правилами роботи оптового ринку сільськогосподарської продукції. У Типових правилах роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції, затверджених наказом Міністерства аграрної політики України від 19 лютого 2010 р., зазначається, що партією сільськогосподарської продукції є визначена кількість сільськогосподарської продукції одного або кількох найменувань, що закуплена, відвантажена або отримана за одним товаросупровідним документом. Водночас партією сировини та продуктів тваринного походження є будь-яка кількість продукції одного виду, найменування, дати виготовлення, способу обробки, сорту, одного підприємства-виробника, однієї зміни виготовлення з дотриманням того ж технологічного режиму. Партією риби, морських ссавців, морських безхребетних і продуктів їх переробки є будь-яка кількість продукції одного найменування, способу обробки, сорту, одного підприємства-виробника, не більше ніж п'яти найближчих дат виготовлення. Партією консервованих харчових продуктів є будь-яка кількість однорідних консер-

¹⁸⁹ Уркевич В. Ю. Правові питання функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції // Проблеми законності: акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 108. – С. 115-122.

вованих харчових продуктів одного виду, найменування, сорту, в однаковій тарі й одного розміру, однієї дати і зміни виготовлення, одного підприємства-виробника. Партією молочних продуктів є будь-яка кількість продукції одного найменування в однаковій тарі, з однаковими фізико-хімічними та органолептичними показниками (одного сорту), одного заводу-виробника, виготовлена на одному технологічному обладнанні, протягом одного технологічного циклу, однієї дати виготовлення. Партією кормів для сільськогосподарських і домашніх тварин, птиці та хутрових звірів є будь-яка кількість зерна, комбікормів, преміксів, вітамінно-мінеральних добавок, коренебульбоплодів, сіна, соломи, силосу, сінажу однієї якості для одноразового приймання, відвантаження, реалізації чи зберігання.

З огляду на визначення поняття «оптовий ринок сільськогосподарської продукції», предметом діяльності цієї юридичної особи визначено – надання послуг, що забезпечують здійснення оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією. Перелік таких послуг визначено ст. 7 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції». Серед них:

- забезпечення операторів оптових ринків сільськогосподарської продукції спеціально облаштованими робочими місцями;
- підготовка партій сільськогосподарської продукції до продажу;
- документальне оформлення (у разі необхідності) купівлі-продажу сільськогосподарської продукції;
- формування партій стандартизованої сільськогосподарської продукції;
- організація торгів, аукціонів;
- складування, зберігання, відвантаження та доставка партій сільськогосподарської продукції;
- контроль якості сільськогосподарської продукції;

– забезпечення операторів оптових ринків сільськогосподарської продукції достовірною інформацією про кон'юнктуру ринку сільськогосподарської продукції та споживчу якість такої продукції;

– рекламні послуги;

– узагальнення і поширення достовірної інформації щодо попиту і пропозиції сільськогосподарської продукції, рівня цін;

– організація виставок, тренінгів, семінарів, конференцій, навчальних курсів, конкурсів;

– транспортування партій сільськогосподарської продукції;

– забезпечення продавців та покупців необхідною вантажно-розвантажувальною технікою, ваговимірювальним обладнанням тощо;

– охорона майна операторів оптових ринків сільськогосподарської продукції;

– інші послуги, необхідні для здійснення діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Оптовий ринок сільськогосподарської продукції повинен забезпечувати надання послуг, необхідних для здійснення оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією, на постійній і регулярній основі.

Послуги оптових ринків сільськогосподарської продукції надаються на договірній основі, якщо інше не встановлено законодавством.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ОПТОВИХ РИНКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Оптові ринки сільськогосподарської продукції організовують свою роботу згідно із правилами роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції. Останні розробляються кожним окремим оптовим ринком сільськогосподарської продукції на підставі Типових правил

роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції, затверджених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики, політики у сфері сільського господарства¹⁹⁰. У Правилах роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції визначаються:

- режим роботи оптового ринку сільськогосподарської продукції;
- порядок проведення торгів, аукціонів, конкурсів;
- порядок регулювання відносин між операторами оптових ринків сільськогосподарської продукції;
- порядок організаційного, матеріального і технічного забезпечення діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції;
- порядок реєстрації та обліку обсягу продажу сільськогосподарської продукції;
- порядок інформування операторів оптових ринків сільськогосподарської продукції про стан попиту і пропозиції, про ціни і кон'юнктуру ринку сільськогосподарської продукції;
- вимоги до якості сільськогосподарської продукції;
- порядок визначення окремих партій сільськогосподарської продукції;
- гарантії оптових ринків сільськогосподарської продукції щодо дотримання санітарно-гігієнічних норм;
- правила користування мірами і вимірювальними приладами;
- вимоги щодо дотримання Правил роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції;
- відповідальність за порушення Правил роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції.

¹⁹⁰ Наказ Міністерства аграрної політики України від 19 лютого 2010 р. № 73 «Про затвердження Типових правил роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції» // Офіційний вісник України. – 2010. – № 26. – Ст. 1045.

Правила роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції можуть містити інші положення, що відображають особливості їх діяльності.

Як вже зазначалося, наказом Міністерства аграрної політики України від 19 лютого 2010 р. затверджено Типові правила роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції¹⁹¹. Згідно з цими правилами, продаж сільськогосподарської продукції на території оптового ринку сільськогосподарської продукції здійснюється з дотриманням Ветеринарно-санітарних правил для ринків, затверджених наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 4 червня 1996 р. та інших нормативно-правових актів, які регулюють відносини у сфері діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Зокрема, на території оптових ринків сільськогосподарської продукції не допускається здійснення продажу сільськогосподарської продукції без документів, що підтверджують її безпечність та якість.

М'ясо і м'ясопродукти, допущені до реалізації, розміщуються в окремих павільйонах або на окремих торговельних площах. Торгівля м'ясом і м'ясопродуктами з автомашин, причепів забороняється.

Для продажу живих тварин та птиці відводяться місця на спеціально виділеній території, яка щоденно після завершення торгівлі очищається, миється розчинами каустичної соди та дезінфікується розчинами хлорного вапна.

Молочні продукти реалізуються в критих приміщеннях, спеціально обладнаних павільйонах.

На вимогу покупців продавці зобов'язані надавати їм для ознайомлення відомості та документи про безпеч-

¹⁹¹ Про затвердження Типових правил роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції: наказ Міністерства аграрної політики України від 19 лютого 2010 р. № 73 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 26. – Ст. 1045.

ність та якість сільськогосподарської продукції, що пропонується до продажу. Продавець та адміністрація оптових ринків сільськогосподарської продукції відповідають за безпечність та якість сільськогосподарської продукції, що реалізується на території оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Сільськогосподарська продукція, що втратила якість під час зберігання на території оптових ринків сільськогосподарської продукції, повинна бути вилучена з обігу.

Сільськогосподарська продукція, що зберігається на території оптових ринків сільськогосподарської продукції, повинна бути упакована в тару відповідно до норм чинних стандартів. У приміщеннях зберігання сільськогосподарська продукція повинна бути розміщена з дотриманням правил товарного сусідства, норм складування й умов зберігання.

Кожна упаковка повинна мати відповідне маркування (етикетку, ярлик) із зазначенням реквізитів власника, найменування сільськогосподарської продукції, дати надходження на зберігання.

Оптові ринки сільськогосподарської продукції забезпечують дотримання санітарно-гігієнічних норм та правил на своїй території.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ЗЕМЕЛЬ ТА МАЙНА ОПТОВИХ РИНКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Згідно із Законом України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», надання земельних ділянок для розміщення інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції здійснюється в порядку, визначеному законом. Власне, таким законом є Земельний ко-

декс України, у ст. 22 якого передбачено можливість надання земельних ділянок сільськогосподарського призначення, зокрема, для розміщення інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Проблема. З доцільністю таких новел навряд чи можна погодитися, оскільки логічно, щоб до земель сільськогосподарського призначення належали лише землі, які прямо або опосередковано використовуються для виробничої діяльності сільськогосподарської продукції, чим навряд чи є діяльність оптового ринку сільськогосподарської продукції, а надто, з огляду на те, що у складі засновників взагалі можуть бути відсутні сільськогосподарські товаровиробники.

На думку М. Я. Ващишин, законодавчі норми щодо віднесення земель для розміщення інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції суперечить ст. 23 Земельного кодексу України, тобто принципу пріоритетності земель сільськогосподарського призначення, адже функціонально оптові ринки сільськогосподарської продукції не використовують надані їм земельні ділянки як основний засіб сільськогосподарського виробництва, оскільки не є сільськогосподарськими товаровиробниками. Вони використовують землі сільськогосподарського призначення лише як просторово-операційний базис, тобто територіальну основу своєї діяльності. Навіть у переліку несільськогосподарських угідь, передбаченому в п. 6 ч. 2 ст. 22 Земельного кодексу України, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції виглядають недоречно, оскільки виконують основну, а не як інші перелічені землі, допоміжну функцію. Водночас земельні ділянки державної чи комунальної власності або права на них, які за загальним правилом ст. 134 Земельного Кодексу України підлягають продажу на конкурентних засадах (земельних торгах), для розміщення інфраструктури оптових ринків сільськогосподар-

ської продукції набуваються у спрощеному порядку. У разі вилучення земельних ділянок для будівництва інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції ці підприємства звільняються від відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва, відповідно до ст. 208 Земельного Кодексу України¹⁹².

Крім того, Законом України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» визначено поняття території оптового ринку сільськогосподарської продукції як спеціально відведеного та облаштованого місця для надання послуг оптовим ринком сільськогосподарської продукції. Таке визначення не є вдалим. У земельному законодавстві поняття території вживається у разі регулювання містобудівної діяльності, а об'єктом правового режиму земель сільськогосподарського призначення є земельні ділянки, у цьому випадку – земельні ділянки, надані для розміщення інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції. Що зайвий раз підтверджує помилку законодавця під час віднесення земельних ділянок оптових ринків сільськогосподарської продукції до категорії земель сільськогосподарського призначення¹⁹³.

Законом України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» не врегульовано питання режиму майна оптових ринків сільськогосподарської продукції. Єдина згадка у Законі стосується переліку майна, яке входить до інфраструктури оптового ринку сільськогосподарської продукції. Під інфраструктурою оптового ринку сільськогосподарської продукції запропоновано розуміти систему обслуговуючих структур, споруд, будівель, систем, мереж, ліній, служб, складських приміщень, сховищ, залів, площадок, павільйонів, обладнання, транспорту,

¹⁹² Ващишин М. Правове становище оптових ринків сільськогосподарської продукції / М. Ващишин // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2013. Випуск 58. – С. 271.

¹⁹³ Там же. – С. 271.

під'їзних та внутрішніх шляхів, засобів зв'язку, що включені до проекту (бізнес-плану) організації діяльності юридичної особи у статусі оптового ринку сільськогосподарської продукції. Отже, під час аналізу правового режиму майна оптових ринків сільськогосподарської продукції необхідно зважати на норми Цивільного, Господарського кодексів, інших нормативно-правових актів з урахуванням організаційно-правової форми, у якій діє оптовий ринок сільськогосподарської продукції.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ АГРАРНОЇ БІРЖИ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БІРЖОВОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО РИНКУ

Як зазначає Л. О. Панькова, забезпечення продовольчої безпеки держави безпосередньо пов'язано з нормальним функціонуванням аграрного сектора економіки, високим рівнем виробництва сільськогосподарської продукції, відповідно налагодженою системою реалізації цієї продукції та поповнення державних резервів. Вирішити проблеми, пов'язані зі збутом сільськогосподарської продукції, допомогти національним товаровиробникам вийти на зовнішній ринок та, тим самим сприяти захисту їхніх економічних прав можна лише за умови функціонування в країні розвиненої інфраструктури аграрного ринку. Одним із головних елементів аграрного ринку є аграрна біржа як вид спеціалізованої товарної біржі¹⁹⁴.

¹⁹⁴ Панькова Л. О. Правове регулювання діяльності аграрних бірж в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 / Лілія Олександрівна Панькова; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 20 с.

Український біржовий ринок сільськогосподарської продукції (організований аграрний ринок) пройшов тривалий шлях становлення. Його становлення та функціонування відбулось завдяки прийняттю Законів України «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 р., «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р. тощо; Постанов Кабінету Міністрів України «Про прискорення організації біржового ринку сільськогосподарської продукції» від 17 листопада 1995 р., «Про Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції» від 5 серпня 1997 р.; Указу Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» від 6 червня 2000 р.; Постанови Кабінету Міністрів України «Про активізацію діяльності біржового ринку продукції агропромислового комплексу та необхідних для його матеріально-технічних ресурсів» від 19 жовтня 1999 р.; Указів Президента України «Про заходи щодо розвитку продовольчого ринку та сприяння експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів» від 7 серпня 2001 р., «Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку» від 8 серпня 2002 р., «Про додаткові заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку» від 19 травня 2003 р. та «Про заходи щодо розвитку аграрного ринку» від 30 серпня 2004 р.; Постанови Кабінету Міністрів України «Про створення Аграрної біржі» від 26 грудня 2005 р. та інші.

У Законі України «Про державну підтримку сільськогосподарства України» від 24 червня 2004 р. визначено, що організований аграрний ринок – сукупність правовідносин, пов'язаних з укладенням та виконанням цивільно-правових договорів, предметом яких є сільськогосподарська продукція, за стандартизованими умовами та реквізитами біржових договорів і правилами аграрної біржі.

Аграрна біржа створюється і провадить свою діяльність відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», Закону України «Про товарну біржу» і статей 278–282 Господарського кодексу України.

Згідно із Статутом, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України «Про створення аграрної біржі», біржа є юридичною особою, неприбутковим (непідприємницьким) підприємством і не розподіляє свої доходи на користь свого засновника або своїх членів. Засновником Біржі є Кабінет Міністрів України в особі Аграрного фонду. Відтак членами Біржі є Аграрний фонд, а також прийняті до її складу, згідно з цим Статутом, юридичні особи-резиденти. Членами Аграрної біржі можуть бути виключно резиденти.

Юридична особа-резидент, яка придбала біржове місце (шляхом укладення договору з дирекцією), отримує статус члена біржі. Продаж біржового місця або надання його членом Біржі в оренду іншим особам чи інші форми користування (розпорядження) ними не дозволяються. Процедура набуття та припинення статусу члена Біржі, права та обов'язки, що виникають у зв'язку з придбанням біржового місця, визначаються у Правилах біржової торгівлі. Згідно із Типовими правилами біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією, затвердженими наказом Міністерства сільського господарства і продовольства України, Міністерства економіки України і Міністерства фінансів України від 3 квітня 1996 р.¹⁹⁵, учасниками біржової торгівлі можуть бути тільки члени біржі.

Біржа також не може бути засновником юридичної особи, що має на меті отримання прибутку, або її учасни-

¹⁹⁵ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0184-96>.

ком, членом чи акціонером, крім тих, що створюються для надання послуг, пов'язаних із біржовими.

Постановою КМУ від 26 грудня 2005 р. № 1285 «Про створення Аграрної біржі» визначено, що біржа створюється з метою підвищення рівня продовольчої безпеки країни, надання біржових послуг суб'єктам господарювання з укладення біржових договорів (контрактів) щодо сільськогосподарської продукції, продажу товарних деривативів, базовим активом яких є сільськогосподарська продукція, іпотечних сертифікатів та іпотечних закладних, а також із проведення та/або організації розрахунково-клірингової діяльності.

Аграрна біржа забезпечує:

- максимальне спрощення пошуку ринку збуту та постачальників;
- прозорість ринкового ціноутворення;
- свободу здійснення брокерської діяльності (членами Аграрної біржі стали понад 50 брокерських контор);
- безкоштовні та якісні консультації спеціалістів відділу торгів та юридичного відділу щодо ринкової кон'юнктури, процедури укладення договорів, вирішення спорів та інших питань, які стосуються біржової торгівлі;
- організацію державних закупівель сільськогосподарської продукції.

Аграрна біржа володіє розгалуженою мережею регіональних відділень і представлена в кожному регіоні України, що дає змогу зменшити час на укладення угод та знизити фінансові витрати на їх реєстрацію.

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА АГРАРНОЇ БІРЖИ

Майно Біржі формується за рахунок:

- 1) коштів, переданих їй Кабінетом Міністрів України як внесок до статутного фонду;

2) вступних і періодичних внесків її членів (крім Аграрного фонду);

3) надходжень від:

– біржових операцій і послуг, що надаються Біржею та її підрозділами;

– надання біржових гарантій;

– провадження розрахунково-клірингової діяльності;

– сум штрафних санкцій за порушення цього Статуту та Правил біржової торгівлі;

– продажу біржових місць та передачі прав користування біржовими місцями;

4) інших грошових та майнових надходжень, що не суперечать законодавству.

Майно Біржі належить їй на праві оперативного управління.

Майно Біржі складається з основних фондів, обігових коштів, а також інших активів, відображених у її бухгалтерському балансі. Біржа створює фонд гарантування комерційних ризиків. Розмір цього фонду та порядок його використання визначаються наглядовою радою Біржі. Для виконання своїх завдань Біржа може створювати також інші фонди.

Найбільш розповсюдженими у практиці аграрних бірж є укладання спотових, форвардних та товарообмінних (бартерних) біржових договорів. Водночас ф'ючерсні договори на реалізацію сільськогосподарської продукції не набули необхідного поширення, що зумовлено початковим етапом формування ф'ючерсного ринку сільськогосподарської продукції в Україні.

У пункті 6.2. Типових правил біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією передбачено, що під час біржових торгів можуть бути укладені угоди, які пов'язані з:

– негайною (від 1 до 39 днів) взаємною передачею прав й обов'язків відносно до реальної сільськогосподарської продукції (спотова угода);

– відстроченою (від 30 до 360 днів) взаємною передачею прав й обов'язків щодо реальної сільського сподарської продукції (форвардна угода);

– взаємною передачею прав й обов'язків щодо стандартного контракту (ф'ючерсна угода);

– поступкою прав на майбутню передачу придбання прав й обов'язків щодо реального товару або стандартного контракту (опціонна угода).

Одним із видів біржових угод на строк є ф'ючерсні угоди, предметом яких є стандартні біржові контракти на стандартизований товар із визначеним наперед строком виконання, але за ціною, встановленою на день укладання контракту.

Наступним видом біржових угод є опціон, тобто стандартний документ, який засвідчує право придбати (продати) цінні папери (товари, кошти) на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією ціни на час укладення такого опціону або на час такого придбання за рішенням сторін контракту.

Форвардний контракт – стандартний документ, що засвідчує зобов'язання особи придбати (продати) цінні папери, товари або кошти в певний час і на певних умовах у майбутньому, з фіксацією ціни такого продажу під час укладання такого контракту.

Водночас будь-яка сторона форвардного контракту має право відмовитися від його виконання виключно за наявності згоди іншої сторони контракту або у випадках, передбачених законодавством.

До біржових торгів допускається сільськогосподарська продукція визначеного переліку (затверджується біржею) стандартної якості, що є реальним товаром, а також стандартні контракти на цю продукцію, що допущені біржею у встановленому порядку до торгів.

За рішенням біржового комітету до торгів може бути допущена також продукція, що забезпечує виробницт-

во сільгосппродукції, кількість якої не повинна перевищувати 40 відсотків від загального обсягу товару. Стандарти щодо мінімальної кількості сільськогосподарської продукції, яка виставляється на торги, затверджуються біржовим комітетом.

Згідно із Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України», контроль за діяльністю Аграрної біржі здійснюють:

а) у сфері регулювання та нагляду за операціями продажу товарів на умовах споту та форварду, а також за правильністю укладення та виконання зобов'язань за іншими видами товарних деривативів, а також надання страхових субсидій – національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг;

б) у сфері надання кредитних та тваринницьких дотацій – центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику, політику у сфері сільського господарства, та центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів;

в) у сфері загального управління та нагляду – Наглядова рада Аграрної біржі.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ДОРАДЧИХ СЛУЖБ

СУБ'ЄКТИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОРАДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Дорадчі служби є порівняно новим явищем в Україні, хоча як засіб надання інформаційної та консультаційної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам і сільському населенню використовуються у всьому світі

доволі давно, в багатьох країнах вони стали невід'ємною частиною виробництва та життя в сільській місцевості, а також незамінними помічниками сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення.

Згідно із Концепцією формування державної системи сільськогосподарського дорадництва, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 р.¹⁹⁶, сучасний стан розвитку агропромислового комплексу потребує підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення сільського господарства в умовах ринкової економіки, надання дорадчих послуг з питань економіки, технологій, управління, маркетингу, обліку, податків, права, екології тощо, своєчасного виконання планів соціально-економічного розвитку, формування громадянського суспільства, поширення та впровадження у виробництво сучасних технологій, новітніх досягнень науки і техніки, що є основними завданнями сільськогосподарської дорадчої служби. Проте нині існує проблема забезпечення ефективної діяльності сільськогосподарських дорадчих служб, які утворені як юридичні особи і функціонують у різній організаційно-правовій формі та мають різні форми власності або є структурними підрозділами аграрних навчальних закладів і науково-дослідних установ. Безсистемність надання дорадчих послуг не відповідає соціально-економічним потребам суспільства, рівню розвитку сільськогосподарського виробництва та продовольчої безпеки держави.

Відтак Концепцією передбачається здійснення впродовж періоду до 2015 р. низки заходів із метою підтримки та розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності, а саме:

– створення Національного центру сільськогосподарського дорадництва та обласних (регіональних) сіль-

¹⁹⁶ Офіційний вісник України. – 2011. – № 86. – Ст. 3146.

ськогогосподарських дорадчих служб із їх районними відділами, використавши науково-освітній потенціал закладів і установ Мінагрополітики України та Національної академії аграрних наук;

- надання соціально спрямованих дорадчих послуг, які фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, місцевих бюджетів та інших джерел, не заборонених законом;

- сприяння забезпеченню на державному та регіональному рівні формування державної системи сільськогосподарського дорадництва в результаті використання в системі аграрної освіти науково-технічного потенціалу інститутів післядипломної освіти вищих навчальних закладів, навчально-консультаційних центрів, установ та організацій;

- використання в системі Національної академії аграрних наук наявного науково-технічного потенціалу регіональних науково-дослідних (наукових) установ;

- створення в системі агропромислового комплексу в кожному регіоні (області, районі) регіональних сільськогосподарських дорадчих служб з урахуванням місцевих умов і наявного науково-технічного потенціалу та матеріально-технічної бази розміщених на її території управлінні агропромислового розвитку, науково-дослідних (наукових) установ аграрної науки, навчальних закладів аграрної освіти, а також використання інтелектуального потенціалу дорадників та експертів-дорадників (в тому числі шляхом їх першочергового працевлаштування в новостворених сільськогосподарських дорадчих службах), досвіду і потужності діючих сільськогосподарських дорадчих служб (в тому числі створених за підтримки програм і проектів міжнародної технічної допомоги).

Очікується, що реалізація вказаної Концепції дасть змогу сформувати мережу сільськогосподарських дорадчих служб на обласному та районному рівні з представни-

цтвами у сільських (селищних) радах, а також забезпечити надання соціально спрямованих дорадчих послуг не менш як 90% суб'єктів господарювання на селі і сільського населення.

Закон України від 17 червня 2004 р. «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність»¹⁹⁷ визначає поняття сільськогосподарської дорадчої служби як юридичної особи незалежно від її організаційно-правової форми та форми власності, структурний підрозділ аграрного навчального закладу, науково-дослідної установи, які внесені до Реєстру дорадчих служб, здійснюють дорадчу діяльність, у складі яких працює не менше трьох дорадників, які пройшли реєстрацію відповідно до законодавства і внесені до Реєстру дорадників.

З огляду на це, юридичними ознаками сільськогосподарських дорадчих служб є:

1) це – юридична особа і приватного права, і публічного права. Будь-хто може бути засновником цієї юридичної особи;

2) різноманітність організаційно-правових форм, у яких ця юридична особа може функціонувати. Це може бути товариство у будь-якій організаційній формі, установа, структурний підрозділ установи, навчального закладу тощо;

3) предмет діяльності – здійснення дорадчої діяльності, тобто сукупності дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства;

4) обов'язковість внесення до Реєстру дорадчих служб. Такий реєстр ведеться центральним органом ви-

¹⁹⁷ Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 38. – Ст. 470.

конавчої влади, що реалізує державну політику в сфері сільського господарства. Положення про Реєстр сільськогосподарських дорадчих служб затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. Рішення про внесення заявника до Реєстру дорадчих служб та видачу йому сертифіката або про відмову у внесенні до цього Реєстру та видачі сертифіката ухвалюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері сільського господарства, впродовж п'яти робочих днів із дня надходження заяви та відповідних документів. Сертифікат видається строком на п'ять років.

5) серед працівників – не менше трьох дорадників, які пройшли реєстрацію відповідно до законодавства і внесені до Реєстру дорадників. Водночас сільськогосподарським дорадником може бути фізична особа, яка на професійній основі провадить дорадчу діяльність, склала кваліфікаційний іспит та одержала кваліфікаційне свідоцтво і внесена до Реєстру сільськогосподарських дорадників та сільськогосподарських експертів-дорадників; відповідно сільськогосподарським експертом-дорадником вважається фізична особа, яка провадить дорадчу діяльність не на постійній основі, має достатній фаховий рівень та одержала кваліфікаційне свідоцтво, відповідно до вимог законодавства, і надає дорадчі послуги на запит дорадчих служб та дорадників і відповідає вимогам, передбаченим цим Законом. Експертами-дорадниками є працівники закладів науки та освіти, інші вузькоспеціалізовані фахівці, які внесені до Реєстру дорадників.

Із метою забезпечення якості надання сільськогосподарської дорадчої діяльності здійснюється професійна підготовка дорадників та експертів-дорадників, яка складається з навчання за програмами базової підготовки та підвищення кваліфікації. Навчання дорадників та експертів-дорадників за програмами базової підготовки здійс-

нюється вищими навчальними закладами на замовлення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері сільського господарства, дорадчих служб, саморегулювальної організації тощо. Підвищення кваліфікації дорадників та експертів-дорадників здійснюється *не менше одного разу на п'ять років* і є необхідною умовою для здійснення професійної діяльності у сфері сільськогосподарського дорадництва.

Документом, який підтверджує достатній фаховий рівень підготовки сільськогосподарського дорадника, сільськогосподарського експерта-дорадника за програмою базової підготовки для самостійного здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності, є кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника чи сільськогосподарського експерта-дорадника. Положення про кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника та сільськогосподарського експерта-дорадника затверджено наказом Мінагропроду України від 26.06.2005 № 176

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИ ДОРАДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Основними завданнями дорадчої діяльності є:

- підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства суб'єктів господарювання, які провадять діяльність у сільській місцевості, та сільського населення в умовах ринкової економіки;

- надання суб'єктам господарювання, які провадять діяльність у сільській місцевості, та сільському населенню дорадчих послуг із питань економіки, технологій, управління, маркетингу, обліку, податків, права, екології тощо;

- надання дорадчих послуг органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з питань підго-

товки та реалізації планів соціально-економічного розвитку, формування громадянського суспільства;

- поширення та впровадження у виробництво сучасних технологій, новітніх досягнень науки і техніки;

- сприяння розвитку несільськогосподарського підприємництва в сільській місцевості, зокрема сільського зеленого туризму, зайнятості сільського населення тощо;

- робота з сільською молоддю, ініціювання та реалізація молодіжних програм;

- інші завдання, визначені законом.

Основними методами дорадчої діяльності є:

- навчання суб'єктів господарювання, які провадять діяльність у сільській місцевості, та сільського населення;

- дослідження соціально-економічних проблем сільської місцевості та розробка варіантів їх вирішення;

- демонстраційні покази форм і методів роботи суб'єктів господарювання, які провадять діяльність у сільській місцевості, та сільського населення;

- інформаційне забезпечення суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, сільського населення тощо.

Дорадча діяльність може провадитися за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, а також коштів суб'єктів господарювання.

Фінансування дорадчої діяльності може здійснюватися за рахунок грантів, міжнародної технічної допомоги, коштів міжнародних програм та проектів, благодійних внесків фізичних та юридичних осіб, інших джерел, не заборонених законом.

Водночас сільськогосподарські дорадчі служби надають і соціально спрямовані дорадчі послуги, що надаються за рахунок коштів Державного бюджету України і місцевих бюджетів, щорічно визначаються державною цільовою програмою сільськогосподарської дорадчої дія-

льності в межах видатків центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері сільського господарства, та місцевими програмами соціально-економічного розвитку. Органи місцевого самоврядування можуть визначати додаткові соціально спрямовані дорадчі послуги, які надаються за рахунок коштів місцевих бюджетів, відповідно до місцевих програм соціально-економічного розвитку. Надання соціально спрямованих дорадчих послуг, які фінансуються за рахунок коштів державного бюджету та місцевих бюджетів, проводиться на конкурсній основі. Дорадча діяльність у частині надання соціально спрямованих дорадчих послуг є неприбутковою. Надання дорадчих послуг, які не передбачені державною цільовою програмою сільськогосподарської дорадчої діяльності, здійснюється за рахунок їх замовників.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. У чому полягає спеціальна правоздатність суб'єктів аграрного господарювання, що здійснюють обслуговування сільськогосподарського виробництва?
2. За якими напрямками може здійснюватися обслуговування сільськогосподарських виробників?
3. Становлення оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні.
4. В якій організаційно-правовій формі можуть створюватись і функціонувати оптові ринки сільськогосподарської продукції?
5. Який порядок набуття статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції?
6. Які мета та завдання оптового ринку сільськогосподарської продукції?
7. Особливості правового статусу аграрної біржі.

8. Чим характеризується правовий режим майна аграрної біржі?

9. Які біржові договори переважають у практиці аграрних бірж?

10. Назвіть суб'єктів сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні. Які завдання виконують сільськогосподарські дорадчі служби?

11. Назвіть юридичні ознаки сільськогосподарських дорадчих служб.

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Який склад засновників оптового ринку сільськогосподарської продукції повинен бути передбачений законодавством про оптові ринки сільськогосподарської продукції?

2. Вкажіть на особливості та проблеми правового режиму земель та майна оптових ринків сільськогосподарської продукції.

ТЕМА. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ Й ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ТА ІНШИХ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Поняття земель сільськогосподарського призначення, їх структура

Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення

Особливості правового режиму агроландшафтів

Особливості правового режиму інших природних ресурсів, які використовуються у сільському господарстві

Правова охорона земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів у сільському господарстві

ПОНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ, ЇХ СТРУКТУРА

Проголошення у Конституції України земель «основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави» (ст.14) є визнанням їх одним із основних економічних та політичних потенціалів нашої держави. Від раціонального використання земель залежить загальний стан суспільства, добробут громадян.

До земель України належать усі землі в межах її території, зокрема острови та землі, зайняті водними об'єктами, які поділяються на категорії. Згідно з чинним земельним законодавством, вихідний принцип визначення категорії земель – юридично закріплений характер їх використання, тобто цільове призначення земель. Законодавство України не містить визначення поняття «ці-

льове призначення земельної ділянки». У науковій літературі воно окреслюється як встановлені правом порядок, умови, межа експлуатації (використання) земель для конкретних цілей.

У складі земель України центральне місце посідають землі сільськогосподарського призначення (ст. 19 ЗК України), які займають найбільшу територію (71%), 78 відсотків з яких є ріллею (Закон України від 21 грудня 2010 р. «Про Основні засади (Стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року»).

Визначення поняття земель сільськогосподарського призначення закріплено у ч. 1 ст. 22 ЗК, згідно з якою землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, зокрема інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей.

Базовими ознаками законодавчого поняття земель сільськогосподарського призначення є «надання» або «призначення» земель для потреб сільського господарства. Отже, самостійність цієї категорії земель у складі земель України визначається юридичним фактом надання їх у використання у сільському господарстві або призначення для цих потреб. Отже, закріплюються дві альтернативні юридичні ознаки земель сільськогосподарського призначення. Норма ст. 22 ЗК України не віддає переваги жодному із вказаних принципів. Це свідчить про те, що для визначення належності земель до категорії земель сільськогосподарського призначення достатньо наявності однієї із ознак: враховується або факт надання земель для потреб сільського господарства, або призначення земель для цих цілей.

До земель, призначених для цих цілей, належать землі запасу як складова земель сільськогосподарського призначення (п. 2 ст. 19 ЗК)¹⁹⁸.

Законодавче визначення викликає істотні зауваження стосовно використання термінів «надані» та «призначені». По-перше, період адміністративного «надання» земель, зважаючи на перехід до ринкової економіки, за суттю, в основному завершується, а тому надалі ці землі будуть не «надаватися», а «одержуватись» за допомогою таких правочинів, як купівля-продаж, дарування, міна, успадкування, застава. По-друге, ці землі не можуть бути ніким (зокрема державними органами будь-якого рівня) суб'єктивно «призначені» сільськогосподарськими: вони об'єктивно, від природи є такими. По-третє, і це є головне, терміни «надаватися» та «призначатися» за їхньою адміністративно-правовою суттю самі собою не впливають із природних властивостей земель сільськогосподарського призначення, не є об'єктивною характеристикою цих земель, а тому вони не відображають їхньої головної природної сутності – бути основним засобом виробництва продукції сільського господарства¹⁹⁹.

Сутність цих земель об'єктивно зумовлена їх природною здатністю родючості та необхідністю забезпечувати суспільство екологічно чистою продукцією сільського господарства. Тому слід погодитись із М. В. Шульгою у тому, що «під час визначення поняття земель сільськогосподарського призначення законодавець повинен акцен-

¹⁹⁸ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія / П. Ф. Кулинич. – К.: Логос, 2011. – С. 37.

¹⁹⁹ Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення: поняття, особливості, склад (правові аспекти) / Н. І. Титова // Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України / за ред. Н. І. Титової. – Львів, 2006. – С. 10–11.

тувати насамперед на природних властивостях і якості земель як елемента екосистеми»²⁰⁰.

Ключовою ознакою земель як об'єкта еколого-аграрно-правового регулювання є те, що вона є особливим незамінним засобом виробництва. Особливістю «участі» земель у сільському господарстві є те, що вони функціонують саме як об'єкт навколишнього природного середовища, який, незважаючи на участь у виробництві, не втрачає свого зв'язку з цим середовищем, перебуває у тісному екологічному взаємозв'язку.

ЗК, закріплюючи, що землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися насамперед для сільськогосподарського використання (ст. 23), не визначає придатність як принципову ознаку земель сільськогосподарського призначення.

Однак у науковій літературі подекуди піддається критиці надмірна увага природному критерію у визначенні земель сільськогосподарського призначення. П. Ф. Кулинич, спростовуючи визначальне значення цієї ознаки, вказує, що, по-перше, поняття особливої цінності земель і їх придатності для використання у сільськогосподарських цілях є відносним; по-друге, критерій цінності та придатності земель для потреб сільськогосподарського виробництва є дещо суб'єктивним, адже практично вся територія України вкрита продуктивними ґрунтами і може використовуватися для вирощування сільськогосподарських культур; по-третє, цей критерій не може бути застосований в адміністративних районах низки центральних областей України, в яких практично вся територія представлена приблизно високо родючими ґрунтами, а

²⁰⁰ Шульга М. В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях / М. В. Шульга. – Х.: Консум, 1998. – С. 143.

обов'язковою умовою створення повноцінного життєвого середовища є наявність несільськогосподарської виробничої, поселенської, соціальної та природоохоронної інфраструктури, що передбачає використання частини наявних земель для розміщення таких об'єктів.

П. Ф. Кулинич, загалом підтримуючи законодавче визначення поняття «земель сільськогосподарського призначення», засноване на юридичному критерії відмежування цієї категорії земель, відзначає що воно не повною мірою відповідає реальному стану та потребам використання земельних ресурсів України, з огляду на необхідність врахування територіального критерію віднесення земель до складу земель сільськогосподарського призначення. На його думку, перебування земель сільськогосподарського призначення у складі земель населених пунктів вимагає поширення на них, по-перше, компетенції органів місцевого самоврядування у частині управління цими землями; по-друге, спеціалізація сільськогосподарських землекористувачів у межах населених пунктів має враховувати дію норм інституту добросусідства; по-третє, включення земель сільськогосподарського призначення до складу земель населених пунктів повинно супроводжуватися встановленням істотних екологічних та санітарних обмежень прав їх власників і користувачів щодо застосування технологій з обробітку таких земель.²⁰¹ На основі цього робиться висновок, що розташовані у межах населених пунктів сільськогосподарські угіддя використовуються для сільськогосподарських потреб з урахуванням положень генеральних планів населених пунктів та іншої містобудівної документації. Ця позиція видається спір-

²⁰¹ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія / П. Ф. Кулинич. – К.: Логос, 2011. – С. 39–40.

ною, зважаючи на конституційно встановлений пріоритет екологічних потреб над економічними та встановлений ст. 23 ЗК принцип пріоритетності земель сільськогосподарського призначення (який конкретизований у ст.ст. 16, 130, 150, 156, 168, 207–209 ЗК). Водночас територіальну ознаку слід визнати істотною під час визначення особливостей правового режиму земель сільськогосподарського призначення.

Сучасне правове поняття «землі сільськогосподарського призначення» охоплює характеристику їхньої структури. Під час проведення структурного аналізу земель слід зважати на те, що структура земель сільськогосподарського призначення має два виміри: фізичний і юридичний.

Фізична структура цієї категорії земель охоплює всі види земельних угідь на землях сільськогосподарського призначення (ч. 2 ст. 22):

1) земельні площі, які, відповідно до природних властивостей, розташування та господарських потреб, використовуються для посівів сільськогосподарських культур і є засобом виробництва у рослинництві – сільськогосподарські угіддя. Залежно від конкретного цільового призначення і характеру використання виокремлюють такі їх види: рілля, сіножаті, пасовища, багаторічні насадження, перелоги.

Рілля, або орні землі, є найціннішою складовою земель сільськогосподарського призначення. Під орними (сільськогосподарськими) угіддями – ріллею слід розуміти землі, які за їхніми природними властивостями можуть використовуватись для виробничих сільськогосподарських потреб. Таких властивостей їм надає їхня якісна характеристика, що зумовлюється функціональною дією гумусу – органічної складової ґрунтів. Саме сільськогосподарські угіддя характеризуються наявністю ґрунтового пок-

риву, якому характерна унікальна природна властивість родючості, що й забезпечує їм значення основного засобу виробництва зернової продукції, вирощування технічних та інших сільськогосподарських культур.

Важливе значення має юридичне визначення поняття «ґрунти». Згідно з ст. 1 Закону України «Про охорону земель», «ґрунти – це природно-історичне органомінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості».

Зважаючи на унікальність та важливість ґрунтів, ЗК України вперше визнав їх «об'єктом особливої охорони» (ст. 168).

У юридичній літературі питання про розмежування понять «землі» і «ґрунти» розглядалося неодноразово. Ю. Г. Жаріков вперше обґрунтував необхідність виокремлення ґрунтів у самостійний об'єкт правової охорони.

В юридичній науці поняття «ґрунти» визначається як самостійний об'єкт навколишнього природного середовища, що є поверхневим шаром земної кори, в якому зосереджено його біологічний потенціал (родючість), та пов'язаний із землями як їх просторовою межею.

2) Землі, які є територіальною базою, необхідною для організації сільськогосподарського виробництва і пов'язаних із ним видів діяльності – несільськогосподарські угіддя. Ці землі сільськогосподарського призначення виконують роль просторової бази, території, земельної площі, які використовуються для додаткових (поза рослинництвом та тваринництвом) сільськогосподарських та інших потреб. До них входять господарські шляхи та прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що належать до земель лісогосподарського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами,

землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо.

Закон дозволяє розміщення на землях сільськогосподарського призначення лише господарських будівель і споруд. Під господарськими будівлями та спорудами у таких випадках слід розуміти виробничі споруди, які сільськогосподарські товаровиробники використовують для збереження, первісної обробки та реалізації вирощеної ними сільськогосподарської продукції. Однак, якщо суб'єкт має намір здійснити будівництво й експлуатацію виробничого об'єкта не для первісної, а для глибокої переробки сільськогосподарської продукції (наприклад, м'ясопереробний завод, що виготовляє готову для споживання продукцію), то розміщення цього об'єкта на землях сільськогосподарського призначення суперечитиме цільовому призначенню означеної категорії земель.²⁰²

Аналогічна ситуація виникає й у разі будівництва оптових ринків сільськогосподарської продукції. Згідно з ст. 1 Закону України від 25 червня 2009 р. «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», інфраструктура оптового ринку є системою обслуговуючих структур, споруд, будівель, систем, мереж, ліній, служб, складських приміщень, сховищ, залів, площадок, павільйонів, обладнання, транспорту, під'їзних шляхів, засобів зв'язку, що включені до проекту (бізнес-плану) організації діяльності юридичної особи у статусі оптового ринку сільськогосподарської продукції.

ЗК відносить до несільськогосподарських угідь як виду земель сільськогосподарського призначення також землі тимчасової консервації (консервація земель – при-

²⁰² Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія / П. Ф. Кулинич. – К.: Логос, 2011. – С. 35.

пинення господарського використання на визначений термін та залуження або залісення деградованих і малопродуктивних земель, господарське використання яких є екологічно та економічно неефективним, а також техногенно забруднених земельних ділянок, на котрих неможливо одержувати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їх здоров'я). Землі тимчасової консервації слід би було виокремити, оскільки їм характерні певні особливості порівняно із іншими несільськогосподарськими угіддями.

Необхідність такої структуризації пояснюється насамперед тим, що встановлення основної мети землекористування щодо всіх сільськогосподарських земель не розкриває різних сторін правового поняття цієї категорії земель та їх правового режиму. В. В. Янчук ще у 1982 р. зробив висновок, що об'єктом земельних правовідносин є не лише кожна з категорій земель, взята поокремо, але і кожний вид (підвид) земель у кожній категорії, наприклад орні угіддя²⁰³.

Юридична структура земель сільськогосподарського призначення охоплює всі ці землі та передбачає поділ за суб'єктно-цільовою ознакою. У ч. 3 ст. 22 ЗК встановлено, що землі сільськогосподарського призначення передаються у власність та надаються у користування:

а) громадянам – для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства;

б) сільськогосподарським підприємствам – для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

²⁰³ Янчук В. В. Правовой режим пахотных угодий (на материалах Украинской ССР): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / В. В. Янчук. – О., 1982. – С. 17.

в) сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам та загальноосвітнім школам – для дослідних і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду ведення сільського господарства;

г) несільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям, релігійним організаціям і об'єднанням громадян – для ведення підсобного сільського господарства;

г) оптовим ринкам сільськогосподарської продукції – для розміщення власної інфраструктури.

Крім того, юридична структура земель сільськогосподарського призначення охоплює й земельні ділянки цієї категорії, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, і, відповідно до ч. 2 ст. 19 ЗК, перебувають у запасі²⁰⁴.

Отже, з урахуванням законодавчого визначення земель сільськогосподарського призначення, їх структури, до земель сільськогосподарського призначення належать земельні ділянки, які передані у власність чи надані у користування громадянам або юридичним особам для використання відповідно до чітко визначеного конкретного цільового призначення з метою виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, або хоч і не використовуються в сільськогосподарських цілях, але призначені для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури.

²⁰⁴ Кулинич П. Ф. Поняття та юридичні ознаки земель сільськогосподарського призначення / П. Ф. Кулинич // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 2. – С. 207.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Законодавче виділення земель сільськогосподарського призначення в окрему самостійну категорію земельного фонду зумовлюється насамперед тим, що ці землі використовують для чітко визначеної мети – ведення сільськогосподарського виробництва. Це за всіх відмінностей суб'єктів землекористання та характеру використання різних угідь створює певні правові наслідки, загальні для всіх суб'єктів, виокремлює низку особливостей у правовому режимі цих земель.

Сформулювати поняття «правовий режим земель» намагалися у різних галузях права. Одним із перших у юридичній літературі розглянув це питання І. І. Євтіхiev, який зауважив те, що під час загальної правової підстави – державної власності на землю існують різні й такі, що не збігаються за обсягом, режими для окремих категорій земель. Розвинуто це поняття у пізніших юридичних дослідженнях, зокрема, Г. О. Аксеньонка, М. І. Краснова, М. О. Сиродоева, О. М. Турубінера. Спільним для них є те, що всі вони вважають, що основною ознакою, яка вказує на відмінність у правовому режимі земель, є їх цільове призначення. О. М. Турубінер, М. Д. Казанцев правильно розширили зміст поняття, вважаючи, що відмінності у правовому режимі земель визначаються не лише цільовим призначенням земельної ділянки, а також і «належністю землі тим чи іншим суб'єктам права землекористування та характером дійсного використання земельної ділянки».

Погоджуючись із В. І. Федоровичем, для поняття змісту правового режиму важливий не особливий порядок правового регулювання, а його наслідок. Тому, якщо

Йдеться про земельний правовий режим, то це – наслідок правового регулювання суспільних земельних відносин на основі врахування природних і соціальних особливостей земель, що забезпечує інтереси суб'єктів цих відносин та спеціальний порядок використання цих земель. Це сукупність правових норм, які встановили певний порядок землевикористання різних видів.²⁰⁵

Аналіз різних наукових позицій та чинного законодавства України вказує, що особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення потрібно розглядати з урахуванням цільового призначення земель, належності їх певним суб'єктам і правомочностей цих суб'єктів.

Оскільки для земель сільськогосподарського призначення важливе значення мають їх природні характеристики, то в основі правового режиму земель сільськогосподарського призначення є принцип поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу й основного засобу виробництва, визначений ст. 3 ЗК України. Цей принцип вказує на те, що у характеристиці земель як об'єкта, врегульованих земельним правом відносин, особливе значення мають два положення: по-перше, це те, що земля повинна розглядатися у триєдності – як об'єкт природи, господарювання (користування) і власності», – і, по-друге, земля є «основним національним багатством». Отже, під час визначення правового режиму земель слід керуватися законодавством, що враховує особливості земель як важливої складової навколишнього природного середовища, тобто екологічної складової; законодавством, яке регулює діяльність на земельній ділянці, використовуючи її як природний ресурс

²⁰⁵ Федорович В. І. Земельне право: підручник / В. І. Федорович; за ред. М. В. Шульги. – Х.: Право, 2013. – С. 348.

та територіальну базу; й законодавством, що визначає правовий режим земельної ділянки як основного засобу виробництва.

Попередньо з'ясувавши поняття земель сільськогосподарського призначення, що, на думку Г. О. Аксеньонка²⁰⁶, є першою умовою для визначення правового режиму земель, слід визначити коло суб'єктів земельних відносин, їх правовий статус.

Згідно зі ст. 14 Конституції України право власності на землю «набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону», тобто підстави та порядок набуття права власності на землю визначаються лише законом. Чинне земельне законодавство України містить обмеження щодо суб'єктів, які можуть набувати у власність чи користуватися земельні ділянки сільськогосподарського призначення з чітким визначенням конкретного цільового призначення (ч. 3 ст. 22 ЗК України). Ці суб'єкти характеризуються такими особливостями: на першому місці сучасне земельне законодавство виокремлює громадян, які поступово, за умов ринкової економіки, повинні стати головними суб'єктами цього виду землевикористання; усіх цих суб'єктів об'єднує те, що вони займаються сільськогосподарським землевикористанням.

Істотним є й визначення у ст. 130 ЗК кола осіб, які можуть бути покупцями земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Це – громадяни України, які мають сільськогосподарську освіту або досвід роботи у сільському господарстві чи займаються веденням товарного сільськогосподарського виробництва; юридичні особи України,

²⁰⁶ Аксеньон Г. А. Земельные правоотношения в СССР / Г. А. Аксеньон. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 134.

установчими документами яких передбачено ведення сільськогосподарського виробництва*.

Важливим є і законодавчо встановлений пріоритет під час купівлі земельних ділянок сільськогосподарського призначення громадянами України, які постійно проживають на території відповідної місцевої ради, де здійснюється продаж земельної ділянки, а також відповідними органами місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 130 ЗК).

Підкреслюючи особливу національну цінність земель сільськогосподарського призначення, у ч. 5 ст. 22 ЗК закріплено положення, згідно з яким землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватися у власність іноземцям, особам без громадянства, іноземним юридичним особам, іноземним державам. Це положення підкріплюється нормами п. 4 ст. 81, п. 4 ст. 82 ЗК, які встановлюють, що землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину цими особами, протягом року підлягають відчуженню (ст.ст. 140, 143, 145 ЗК серед підстав примусового припинення права власності на земельну ділянку виокремлюють невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк).

Правовий режим усіх земель має низку спільних рис, які виявляються у загальних правах і обов'язках усіх суб'єктів, які використовують землі. Ці права та обов'язки передбачені ст.ст. 90, 95 ЗК України. Однак низка правомочностей суб'єктів сільськогосподарського землекористання істотно відрізняється, що спричинене специфічним характером земель сільськогосподарського призначення, зокрема, особливостями суб'єктного складу, набуттям права власності на вироблену сільськогосподарську

* Водночас слід врахувати і мораторій встановлений пп.б п.15 Р.Х «Перехідні положення» ЗК України.

продукцію й доходи від її реалізації, власності на посіви та посадки сільськогосподарських культур і насаджень, правом на одержання від нового власника землі, землекористувача або місцевої Ради компенсації за підвищення родючості ґрунтів у разі вилучення або добровільної відмови від земельної ділянки та ін. Ці права нехарактерні для суб'єктів прав на земельні ділянки інших категорій.

Окремої уваги заслуговує правовий режим об'єктів живої природи, розташованих на земельній ділянці сільськогосподарського призначення, які використовуються під час сільськогосподарського виробництва (багаторічні деревні, кущові та трав'яні насадження сільськогосподарських культур, а також посіви таких культур). Як правило, такі об'єкти не є самостійними, не мають ознак самостійної оборотоздатності. Ці об'єкти є практично невіддільними від земельної ділянки, ненаділені правовою властивістю оборотоздатності.

Слушною є думка П. Ф. Кулиничя, який вважає, що власника сільськогосподарської земельної ділянки, який заклав на ній насадження чи здійснив посіви сільськогосподарських чи інших культур, слід вважати таким, що поліпшив агропромислові та екологічні показники сільськогосподарської ділянки і має виключне право на отримання вигод від такого поліпшення.

В основі правового режиму земель сільськогосподарського призначення є принцип забезпечення їх раціонального використання та охорони. Поняттю раціонального використання земель сільськогосподарського призначення у літературі приділено багато уваги. Воно було предметом досліджень Ф. Х. Адіханова, Г. О. Аксеньонка, М. М. Веденіна, О. О. Забелишенського, М. І. Краснова, Д. Суржана, Н. І. Титової, Т. Т. Тагірова, Н. М. Харькова, В. В. Янчука та інших.

Поширене у свій час розуміння раціонального використання земель як «...досягнення максимального економічного ефекту у використанні землі як основного засобу

виробництва у сільському господарстві»²⁰⁷, в сучасних умовах доповнюється вказівкою на необхідність врахування екологічного аспекту. Правильно вказав на це, розкриваючи зміст раціонального використання земель, В. В. Петров, вважаючи, що «в умовах комплексного природокористування зміст поняття раціонального використання сільськогосподарських земель повинен бути екологізований»²⁰⁸ та ін.

Беручи до уваги те, що використання земель у сільському господарстві містить можливість негативного впливу на землі та навколишнє природне середовище загалом, слід погодитися із Н. І. Титовою, яка, розкриваючи зміст поняття раціонального використання земель, вказує на тісний взаємозв'язок земель і праці: «Землі і праця у сільському господарстві виступають в органічній єдності, без якої неможливо отримати результати праці. Причому праця тут виступає не ізольовано, а реалізується завдяки корисним властивостям ґрунтів, їх родючості. Відповідно, у сільському господарстві праця – це вплив людини на землі і інші природні об'єкти. Саме тому поняття раціонального сільськогосподарського землевикористання повинно включати у його зміст і врахування унікальних особливостей сільськогосподарської праці. Ця праця є не чим іншим, як землевикористанням, а її раціональність представляє собою таку трудову діяльність, яка би була екологічно обґрунтованою і більш доцільною»²⁰⁹.

²⁰⁷ Суржан Д. И. Правовые вопросы рационального использования земель сельскохозяйственного назначения: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Д. И. Суржан. – М., 1979. – С. 67.

²⁰⁸ Петров В. В. Эколого-правовые аспекты проблемы рационального использования сельскохозяйственных земель в СССР / В. В. Петров // Правовое и экономическое обеспечение рационального использования земель в социалистических странах. – М., 1986. – С. 230.

²⁰⁹ Правовые проблемы рационального использования и охраны сельскохозяйственных земель (материалы «круглого стола») / под ред. Т. С. Бакуниной // Государство и право. – 1998. – № 4. – С. 43.

Підсумовуючи проаналізовані положення, вимога раціонального використання земель сільськогосподарського призначення полягає у науково обґрунтованих особливостях сільськогосподарської праці, пов'язаної з використанням природної властивості родючості ґрунтів, у разі виключення можливості отримання прибутку за рахунок використання земель способами та методами, що ведуть до погіршення її природних властивостей, забезпечення екологічно збалансованого землекористування. Під час здійснення такого землекористування не повинна спричинятися шкода землям, іншим природним об'єктам, необхідно дотримуватися екологічних правил у сфері сільськогосподарського виробництва, має повністю виключатися негативний вплив і на земельну ділянку, і на навколишнє природне середовище загалом. Такий висновок, зокрема, впливає із змісту ст.ст. 91, 96 ЗК України, які визначають обов'язки власників земельних ділянок та землекористувачів, серед яких: забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням, додержувати вимог законодавства про охорону довкілля, підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі.

За загальним правилом, площі земель сільськогосподарського призначення не повинні знищуватись і переводитись в інші категорії земель. Згідно з ч. 3 ст. 23 ЗК, для будівництва промислових підприємств, об'єктів житлово-комунального господарства, залізниць і автомобільних шляхів, ліній електропередачі та зв'язку, магістральних трубопроводів, а також для інших потреб, не пов'язаних із веденням сільськогосподарського виробництва, надаються переважно несільськогосподарські угіддя або сільськогосподарські угіддя гіршої якості.

У разі вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь (ріллі, багаторічних насаджень, перелогів, сінокосів,

пасовищ), лісових земель та чагарників як основного засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом такі втрати підлягають відшкодуванню. Відшкодуванню підлягають також втрати, завдані обмеженням прав власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, або погіршенням якості угідь внаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави, а також у зв'язку з виключенням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників із господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон (ст. 207 ЗК).

З огляду на викладене, можна виокремити такі *особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення*:

- центральне місце цієї категорії земель у складі земель України завдяки особливим природним ознакам;
- пріоритетність сільськогосподарського землекористання серед інших видів землекористання;
- обов'язковість цільового використання;
- чітко визначене коло суб'єктів, яким можуть вони надаватися у користування чи у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення;
- чітка визначеність видів використання, для яких земельні ділянки можуть надаватися у користування чи у власність;
- встановлення обмежень та гарантій із метою збереження їх цільового використання, оскільки ці землі є лише засобом виробництва, а й природним об'єктом;
- наявність внутрішнього поділу земель сільськогосподарського призначення, для кожного із підвиду яких характерні певні особливості;
- відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва, заподіяних вилученням сільськогосподарсь-

ких угідь для використання у цілях, не пов'язаних із веденням сільського господарства;

– спеціальний характер правомочностей суб'єктів, що обумовлено особливостями цих земель.

Погоджуючись із В. В. Носіком, правовий режим використання земель має здійснюватися на основі застосування ландшафтного підходу шляхом планування території з урахуванням вимог чинного законодавства України²¹⁰.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ АГРОЛАНДШАФТІВ

Господарська діяльність людини супроводжується інтенсивним перетворенням природи, що дуже часто призводить до її деградації, зокрема, знищується біорізноманіття, виснажуються природні ресурси, втрачається природна краса пейзажів. Нині природних ландшафтів, не порушених господарською діяльністю, майже не залишилося. У 60–80-х р. ХХ ст. відбулася їх значна трансформація через надмірну розораність схилівих земель, освоєння значних площ лісів і чагарників у сільськогосподарські угіддя, промислового та меліоративного будівництва.

Ландшафт можна розглядати як комплексний природний ресурс, збереження якого є життєво необхідним для людства. Визначення ландшафту наведено в Європейській ландшафтній конвенції (ратифікованій Законом України від 7 вересня 2005 р.), як території, як її сприймають люди, характер якої, є результатом дії та взаємодії природних та/або людських чинників.

²¹⁰ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія / В. В. Носік. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 128.

Погоджучись із С. В. Єлькіним, у доктрині земельно-го, екологічного права, у правозастосуванні ландшафт необхідно розглядати як одну з істотних юридичних ознак землі та земельної ділянки, на яку необхідно зважати під час визначення правового режиму земель різних категорій, здійснення громадянами й юридичними особами суб'єктивних прав на земельні ділянки, виконання органами державної влади та місцевого самоврядування заходів охорони і використання землі.

Системний аналіз масиву земельних, аграрних, екологічних законодавчих та підзаконних нормативних актів, що стосуються ландшафтної складової регулювання земельних відносин, дає підстави для виокремлення таких груп правових норм, об'єктом яких є: природний ландшафт, агроландшафт (сільськогосподарський ландшафт), ландшафт населених пунктів («міський ландшафт»), культурний ландшафт, інші види.

Згідно з ст. 1 Закону України «Про охорону земель», агроландшафт – це ландшафт, основу якого становлять сільськогосподарські угіддя та лісові насадження, зокрема лісосмуги та інші захисні насадження.

Проблема застосування ландшафтного підходу на землях сільськогосподарського призначення активно розглядається українськими вченими. П. Ф. Кулиничем ще в 1993 році було обґрунтовано постановку питання про доцільність виділення агроландшафтів (поряд із ґрунтами та їх родючістю) в окремий об'єкт правової охорони земель сільськогосподарського призначення. Заслугує на увагу запропоноване ним поняття «агроландшафту» «не лише як земельного ресурсу, а як території земель сільськогосподарського призначення з наявною на ній сукупністю природних і штучно створених компонентів, яку становлять єдине ціле, знаходяться між собою в оптимальному кількі-

сному співвідношенні, що визначено законодавством, а також нову екологічну і виробничу якість»²¹¹.

Сучасні правові механізми щодо використання земель, не враховують того, що такі землі, своєю чергою, є частиною певного природного або антропогенного ландшафту. Початковим положенням є те, що ландшафти багатofункціональні та виконують не тільки соціальні й економічні функції. Своєю чергою, ландшафт одночасно виступає як природний об'єкт, що є генетично однорідною ділянкою ландшафтної сфери з єдиним геологічним фундаментом, однотипним рельєфом, гідрокліматичним режимом, взаємозв'язком ґрунту та біоценозів; відкрита геосистема, що функціонує та розвивається під впливом процесів, обумовлених дією сонячної енергії, територіальна система, що створена взаємопов'язаними природними й антропогенними, техногенними елементами.²¹²

Особливості здійснення суб'єктивних прав на земельні ділянки з агроландшафтами детермінуються об'єктивними функціями земель сільськогосподарського призначення як основи агроландшафту та вимогами законодавства з обмеження у використанні цих земель. Тому фізичні й юридичні особи можуть набувати права на такі ділянки з підстав, умов і в порядку, визначеними законом з урахуванням законодавчих та інших обмежень агроландшафту. Зміст та межі здійснення права на землі агроландшафту детерміновані вимогами правових норм щодо забезпечен-

²¹¹ Кулинич П. Ф. Агроландшафт як об'єкт правової охорони / П. Ф. Кулинич // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 95. – С. 142.

²¹² Елькин С. В. Применение ландшафтного подхода к регулированию земельных отношений в условиях адаптации правовой системы Украины к *acquis communautaire* / С. В. Елькин // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия «Юридические науки». – 2008. – Т. 21 (60). – № 2. – С. 242.

ня еколого-економічного обґрунтування сівозмін та впорядкування угідь, нормативами оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах та ґрунтово-кліматичних зонах України, щодо агрохімічної паспортизації земель.

Розглядаючи агроландшафт як складну природно-територіальну систему, структура якої значною мірою залежить від сільськогосподарського характеру її використання, право визначає міру належної та можливої поведінки суб'єктів щодо агроландшафтів і наслідки у разі відхилення від встановлених правил.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ІНШИХ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

У Конституції України (ст. 13) закріплено, що всі природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Крім того, кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Це право закріплено й у спеціальному Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 10).

У сільському господарстві головний елемент виробництва – біологічні процеси, на основі яких ґрунтуються всі інші – механічні, електричні та транспортні. У зв'язку з

цим у широкому наборі засобів праці, які використовуються у галузі, особливе місце посідають біологічні засоби праці, живі організми – ґрунти, рослини, тварини.

Використання природних ресурсів і охорону навколишнього природного середовища необхідно розглядати як основні умови сільськогосподарського виробництва.

Під час використання земель як основного засобу виробництва та територіальної основи діяльності, сільськогосподарські товаровиробники мають право за певних обставин використовувати й інші природні ресурси. Сільськогосподарський товаровиробник будучи землевласником чи землекористувачем, може здійснювати і водокористування (для зрошування, риборозведення, скидання стічних вод), лісокористування (заготівля деревини для потреб господарства), користування надрами (добування загальнопоширених корисних копалини, під час спорудження підземних сховищ) та ін.

Погоджуючись із Д. Г. Хасановим, для реалізації екосистемного підходу в правовому регулюванні природокористування у сільському господарстві необхідний гармонійний розвиток земельного, водного та іншого природо-ресурсного законодавства в частині закріплення прав і обов'язків сільськогосподарських природокористувачів²¹³.

Використання природних ресурсів у сільському господарстві здійснюється на основних принципах, передбачених в основному нормами екологічного права, зокрема: принцип сталого розвитку як основи для вирішення глобальних екологічних та продовольчих потреб сьогодення, екосистемного підходу, врахування інтегрованості та взаємозв'язку всіх процесів і явищ, які відбуваються на пла-

²¹³ Хасанов Д. Г. Право природопользования в сельском хозяйстве: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.06. / Д. Г. Хасанов. Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. – М., 2008. – С. 12.

неті тощо. Однак правове регулювання використання природних ресурсів у сільському господарстві має певну специфіку, оскільки визначальним принципом природно-ресурсового права є засада цільового характеру природо-користування, тобто правові режими використання природних ресурсів відрізняється залежно від того, для яких цілей вони застосовуються²¹⁴. Відтак ітиметься про інститути сільськогосподарського використання природних ресурсів як інститути аграрного права.

Певна спільність у змісті прав користування окремими природними ресурсами в сільському господарстві зумовлена як єдністю і взаємозв'язком природних ресурсів, що є елементами єдиного цілого – навколишнього природного середовища, так і однотипністю завдань, які постають перед суб'єктами у процесі користування природними ресурсами²¹⁵.

У юридичній літературі всі форми залучення природних ресурсів до сільськогосподарського виробництва охоплюються назвою «сільськогосподарське використання природних ресурсів».

Право землевикористання в багатьох випадках є обов'язковою основою здійснення інших видів природо-користування. Відтак наявність у суб'єкта прав на конкретну земельну ділянку, згідно зі ст. 95 ЗК, створює можливість використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові угіддя, водні об'єкти, а також інші властивості землі. Водночас П. Ф. Кулинич наголошує, що наведені положення слід розглядати не як

²¹⁴ Бондар Л. О. Аграрне право України: підручник / Л. О. Бондар; за ред. О. О. Погрібного. – К.: Істина, 2004. – С. 228.

²¹⁵ Башмаков Г. С. Общее и особенное в содержании права природопользования / Г. С. Башмаков // Право природопользования в СССР / отв. ред. И. Л. Иконичкая. – М., 1990. – С. 47.

проголошення наявних на земельній ділянці загальнопоширених корисних копалин, торфу, лісів, водних об'єктів складовими земельної ділянки, а як надання особі, яка отримала правомочності щодо володіння та користування земельною ділянкою, права на використання зазначених природних об'єктів.

Практика природокористування свідчить про доцільність особливого підходу до правового регулювання відносин щодо використання земель та тісно пов'язаних із нею природних ресурсів (так званих єдиних дворесурсових об'єктів правовідносин, наприклад, земельна лісова ділянка, земельно-водна ділянка). Ця особливість полягає в необхідності застосування до правового регулювання зазначених суспільних відносин норм різних галузей права, тобто передбачає роздільність природних ресурсів як об'єктів правовідносин.

У ч. 2 ст. 3 ЗК проведено розмежування земельного та спеціального екологічного законодавства при регулюванні земельних відносин.

Земельні відносини, що виникають під час використання надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря, регулюються насамперед Земельним кодексом. А нормативно-правові акти про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря застосовуються лише за умови, якщо вони не суперечать Земельному кодексу. Отже, основна та спрямовуюча роль під час регулювання зазначених відносин належить Земельному кодексу України, який, закріпивши свій пріоритет, по суті вступив у формально-юридичний конфлікт із нормами Кодексу України про надра, Лісового кодексу України, Водного кодексу України та нормами багатьох інших еколого-правових актів.

Поряд із землекористуванням *водокористування* є одним з основних видів сільськогосподарського використання природних ресурсів.

У сільському господарстві, залежно від функціонального використання, вода може відігравати і роль предмета праці, і засобів праці. Людина шляхом створення меліоративної мережі, каналів та інших гідротехнічних споруд забезпечує водозабір і доведення води до полів. У цьому випадку вода слугує предметом праці. На сільськогосподарських угіддях робітники, використовуючи водні ресурси, формують обсяги й якість урожаю. Водночас вода є засобом праці.

На сучасному етапі водні ресурси відіграють дедалі важливішу роль в аграрному секторі економіки. Це зумовлено багатьма обставинами: необхідністю збільшення продуктивності сільського господарства, несприятливими агрокліматичними умовами в багатьох сільськогосподарських районах, диспропорціями в співвідношенні земельного потенціалу та можливостей щодо його забезпечення водними ресурсами та іншими чинниками.

Приблизно 90% аграрного водоспоживання пов'язано із зрошенням сільськогосподарських культур, решта води витрачається на обводнення пасовищ, на тваринницьких фермах, у населених пунктах тощо. Особливістю використання водних ресурсів у сільському господарстві є значна питома вага безповоротного водопостачання.

Основним інструментом використання й управління водними ресурсами в сільському господарстві є меліорація. Вона стала важливим напрямом поліпшення якості землі, підвищення її родючості. Найпоширенішим типом меліорації є гідротехнічна – зрошувальні та осушувальні заходи. Використовуються також хімічна, агролісомеліоративна, культуртехнічна та інші види меліорації.

Водні об'єкти широко використовуються в сільському господарстві також для рибництва, водопою, підтримання санітарно-гігієнічних умов, скидання стічних вод та інших сільськогосподарських потреб. Як відомо, проми-

слове тваринництво – один із найбільших водоспоживачів. Така діяльність часто є небезпечною для довкілля. Тому законодавство встановлює певні обмеження на її здійснення. Важливим законодавчим актом, який регулює порядок використання та охорони вод під час ведення сільськогосподарської діяльності, є Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. (далі – ВК).

Право сільськогосподарського використання водних ресурсів має низку особливостей правового регулювання залежно від цільового призначення: для задоволення питних та господарсько-побутових потреб, потреб сільського, лісового, рибного та мисливського господарства.

Відповідно до ст. 65 ВК, користування водами для потреб сільського господарства може здійснюватися і у порядку загального, і спеціального використання водних ресурсів. Під час зрошення земель сільськогосподарського призначення водокористувачі зобов'язані вжити заходів щодо попередження підтоплення, заболочення, засолення та забруднення цих земель. Передбачається встановлення нормативів якості поливної води. Зрошення сільськогосподарських угідь стічними водами може бути дозволено обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення, і центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику в сфері ветеринарної медицини.

Зрошення сільськогосподарських угідь і скидання дренажних вод у водні об'єкти здійснюється на підставі дозволу на спеціальне використання водних об'єктів. Під час осушення земель сільськогосподарського призначення мають здійснюватися заходи щодо запобігання дегра-

дації та вітровій ерозії цих земель, а також погіршення стану водних об'єктів.

Загальне використання водних ресурсів характеризується незначним навантаженням на екосистему: забір води здійснюється без спеціальних технічних пристроїв, а забруднюючі речовини у водні об'єкти не скидаються. Прикладами загального використання водних ресурсів є купання, плавання на човнах, любительське і спортивне рибальство, водопій сільськогосподарських тварин тощо.

Загальне використання водних ресурсів може здійснюватися і на водних об'єктах, наданих у користування. Водні об'єкти надаються в користування на умовах оренди без обмеження права загального водокористування, крім випадків, визначених законом. За ст. 47 ВК, на водних об'єктах, наданих в оренду, загальне водокористування допускається на умовах, встановлених водокористувачем, за погодженням з органом, який надав водний об'єкт в оренду.

Водокористувач, який узяв водний об'єкт у користування на умовах оренди, зобов'язаний доводити до відома населення умови водокористування, а також про заборону загального водокористування на водному об'єкті, наданому в оренду. Якщо водокористувачем або відповідною радою не встановлено таких умов, загальне водокористування визнається дозволеним без обмежень.

До спеціального використання водних ресурсів належать забір води із застосуванням спеціальних технічних пристроїв і скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти. На такі види використання водних ресурсів потрібно оформити відповідний дозвіл. Порядок погодження та видачі дозволів на спеціальне водокористування встановлено постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р.

Особливі вимоги законодавство ставить до водних об'єктів, що використовуються для рибництва. Згідно зі

ст. 2 Закону України від 6 лютого 2003 р. «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» вирощування риби чи інших водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах (їх ділянках) та континентальному шельфі України дозволяється суб'єктам господарства за наявності позитивної ветеринарно-санітарної оцінки стану (визначає центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері ветеринарної медицини) водних об'єктів.

Відповідно до ст. 68 ВК, на водних об'єктах, що використовуються для рибного господарства, права водокористувачів можуть бути обмежені в інтересах останнього. На водокористувачів покладається обов'язок поліпшувати екологічний стан рибогосподарських водних об'єктів та дотримуватися санітарного режиму прибережних захисних смуг. Проведення гідромеліоративних робіт у місцях, де перебувають водоплавні птахи, хутрові звірі, а також промисловий вилов риби в місцях розведення бобрів і хохулів здійснюється з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері рибного господарства, і центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері мисливського господарства.

Законодавство регулює скидання сільськогосподарських стічних вод у водні об'єкти. Зокрема, ставляться вимоги щодо отримання дозволів на спеціальне використання водних об'єктів для цих потреб, встановлення і дотримання нормативів гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин у стічних водах і гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти. Забороняється скидати стічні води без встановлення нормативів гранично допустимого скидання. У разі перевищення встановлених нормативів скидання сільськогосподарських стічних вод може бути обмежене, зупинено або й припинено.

Права та обов'язки водокористувачів цілком поширюються і на суб'єкти аграрного права. Водокористувачі мають право на загальне та спеціальне використання водних ресурсів, вимагати від власника водного об'єкта або водопровідної системи підтримання належної якості води, споруджувати гідротехнічні та інші водогосподарські об'єкти, робити їх реконструкцію і ремонт, передавати воду іншим водокористувачам. Права останніх щодо використання водних ресурсів можуть бути обмежені, а умови водокористування змінені органом, який видав дозвіл на спеціальне водокористування чи надав водний об'єкт у користування або в оренду в разі маловоддя, загрози виникнення епідемій та епізоотій, в інших, передбачених законодавством, випадках. Водночас у разі припинення чи обмеження права спеціального використання водних ресурсів власникам водних об'єктів і водокористувачам мають бути відшкодовані заподіяні ним збитки, за винятком випадку, якщо таке припинення чи обмеження сталося внаслідок порушення ними водного законодавства чи умов договору.

ВК покладає на водокористувачів такі обов'язки: бути ощадливими щодо водних ресурсів, дбати про їх відтворення та поліпшення якості води, користуватися водою відповідно до цілей та умов її надання, дотримуватися встановлених екологічних нормативів водокористування, застосовувати ефективні сучасні технічні засоби й технології для утримання своєї території в належному стані, а також вживати заходів щодо запобігання забрудненню водних об'єктів стічними (дощовими) водами, не допускати порушення прав інших водокористувачів, а також заподіяння шкоди господарським об'єктам і довкіллю, здійснювати спеціальне використання водних ресурсів лише за наявності дозволу, безперешкодно допускати на свої об'єкти державних інспекторів центрального органу ви-

конавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів, а також громадських інспекторів з охорони довкілля, які здійснюють перевірку додержання вимог водного законодавства, і надавати їм безоплатно необхідну інформацію, своєчасно інформувати центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування про виникнення аварійних забруднень; вживати невідкладних заходів щодо ліквідації наслідків аварій, які можуть спричинити погіршення якості води.

Закон встановлює особливий режим сільськогосподарської діяльності у водоохоронних зонах. Зокрема, в них забороняється зменшувати природний рослинний покрив і лісистість, розорювати заплавні землі та застосовувати на них засоби хімізації, провадити осушувальні меліоративні роботи на заболочених ділянках та урочищах у верхів'ях річок, здійснювати сільськогосподарську діяльність, що може негативно вплинути на стан водного об'єкта. У межах водоохоронних зон виокремлюють землі прибережних захисних смуг та смуги відведення з особливим режимом їх використання, зокрема з режимом обмеженої сільськогосподарської діяльності. У прибережних захисних смугах уздовж річок, навколо водойм та на островах забороняється: розорювання земель (крім підготовки ґрунту для залуження та залісення), а також садівництво

та городництва; зберігання та застосування пестицидів і добрив; влаштування літніх таборів для худоби; будівництво будь-яких споруд (крім гідротехнічних, навігаційного призначення, гідрометричних та лінійних), зокрема баз відпочинку, дач, гаражів та стоянок автомобілів; миття та обслуговування транспортних засобів і техніки; влаштування звалищ сміття, гноєсховищ, накопичувачів рідких і твердих відходів виробництва, кладовищ, скотомогильників, полів фільтрації тощо.

Для ведення сільськогосподарської діяльності активно використовуються надра. Зокрема, в недіючих шахтах вирощують гриби, квіти, овочі та інші рослини. Надрами послуговуються для витримування виноматеріалів, зберігання харчової продукції тощо. Корисні копалини місцевого значення та прісні підземні води застосовують для ведення сільськогосподарської діяльності. З огляду на це, не можна погодитися з висловленою в юридичній літературі думкою, що відносини з використання надр, які виникають у сфері сільськогосподарського виробництва, не наділені настільки вираженою специфікою, щоб виділяти їх із сукупності правовідносин з надрокористування²¹⁶.

Важливим законодавчим актом, який регулює охорону надр під час ведення сільськогосподарської діяльності, є Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. (далі – КпН).

Фактичні ознаки розмежування загального та спеціального використання надр наводяться у ст. 23 Кодексу про надра, яка надає власникам земельних ділянок і землекористувачам право без отримання спеціальних дозволів та без гірничих відводів видобувати для сільськогос-

²¹⁶ Хасанов Д. Г. Право природопользования в сельском хозяйстве: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.06. / Д. Г. Хасанов. Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. – М., 2008. – С. 6.

подарських потреб корисні копалини місцевого значення і торф загальною глибиною розробки до 2 м і підземні води для власних господарсько-побутових потреб, нецентралізованого та централізованого (крім виробництва фасованої питної води) господарсько-питного водопостачання, за умови що продуктивність водозаборів підземних вод не перевищує 300 кубічних метрів на добу та використовувати надра для господарських і побутових потреб.

Слід зазначити, що у багатьох сільськогосподарських підприємствах і фермерських господарствах цим правом активно користуються. Водночас це може мати негативні наслідки у вигляді порушення геологічної структури, і можливості виникнення зсувів або інших небажаних явищ. Через це КпН встановлює обмеження на видобування корисних копалин місцевого значення і торфу із застосуванням спеціальних технічних засобів, які можуть призвести до небажаних змін у довкіллі. Суб'єкти сільськогосподарської діяльності зобов'язані погоджувати таке видобування корисних копалин із місцевими радами та обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями.

Використання для потреб сільського господарства корисних копалин загальнодержавного значення, а також прісних підземних вод і корисних копалин місцевого значення, якщо перевищуються дозволені обсяги використання для господарських і побутових потреб, можливе лише на підставі дозволу. Порядок надання спеціальних дозволів на користування надрами затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2011 р.

Закон покладає на користувачів надр під час здійснення сільськогосподарської діяльності обов'язок охороняти надра, забезпечувати безпеку людей, майна та довкілля. Відповідно до ст. 55 КпН, користування надрами для сільськогосподарської діяльності здійснюється за

відповідними проектами, в яких мають передбачатися заходи, що забезпечують знешкодження стічних вод, шкідливих речовин і відходів сільського господарства або локалізацію їх у визначених межах, а також запобігають їх проникненню в інші природні об'єкти. У разі порушення цих вимог скидання в надра стічних вод, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва повинно бути обмежено, тимчасово заборонено (зупинено) або припинено центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері охорони праці, чи іншими державними органами в порядку, передбаченому законодавством України.

Використання надр для захоронення відходів сільського господарства, засобів хімізації, скидання стічних вод сільськогосподарських підприємств допускається на підставі ст. 22 КпН у виняткових випадках із дотриманням вимог законодавства про відходи і про пестициди й агрохімікати. Водночас надра для зазначених потреб повинні надаватися за результатами спеціальних досліджень та на підставі проектів, виконаних на замовлення таких сільськогосподарських підприємств.

Правові особливості сільськогосподарського використання рослинного світу визначені Законом України від 9 квітня 1999 р. «Про рослинний світ». Згідно зі ст. 3 цього Закону, рослинний світ становить собою сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території, тобто вони мають бути частиною екосистеми, а не вилучені з навколишнього природного середовища. Об'єктами рослинного світу Закон визнає дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання.

Слід відрізнити правовий режим рослин як об'єктів природноресурсового права та правовий режим рослин як

об'єктів аграрного права. Відносини у сфері охорони, використання та відтворення рослин і багаторічних насаджень сільськогосподарського призначення регулюються відповідним законодавством України.

Водночас дикорослі рослини широко використовуються у сільському господарстві для випасання худоби, сінокосіння, збирання лікарських рослин. Дикі рослини можуть бути бур'янами, з якими проводиться боротьба згідно із Законом України від 14 жовтня 1998 р. «Про захист рослин».

У статтях 9 і 10 Закону «Про рослинний світ» визначено фактичні ознаки розмежування загального та спеціального використання рослин. Такою ознакою є збирання рослинних ресурсів для задоволення їх виробничих та наукових потреб, а також із метою отримання прибутку від реалізації цих ресурсів або продуктів їх переробки.

Суб'єкти аграрного права можуть у порядку загального використання об'єктів рослинного світу збирати лікарську й технічну сировину, квіти, ягоди, плоди, гриби та інші харчові продукти. Однак вони не мають права на реалізацію зібраних у загальному порядку рослин. Забороняється збирання у порядку загального використання дикорослих рослин, які належать до переліку наркотиковмісних рослин, їх плодів, насіння, післяжнивних залишків, відходів сировини тощо.

Загальне використання природних рослинних ресурсів у разі їх виснаження, різкого зменшення популяційної та ценотичної різноманітності тощо може бути обмежене Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, а також центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері охорони навколишнього природного середовища, іншими уповноваженими центральними органами виконавчої влади відповідно до їх компетенції.

Спеціальне використання рослинного світу суб'єкти аграрного права здійснюють у підприємницькій діяльності шляхом збирання лікарських рослин, заготівлі деревини під час рубок головного користування; заготівля живиці; заготівля кори, лубу, деревної зелені, деревних соків тощо; збирання квітів, ягід, плодів, горіхів, насіння, грибів, лісової підстилки, очерету тощо; заготівля сіна; випасання худоби.

Спеціальне використання природних рослинних ресурсів здійснюється за дозволом юридичними або фізичними особами для задоволення їх виробничих та наукових потреб, а також із метою отримання прибутку від реалізації цих ресурсів або продуктів їх переробки.

Не потребують дозволу на спеціальне використання природних рослинних ресурсів: власники земельних ділянок, на яких знаходяться об'єкти рослинного світу, крім тих, що занесені до Червоної книги України та Зеленої книги України; користувачі (зокрема орендарі) земельних ділянок, які їм надано для цільового призначення (ведення фермерського господарства, особистого підсобного господарства, колективного садівництва, городництва, сінокосіння, випасання худоби), за винятком використання ними дикорослих судинних рослин, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, види яких занесені до Червоної книги України, та природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України.

Спеціальне використання природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення здійснюється за дозволом, що видається в порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України. Спеціальне використання природних рослинних ресурсів місцевого значення здійснюється за дозволом, що видається в порядку, який визначається Верховною Радою АРК та органами місцевого самоврядування.

Видача дозволів на спеціальне використання природних рослинних ресурсів здійснюється у межах лімітів їх використання.

Випасання худоби вважається спеціальним видом використання рослинних ресурсів і потребує отримання дозволу. Використання природних рослинних ресурсів для випасання худоби та забезпечення інших потреб тваринництва здійснюється на земельних ділянках, що визначаються в установленому земельним законодавством порядку. Використання природних рослинних ресурсів для випасання худоби та забезпечення інших потреб тваринництва забороняється, якщо це може призвести до деградації земель, зайнятих об'єктами рослинного світу, або перешкоджає їх своєчасному природному відтворенню (ст. 18 ЗУ «Про рослинний світ»). На сільськогосподарські підприємства покладається обов'язок здійснювати відтворення природних рослинних ресурсів у межах наданих їм земельних ділянок. Випалювання сухої рослинності або її залишків допускається лише в разі господарської необхідності за відповідним дозволом обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а на території Автономної Республіки Крим – органу виконавчої влади АРК із питань охорони навколишнього природного середовища.

Широко використовуються у сільському господарстві *лісові ресурси* у вигляді деревини, технічної сировини, харчових, кормових, лікарських та інших продуктів лісу. Правовідносини, пов'язані з використанням лісових ресурсів, регулюються насамперед Лісовим кодексом України в редакції від 8 лютого 2006 р. (далі – ЛК).

Використання лісових ресурсів може здійснюватися в порядку загального та спеціального використання.

Суб'єкти аграрного права мають право в лісах державної та комунальної власності, а також за згодою власника в лісах приватної власності вільно перебувати, безоплатно без видачі спеціального дозволу збирати для власного споживання дикорослі трав'яні рослини, квіти, яго-

ди, горіхи, гриби тощо, крім випадків, передбачених цим Кодексом та іншими законодавчими актами України.

Максимальні норми безоплатного збору дикорослих трав'яних рослин, квітів, ягід, горіхів, грибів тощо встановлюються органами виконавчої влади відповідно до цього Кодексу за поданням органу виконавчої влади з питань лісового господарства АРК, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері лісового господарства, погодженим з органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища АРК, обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями. У разі ухвалення рішення про встановлення максимальних норм безоплатного збору дикорослих трав'яних рослин, квітів, ягід, горіхів, грибів тощо обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями таке рішення погоджується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері охорони навколишнього природного середовища.

У порядку спеціального використання можуть здійснюватися такі види використання лісових ресурсів: заготівля деревини; заготівля другорядних лісових матеріалів; побічні лісові користування; використання корисних властивостей лісів для культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, потреб мисливського господарства, проведення науково-дослідних робіт та ін.

Умовою спеціального використання лісових ресурсів є отримання земельної ділянки для цієї мети.

Порядок спеціального використання лісових ресурсів та Порядок видачі спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів встановлюються Постановою Кабінету Міністрів України від 23 травня 2007 р. «Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів».

Спеціальне використання лісових ресурсів на виділеній лісовій ділянці проводиться за спеціальним дозволом – лісорубний квиток або лісовий квиток, що видається безоплатно. Спеціальний дозвіл на заготівлю деревини в порядку рубок головного користування видається органом виконавчої влади з питань лісового господарства Автономної Республіки Крим, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері лісового господарства. Спеціальний дозвіл на інші види спеціального використання лісових ресурсів видається власниками лісів або постійними лісокористувачами.

На виділених лісових ділянках можуть використовуватися лише ті лісові ресурси і тільки для цілей, що передбачені виданим спеціальним дозволом.

У лісах без заповідання їм шкоди може здійснюватися заготівля другорядних лісових матеріалів: живиці, пнів, лубу та кори, деревної зелені, деревних соків (ст. 72 ЛК, Порядок заготівлі другорядних лісових матеріалів і здійснення побічних лісокористувань в лісах України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1996 р., Правила заготівлі живиці в лісах України, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1996 р.).

Ліміт використання лісових ресурсів під час заготівлі другорядних лісових матеріалів встановлюється відповідними органами виконавчої влади за поданням органу виконавчої влади з питань лісового господарства Автономної Республіки Крим, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері лісового господарства, погодженим з органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища Автономної Республіки Крим, обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями. У разі ухвалення рішення про встановлення ліміту викорис-

тання лісових ресурсів під час заготівлі другорядних лісових матеріалів обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями таке рішення погоджується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері охорони навколишнього природного середовища.

У лісах без заповідання їм шкоди можуть здійснюватися побічні лісові користування. Відповідно до Порядку здійснення побічних лісових користувань в лісах України, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1996 р., побічні лісові користування можна поділити на дві групи. До першої належать побічні лісові користування, об'єктом яких є ліс. До другої – не тільки ліс, але й землі лісового фонду, не покриті лісом. До них належать: заготівля сіна, випасання худоби, розміщення пасік, заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин, збирання лісової підстилки, заготівля очерету.

Побічні лісові користування повинні здійснюватися без заповідання шкоди лісу.

Для сінокосіння можуть використовуватися незаліснені зруби, галявини та інші не вкриті лісовою рослинністю землі, на яких не очікується природне лісовідновлення.

В окремих випадках для заготівлі сіна можуть використовуватися міжряддя лісових культур, плантацій, зріджені лісонасадження. Термін сінокосіння зазначається у лісовому квитку.

Випасання худоби, за винятком кіз, дозволяється на вкритих і не вкритих лісовою рослинністю землях лісового фонду, якщо це не завдає їм шкоди. Місця та терміни випасання худоби зазначаються у лісовому квитку.

На територіях об'єктів природно-заповідного фонду випасання худоби може здійснюватися лише за умови, що воно не суперечить їх цільовому призначенню.

Законодавчо встановлено заборонені місця випасання худоби.

Власники худоби зобов'язані за вказівкою постійних лісокористувачів зводити огорожі навколо прогонів для худоби та пасовищ, розташованих поблизу лісових культур, розсадників та інших ділянок лісу.

Згідно з ст. 87 ЛК України, підприємства, установи, організації та громадяни відповідно до законодавства зобов'язані погоджувати свою діяльність, яка впливає або може впливати на стан і відтворення лісів, з органами виконавчої влади з питань лісового господарства та з питань охорони навколишнього природного середовища Автономної Республіки Крим, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері лісового господарства, обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями та іншими органами.

Використання тваринного світу для сільськогосподарських потреб характеризується певними особливостями. Фізичні та юридичні особи, які утримують та використовують тварин у сільському господарстві, зобов'язані дотримуватися вимог законодавства, а також не допускати порушень прав і законних інтересів інших фізичних і юридичних осіб та не створювати загрози безпеці людей, а також тварин, зокрема через жорстоке поводження з ними.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження», тварини – біологічні об'єкти, що відносяться до фауни: сільськогосподарські, домашні, дикі, у тому числі домашня і дика птиця, хутрові, лабораторні, зоопаркові, циркові.

Особливості сільськогосподарського використання тваринного світу врегульовано низкою законів України: від 13 грудня 2001 р. «Про тваринний світ», від 22 лютого 2000 р. «Про мисливське господарство та полювання», від 6 лютого 2000 р. «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них», від 21 лютого 2006 р. «Про за-

хист тварин від жорстокого поводження», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про захист населення від інфекційних хвороб» та іншими нормативно-правовими актами України, санітарно-гігієнічними, ветеринарними правилами і нормами.

Предметом регулювання екологічного законодавства, зокрема ЗУ «Про тваринний світ», є відносини у галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. Згідно зі ст. 3 цього закону, об'єктами тваринного світу є дикі тварини (хордові й безхребетні) в усьому їх видовому і популяційному розмаїтті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), частини диких тварин (роги, шкіра, ратиці, копита тощо), продукти їхньої життєдіяльності (мед, віск тощо). Отже, до них не належать тварини, породи яких виведені людиною селекційно, а також ті, які стали такими свійськими, що втратили здатність проживати в екосистемі самостійно.

Водночас можливий перехід тварини від одного правового режиму до іншого. Юридичним фактом, що зумовлює перехід будь-якої дикої тварини до свійської, є втрата нею здатності самостійно жити в екосистемі – в цьому разі вона стає свійською чи сільськогосподарською і на неї поширюються норми аграрного права. Цей юридичний факт може бути підтверджений експертним висновком у разі виникнення суперечки щодо правового режиму тварини.

Можливий і зворотний процес: свійські тварини, які внаслідок тих чи інших обставин опинилися в диких умовах і набули здатності самостійно жити в екосистемі, мо-

жуть бути визнані дикими – на них поширюватиметься природноресурсове право, але не аграрне. Але це право поширюється тільки на тварин, яких за зовнішніми ознаками неможливо відрізнити від диких (наприклад, риба, яка внаслідок повені потрапила з сільськогосподарського ставку до річки, одразу перестає бути об'єктом аграрного права і стає об'єктом природноресурсового права. Однак щодо сільськогосподарських тварин, яких можна відрізнити від диких тварин за зовнішніми ознаками, то тут діє ст. 340 ЦК, згідно з якою особа, що затримала бездоглядну домашню тварину, зобов'язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Тобто на такі тварини поширюється і надалі дія аграрного чи цивільного законодавства).

Дикі тварини (тварини, природним середовищем існування яких є дика природа, зокрема ті, які перебувають у неволі чи напіввільних умовах (ст. 1 Закону «Про захист тварин від жорстокого поводження») стають об'єктами аграрного права через використання їх у сільськогосподарській діяльності, добування їх суб'єктами аграрного права і через знищення їх як шкідників сільського господарства.

Відносини у галузі охорони, використання та відтворення сільськогосподарських, свійських тварин регулюються відповідним аграрним чи цивільним законодавством, але не природноресурсовим, тобто на них не поширюється дія Закону «Про тваринний світ».

У статтях 16 та 17 Закону «Про тваринний світ» визначено фактичні ознаки розмежування загального та спеціального використання тваринного світу: *загальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється без вилучення їх із природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах, установлених законодавством обсягів безоплатного вилову), а також без знищення тварин, руйнування їхнього житла та інших споруд*

(нір, хаток, гнізд, лігв, мурашників, бобрових загат тощо), порушення середовища існування тварин і погіршення умов їх розмноження; до *спеціального використання* об'єктів тваринного світу належать усі види використання (за винятком любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування), що здійснюються з їх вилученням (добуванням, збиранням) із природного середовища, зокрема знищення диких тварин. На спеціальне використання об'єктів тваринного світу потрібно отримати дозвіл і внести збір (ця вимога поширюється також на власників чи користувачів земельними ділянками, на яких перебувають (знаходяться) об'єкти тваринного світу). Суб'єкти аграрного права можуть у порядку загального використання тваринного світу послуговуватися корисними властивостями життєдіяльності тварин (природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо), ловити рибу у водоймах загального користування, здійснювати інші види використання об'єктів тваринного світу без вилучення їх із природної волі чи знищення. Зокрема, під час ведення сільського господарства, а також здійснення бджільництва, допускається використання корисних властивостей диких тварин, наприклад, здатність диких комах запилювати сільськогосподарські рослини. Водночас забороняється вилучати та знищувати диких тварин, погіршувати середовище їх існування, заподіювати їм іншої шкоди.

Із метою збереження та відтворення тварин здійснення окремих видів використання об'єктів тваринного світу, а також вилучення з природного середовища тварин може бути обмежено або повністю заборонено на певній території чи на певні строки.

Законодавство встановлює вимоги щодо охорони об'єктів тваринного світу під час ведення сільського господарства. Йдеться про дикі тварини, які хоча не є

об'єктами аграрного права, але підлягають охороні від негативних наслідків сільськогосподарської діяльності. Закон України «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про Червону книгу України» від 7 лютого 2002 р., а також Положення про Зелену книгу України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 р. № 1286 передбачають обов'язок суб'єктів аграрного права під час ведення сільськогосподарської діяльності зберігати умови існування видового й популяційного розмаїття тваринного світу, не допускати погіршення середовища існування, шляхів міграції та умов розмноження диких тварин. Законодавство встановлює загальний обов'язок запобігати негативному впливу сільськогосподарської діяльності на тваринний світ.

Введення в експлуатацію сільськогосподарських об'єктів і застосування аграрних технологій без забезпечення їх засобами захисту тварин та середовища їх існування забороняються.

Місця будівництва підприємств, споруд та інших об'єктів, а також впровадження нової техніки, технології, матеріалів і речовин, що впливають або можуть вплинути на стан тваринного світу, погоджуються з уповноваженими центральними органами виконавчої влади у галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу, органами виконавчої влади Автономної Республіки Крим із питань охорони навколишнього природного середовища і лісового та мисливського господарства.

Під час розроблення та встановлення нормативів екологічної безпеки гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин у навколишньому природному середовищі, гранично допустимого вмісту забруднюючих речовин у кормах, гранично допустимих рівнів акустичного, електромагнітного, радіаційного та інших шкідливих фізичних і біологічних факторів, гранично допустимих

викидів і скидів у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин тощо) повинні враховуватися вимоги щодо охорони тваринного світу та середовища існування тварин.

Із метою збереження та поліпшення екологічного стану окремих територій, визначених в установленому законом порядку такими, що мають особливу цінність як середовище існування рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, та цінних видів тварин, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища може розробляти та запроваджувати для цих територій більш суворі екологічні нормативи, ніж ті, що встановлені для всієї території України.

Відповідно до ст. 47 Закону «Про тваринний світ», суб'єкти аграрного права – користувачі об'єктами тваринного світу в разі виникнення стихійного лиха та надзвичайних екологічних ситуацій, які загрожують існуванню тварин, зобов'язані надавати допомогу диким тваринам і негайно інформувати про це центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері охорони навколишнього природного середовища.

Застосування засобів хімізації у сільському господарстві має здійснюватися безпечним для диких тварин способом. Із метою запобігання загибелі тварин і погіршенню середовища їх існування обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику, та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері охорони навколишнього природного середовища, а на території Автономної Республіки Крим – орган виконавчої влади АРК із питань охорони навколишнього природного середовища за погодженням із центральним органом виконавчої влади,

що реалізує державну аграрну політику, можуть визначати окремі території, на яких обмежується або забороняється застосування пестицидів і агрохімікатів.

Важливою з погляду екологічних аспектів ведення сільського господарства є ст. 50 Закону України «Про тваринний світ», яка передбачає заборону на самовільне переселення, акліматизацію і схрещування диких тварин. Непродумане переселення тварин у місцевості, не властиві для їхнього проживання, може бути згубним для довкілля. Показовим є досвід Австралії з завезення кроликів, що обернулося загальнонаціональним екологічним лихом: кролики розмножилися в умовах практичної відсутності природних ворогів і нищили рослинність, заподіюючи значної шкоди сільському господарству Австралії.

В Україні переселення тварин у нові місця перебування, акліматизація нових для фауни України видів диких тварин, а також заходи щодо схрещування диких тварин допускаються в науково-дослідних і господарських цілях з урахуванням науково обґрунтованих експертних висновків із дозволу центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері лісового та мисливського господарства, і центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері рибного господарства.

Сільськогосподарські тваринницькі підприємства зобов'язані вживати заходів до запобігання виходу цих тварин у природне середовище.

Створення нових штамів мікроорганізмів, біологічно активних речовин, виведення генетично змінених організмів, виробництво інших продуктів біотехнології здійснюються лише в установленому порядку і за наявності

позитивних висновків державної екологічної експертизи. Використання зазначених організмів і речовин за відсутності таких висновків забороняється.

Із метою урахування особливостей використання тварин у сільському господарстві розроблений спеціальний Порядок, затверджений наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 25 жовтня 2012 р., який, не розмежовуючи тварин на диких і свійських, встановлює загальне правило, за яким умови використання тварин у сільському господарстві повинні відповідати їх фізіологічним, видовим та індивідуальним особливостям, а також задовольняти їх природні потреби в кормах, воді, сні, рухах, у природній активності та інші потреби. Умови в приміщеннях для утримання тварин або на вигульних майданчиках, зокрема освітлення, температура, вологість, циркуляція повітря, вентиляція, концентрація газів і рівень шуму тощо, мають відповідати їхнім фізіологічним і видовим потребам, чинним нормативно-правовим актам із зазначених питань.

Під час утримання тварин забороняється: спричиняти тваринам біль і страждання, крім випадків, коли життю та здоров'ю людей і тварин загрожує небезпека; використання обладнання, інвентарю, які травмують тварин; нанесення побоїв, травм із метою примушення тварин до виконання будь-яких вимог.

Спосіб і умови використання тварин для роботи не можуть утворювати необґрунтованої загрози для їх життя та здоров'я або спричиняти їм страждання, зокрема забороняються: надмірні навантаження тварин, що перевищують їх фізіологічні можливості; використання для роботи хворих або недогодovаних тварин; використання під час роботи з тваринами спорядження та інших засобів, які можуть призвести до травмування, каліцтва або загибелі тварини.

Транспортування тварин здійснюється відповідно до Правил транспортування тварин, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2011 р. № 1402. Під час транспортування тварин повинні задовольнятися їх потреби в кормах та воді, а також має бути забезпечений захист від шкідливого для них зовнішнього впливу. Транспортний засіб, призначений для перевезення тварин, повинен бути спеціально обладнаний для того, щоб виключати травмування або загибель тварин. Під час завантаження та розвантаження тварин мають використовуватися пристрої і прийоми, що виключають травмування й загибель тварин.

Під час проведення таврування, біркування, знероження та кастрації тварин за необхідності застосовуються методи знеболювання.

У технології отримання продукції тваринного походження (крім забою тварин) не допускається застосування больових і травмувальних пристроїв, а також використання технічних засобів, що травмують, спричиняють страждання або загибель тварин.

Власники тварин повинні здійснювати забій тварин згідно з Правилами передзабійного ветеринарного огляду тварин і ветеринарно-санітарної експертизи м'яса та м'ясних продуктів, затвердженими наказом Державного департаменту ветеринарної медицини Міністерства аграрної політики України від 7 червня 2002 р. № 28.

Забій тварин проводиться після втрати ними свідомості за умови, що методи позбавлення свідомості не спричинятимуть тварині додаткових страждань.

Приміщення (загони) на бойні, де утримуються тварини, повинно бути ізольовано і відокремлено від приміщень, які використовуються для позбавлення тварин свідомості, забою, знекровлення та інших дій післязабійної обробки, а також відокремлене від приміщень (загонів), де знаходяться тварини інших видів.

Перед забоєм тварини повинні витримуватись декілька годин у приміщеннях (загонах) передзабійного утримання для зняття стресу.

Забороняється патрання, опалювання, зняття шкіри, копчення і відокремлення частин у тварин до припинення у них серцебиття.

Фізичні та юридичні особи, які утримують та використовують тварин у сільському господарстві, зобов'язані: забезпечувати, щоб тварини, яких вони вирощують, утримують та/або здійснюють їх обіг, не мали хвороб, що підлягають повідомленню; виконувати законні вимоги державних інспекторів ветеринарної медицини та уповноважених лікарів ветеринарної медицини щодо здійснення протиепізоотичних заходів та/або заходів карантину тварин, включаючи обмеження на переміщення тварин та/або осіб, що мали контакт із хворими тваринами або з тваринами, щодо яких є підозра на захворювання на хворобу, що підлягає повідомленню, та інших ветеринарно-санітарних заходів; негайно інформувати державного інспектора ветеринарної медицини, уповноваженого лікаря ветеринарної медицини або посадових осіб державних органів ветеринарної медицини про раптову загибель тварин, підозру на захворювання або виявлення хвороби, що підлягає повідомленню, або поведінку тварин, яка їм невласлива; перед переміщенням тварин із потужностей (об'єктів), де вони утримуються, отримати відповідні ветеринарні документи на їх переміщення; охороняти здоров'я та благополуччя тварин шляхом забезпечення виконання ветеринарно-санітарних заходів, включаючи зоогігієнічні вимоги та умови, що мають забезпечуватися на потужностях для утримання тварин, забезпечення тварин якісними та безпечними кормами і водою, застосування профілактичних ветеринарно-санітарних заходів щодо здоров'я тварин, своєчасного звернення за послугами до

лікаря ветеринарної медицини щодо встановлення діагнозу та лікування хворих тварин, використання ветеринарних препаратів згідно з вказівками лікаря ветеринарної медицини, недопущення жорстокого поводження з тваринами та ін.

Такі основні види користування об'єктами тваринного світу, включаючи водні біоресурси, як полювання і рибальство, через значну кількість властивих їм особливостей, слід віднести до самостійних сфер суспільного виробництва, які виходять за межі сільського господарства. У полюванні та рибальстві природокористування обумовлено завданням присвоєння (добування) створеного самою природою продукту, в сільському господарстві вирішальне значення має використання природних (земельних, водних, лісових) ресурсів як необхідних засобів виробництва.²¹⁷

Законодавство про охорону *атмосферного повітря* спрямоване на вирішення багатьох проблем: викиду шкідливих речовин в атмосферне повітря сільськогосподарськими підприємствами, впливу на погоду та клімат для потреб сільського господарства, запаху, шуму, вібрації тощо. Важливим законодавчим актом, спрямованим на їх вирішення, є Закон України «Про охорону атмосферного повітря» в редакції Закону від 21 червня 2001 р. Для тих сільськогосподарських підприємств, технологічні процеси яких передбачають наявність стаціонарних джерел викидів у атмосферне повітря шкідливих речовин, Закон передбачає необхідність отримання дозволів і встановлення нормативів гранично допустимого викиду шкідливих речовин. Для стаціонарних джерел фізичних або біологічних

²¹⁷ Хасанов Д. Г. Право природопользования в сельском хозяйстве: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.06. / Д. Г. Хасанов. Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. – М., 2008. – С. 8.

впливів на атмосферне повітря, наприклад, тваринницьких ферм зі стійким запахом, закон передбачає встановлення нормативів гранично допустимого впливу фізичних і біологічних чинників. Сільськогосподарські підприємства часто є джерелом шуму і вібрації, а також поширення неприємного запаху (смороду). Закон передбачає регулювання такого впливу на довкілля.

Усі суб'єкти аграрного права, які здійснюють викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря чи забруднюють довкілля смородом, шумом, іншими фізичними чи біологічними чинниками (практично всі сільськогосподарські підприємства палять багаття), зобов'язані вжити заходів щодо зменшення обсягів викиду забруднюючих речовин, смороду і шуму, вести постійний облік шкідливих речовин, які викидаються в атмосферне повітря. Виконання заходів щодо охорони атмосферного повітря не повинно призводити до забруднення ґрунтів, вод та інших природних об'єктів.

Пестициди та агрохімікати мають використовуватися способами, які не впливають негативно на стан атмосферного повітря. Складування, розміщення, зберігання або транспортування сільськогосподарських відходів, які є джерелами забруднення атмосферного повітря смородом або іншого шкідливого впливу, допускається лише за наявності спеціального дозволу на визначених місцевими державними адміністраціями й радами територіях із додержанням нормативів екологічної безпеки й законодавства про відходи. Всупереч поширеній практиці, у ст. 20 Закону «Про охорону атмосферного повітря» заборонено спалювати відходи сільського господарства на території сільськогосподарських підприємств і населених пунктів, за винятком випадків, коли це здійснюється з використанням спеціальних установок при додержанні екологічних нормативів. Сільськогосподарські підприємства зо-

бов'язані забезпечувати переробку, використання та своєчасне вивезення сільськогосподарських відходів на підприємства, що використовують їх як сировину, або на спеціально відведені місця чи об'єкти.

Сільськогосподарські та інші об'єкти, що є джерелами забруднення навколишнього середовища хімічними, фізичними та біологічними факторами, за неможливості створення безвідходних технологій повинні відокремлюватись від житлової забудови санітарно-захисними зонами. У Додатку № 5 до Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19.06.96 р. № 173, визначені розміри санітарно-захисних зон від сільськогосподарських підприємств до житлової забудови та прирівняних до неї об'єктів.

Сільськогосподарське використання природних ресурсів повинно здійснюватися на засадах їх невиснажливого використання, раціонального використання, комплексної охорони та створення сприятливих умов для відтворення природних ресурсів в інтересах теперішнього та майбутніх поколінь.

ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ІНШИХ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Одним із головних завдань суб'єктів аграрних відносин є охорона навколишнього природного середовища, здійснення якої слугує необхідною умовою, частиною виробничої діяльності. Будь-який господарюючий суб'єкт може нормально функціонувати лише за умови дотри-

мання передбачених законом екологічних вимог. Цьому повинен підпорядковуватися і правовий режим використання сільськогосподарськими товаровиробниками земель, надр, вод, лісів та інших природних ресурсів.

За оцінкою, вміщеною в Законі України від 21 грудня 2010 р. «Основні засади (Стратегія) державної екологічної політики на період до 2020 року», стан земельних ресурсів України близький до критичного. За період проведення земельної реформи значна кількість проблем у сфері земельних відносин не лише невирішена, а й загострилася. На всій території поширені процеси деградації земель, серед яких наймасштабнішими є ерозія (близько 57,5% території), забруднення (близько 20% території), підтоплення (близько 12% території). Зменшується вміст поживних речовин у ґрунтах, а щорічні втрати гумусу становлять 0,65 тонн на 1 га.

Особлива екологічна цінність земель сільськогосподарського призначення зумовила встановлення на законодавчому рівні особливих правил щодо їх охорони та екологічно обґрунтованого використання.

Згідно з ст. 36 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про охорону земель», охорона земель сільськогосподарського призначення – це комплекс заходів щодо збереження продуктивності сільськогосподарських угідь, підвищення їх екологічної стійкості та родючості ґрунтів, а також обмеження їх вилучення (викупу) для несільськогосподарських потреб.

Закон «Про охорону земель» передбачає систему заходів щодо охорони ґрунтів та інших природних ресурсів у сільському господарстві. Важливою складовою цієї системи є налагодження повноцінного моніторингу за станом використання земель у сільському господарстві з метою своєчасного виявлення зміни стану земель та властивостей ґрунтів, оцінки здійснення заходів щодо охорони зе-

мель, збереження та відтворення родючості ґрунтів, попередження впливу негативних процесів і ліквідації наслідків цього впливу.

Передбачається комплекс заходів із сільськогосподарського районування земель (це поділ території з урахуванням природних та агробіологічних вимог щодо вирощування сільськогосподарських культур, а також територій, які мають відповідну схожість за визначеними ознаками), господарське стимулювання ґрунтоохоронних і ресурсощадних заходів. Із метою організації сільськогосподарського виробництва і впорядкування сільськогосподарських угідь у межах землеволодінь та землекористувань для ефективного ведення сільськогосподарського виробництва, забезпечення раціонального використання та охорони земель, створення сприятливого екологічного середовища та поліпшення природних ландшафтів розробляється проект землеустрою, що забезпечує еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь (постановою Кабінету Міністрів України від 2 листопада 2011 р. затверджено Порядок розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь).

До основних принципів державної політики у сфері охорони земель належать нормування та планомірне обмеження впливу господарської діяльності на земельні ресурси. У галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів встановлюються такі нормативи: гранично допустимого забруднення ґрунтів (гранично допустимі концентрації у ґрунтах хімічних речовин, залишкових кількостей пестицидів і агрохімікатів, важких металів тощо; максимально допустимі рівні забруднення ґрунтів радіоактивними речовинами); якісного стану ґрунтів (визначають рівень забруднення, оптимальний вміст поживних речовин, фізико-хімічні властивості тощо та встановлю-

ються з метою запобігання їх виснаженню і використовуються для здійснення контролю за якісним станом ґрунтів); оптимального співвідношення земельних угідь (встановлюються для запобігання надмірному антропогенному впливу на них, зокрема надмірній розораності сільськогосподарських угідь, а також, оптимальне співвідношення ріллі та багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ, а також земель під полезахисними лісосмугами в агроландшафтах); оптимального співвідношення культур у сівознах у різних природно-сільськогосподарських регіонах (визначають структуру посівних площ для різних природно-сільськогосподарських регіонів та перелік установлених культур для вирощування у цих регіонах і встановлюються для досягнення високих і стабільних урожаїв та запобігання виснаженню і втраті родючості ґрунтів внаслідок ґрунтовтоми); показників деградації земель та ґрунтів (до них належать показники гранично допустимого погіршення стану і властивостей земельних ресурсів внаслідок антропогенного впливу та негативних природних явищ, а також нормативи інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення) (ст. 30 ЗУ «Про охорону земель»).

Законодавством встановлюються заборони та обмеження на діяльність, що може негативно вплинути на якісний стан ґрунтів. На землях сільськогосподарського призначення може бути обмежена діяльність щодо: вирощування певних сільськогосподарських культур (у разі встановлення показників інтенсивності використання земель сільськогосподарського призначення визначаються сільськогосподарські культури, вирощування яких обмежується або забороняється, а також технології та окремі агротехнічні операції щодо їх вирощування), застосування окремих технологій їх вирощування або проведення окремих агротехнічних операцій; розорювання сіножа-

тей, пасовищ; використання деградованих, малопродуктивних, а також техногенно забруднених земельних ділянок; неогрунтовано інтенсивного використання земель.

Забороняється використання земельних ділянок способами, що призводять до погіршення їх якості. Також забороняється використання в сільськогосподарському виробництві сільськогосподарської техніки, питомий тиск ходових частин на ґрунт якої перевищує нормативи.

Із метою здійснення контролю за динамікою родючості ґрунтів систематично проводиться їх агрохімічне обстеження, видаються агрохімічні паспорти, в яких фіксуються початкові та поточні рівні забезпечення поживними речовинами ґрунтів і рівні їх забруднення.

Передбачається відшкодування збитків, заподіяних власникам або користувачам земель сільськогосподарського призначення, у зв'язку з їх використанням для не-сільськогосподарських цілей.

Правові підстави й порядок відшкодування збитків власникам землі й землекористувачам визначаються нормами ЗК України (зокрема, ст.ст. 97, 101, 146, 147, 152, 155, 156, 211), а також цивільного законодавства.

Відтак власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок:

а) вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом;

б) тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання;

в) встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок;

г) погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників;

г) приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан;

д) неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам здійснюють органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, які використовують земельні ділянки, а також органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів або погіршує якість земель, розташованих у зоні їх впливу, зокрема внаслідок хімічного та радіоактивного забруднення території, замічення промисловими, побутовими та іншими відходами і стічними водами.

Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам встановлюється постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р № 284.

Відшкодуванню підлягають вартість: житлових будинків, виробничих та інших будівель і споруд, зокрема об'єктів незавершеного будівництва; плодючих та інших багаторічних насаджень; лісових та дерево-чагарникових насаджень; водних джерел, зрошувальних і осушувальних систем, протиерозійних і протиселевих споруд; витрати на поліпшення якості земель за період використання земельних ділянок з урахуванням економічних показників, на незавершене сільськогосподарське виробництво (оранка, внесення добрив, посів, інші види робіт), на розвідувальні та проектні роботи; інші збитки власників землі та землекористувачів, в тому числі орендарів, зокрема й не одержані доходи, якщо вони обґрунтовані.

У ст. 206 ЗК передбачено, що незалежно від відшкодування збитків повинні бути відшкодовані втрати. Відшкодування втрат (глава 36 ЗК) – особливі санкції земельно-аграрної відповідальності, які не належать до санкцій інших видів юридичної відповідальності.

Правовий інститут відшкодування втрат передбачений законодавством лише стосовно земель сільськогосподарського та лісогосподарського призначення, і основним призначенням його є забезпечення раціонального використання й охорони цих земель, а також компенсація суспільству негативних наслідків соціально-економічного та екологічного характеру внаслідок зменшення площ використовуваних земель та пов'язаних із цим втрат у навколишньому природному середовищі. Втрати передбачають негативні наслідки насамперед для всього земельного фонду України, а також для власників земельних ділянок та землекористувачів.

Аналіз ст. 207 ЗК дає змогу визначити поняття втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва. До них належать:

а) втрати сільськогосподарських угідь (рілля, сіножаті, багаторічні насадження, пасовища та перелоги);

б) втрати лісових земель та чагарників (ЗК користується лише поняттям землі лісогосподарського призначення). Беручи до уваги, що землі лісогосподарського призначення поділяються на лісові та нелісові, то об'єктом правовідносин, які виникають у зв'язку із відшкодуванням втрат, є лише частина цих земель, а саме лісові землі, тобто землі, на яких розташовані лісові ділянки (ділянки лісового фонду України з визначеними межами, виділені відповідно до Лісового кодексу України для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі (ст.ст. 1, 5 ЛК);

в) втрати, завдані обмеженням у землекористуванні;

г) втрати, завдані погіршенням земель.

Підставами відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва є:

– по-перше, неможливість використання за цільовим призначенням як основного засобу виробництва у сільсь-

кому та лісовому господарстві сільськогосподарських угідь, лісових земель та ділянок під чагарниками, у зв'язку із їх вилученням (викупом) для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісгосподарським виробництвом (це вилучення може відбуватися переважно з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб у порядку, передбаченому законом). Водночас важливо зазначити, що у цьому разі не йдеться про правопорушення, а отже відшкодування втрат не має характеру юридичної санкції²¹⁸;

– по-друге, неможливість використання цих земель у повному обсязі внаслідок обмежень прав власників земельних ділянок та землекористувачів, відповідно до гл. 18 ЗК;

– по-третє, неможливість використання вказаних земель за цільовим призначенням у результаті погіршення якості угідь, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави;

– по-четверте, неможливість використання у зв'язку із виключенням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників із господарського обігу внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон відповідно до ст.ст. 112–115 ЗК.

Отже, втрати відшкодовуються і за правомірні дії, і за правопорушення земельно-екологічного характеру.

Втрати відшкодовуються тими особами (фізичними й юридичними), на користь яких здійснено вилучення чи викуп земель, встановлено обмеження землекористування, охоронні та захисні зони.

Постановою Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»

²¹⁸ Титова Н. І. Земельне право України: підручник / Н. І. Титова та ін.; за ред. М. В. Шульги. – К.: Юрінком Інтер. – 2004. – С. 277.

(п. 13) чітко визначено коло суб'єктів, яким відшкодовуються втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, зокрема: Уряд Автономної Республіки Крим, обласні, Київська і Севастопольська міські, сільські, селищні, міські ради.

Розміри втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню, визначаються за нормативами згідно з додатком, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. із змінами від 11 грудня 1999 р. та 14 квітня 2004 р.

Розміри втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню, визначаються комісіями, створеними Київською і Севастопольською міськими, районними державними адміністраціями, виконавчими комітетами міських (міст обласного значення) рад.

Кошти, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, використовуються на освоєння земель для сільськогосподарських і лісогосподарських потреб, поліпшення відповідних угідь, охорону земель відповідно до розроблених програм та проектів землеустрою, а також на здійснення інвентаризації земель, проведення нормативної грошової оцінки землі. Використання цих коштів на інші цілі не допускається.

Від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва звільняються громадяни та юридичні особи у разі використання земельних ділянок для будівництва шкіл, дошкільних закладів, державних об'єктів охорони здоров'я, культури, фізкультури та спорту, соціального забезпечення, державних об'єктів дорожнього будівництва, культових споруд релігійних організацій, кладовищ, меліоративних систем, протиеро-

зійних, протизсувних і протиселевих споруд, під будівництво й обслуговування жилих будинків і господарських будівель, для розміщення внутрігосподарських об'єктів сільськогосподарських, рибогосподарських і лісгосподарських підприємств, організацій та установ, для розміщення інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, видобування торфу за умови повернення земельних ділянок у стані, придатному для попереднього використання, під об'єкти і території природно-заповідного фонду, під будівництво й обслуговування об'єктів енергетики, які виробляють електричну енергію з альтернативних джерел енергії, для заліснення деградованих та малопродуктивних земель на підставі документації із землеустрою, а також всеукраїнські громадські організації інвалідів України, їх підприємства (об'єднання), установи та організації, що фінансуються з Державного бюджету України, у разі використання земельних ділянок для будівництва реабілітаційних установ для інвалідів і дітей-інвалідів, об'єктів фізкультури, спорту та соціального забезпечення для інвалідів і дітей-інвалідів.

Отже, власники та користувачі земель сільськогосподарського призначення зобов'язані вжити, крім загальних заходів щодо охорони земель, спеціальних заходів, що спричинене специфічним характером земель сільськогосподарського призначення, зокрема, вони повинні здійснювати заходи щодо охорони родючості ґрунтів.

Для забезпечення особливого режиму охорони земель сільськогосподарського призначення земельне законодавство України встановлює:

- заходи охорони земель під час здійснення господарської діяльності на землях сільськогосподарського призначення та у процесі містобудівної діяльності, під час застосування нових технічних засобів і технологій;

- особливий порядок охорони земель сільськогосподарського призначення від використання у несільськогосподарського призначення від використання у несільськогосподарського призначення

сподарських цілях, зокрема, спеціальний порядок їх вилучення для цього;

- спеціальний порядок розроблення проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь;

- обов'язкові заходи щодо відновлення порушених земель сільськогосподарського призначення;

- особливі вимоги щодо охорони родючості ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення;

- особливі вимоги до охорони ґрунтів від забруднення небезпечними речовинами і відходами, ерозії та зсувів;

- особливі умови застосування пестицидів та агрохімікатів, хімічних засобів захисту рослин під час ведення сільськогосподарської діяльності;

- інші спеціальні правила правової охорони земель сільськогосподарського призначення²¹⁹.

Важливими напрямками збереження та охорони земель сільськогосподарського призначення є консервація (об'єктом є деградовані та малопродуктивні землі, господарське використання яких є екологічно небезпечним та економічно неефективним, а також техногенно забруднені земельні ділянки, на яких неможливо одержати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їх здоров'я) та рекультивація (об'єктом є землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів і материнських порід та в гідрологічному режимі внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт).

Об'єктивно сільське господарство є найбільш природомісткою сферою суспільного виробництва, адже його ведення неможливе без використання ґрунтів та інших природних ресурсів. Відповідно, для здійснення охорони

²¹⁹ Федорович В. І. Земельне право: підручник / В. І. Федорович; за ред. М. В. Шульги. – Х.: Право, 2013. – С. 376.

земель сільськогосподарського призначення та інших природних ресурсів важливими є і загальні екологічні вимоги під час використання природних ресурсів. Зокрема, згідно з ст. 40 Закону України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища», до таких належать:

а) раціональне й економне використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій;

б) здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан навколишнього природного середовища;

в) здійснення заходів щодо відтворення відновлюваних природних ресурсів;

г) застосування біологічних, хімічних та інших методів поліпшення якості природних ресурсів, які забезпечують охорону навколишнього природного середовища і безпеку здоров'я населення;

г) збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, що підлягають особливій охороні;

д) здійснення господарської та іншої діяльності без порушення екологічних прав інших осіб;

е) здійснення заходів щодо збереження і невиснажливого використання біологічного різноманіття під час провадження діяльності, пов'язаної з поводженням із генетично модифікованими організмами та ін.

Слід мати на увазі, що аграрне право розглядає сільськогосподарську діяльність не тільки як джерело екологічних загроз, але й як об'єкт охорони від них. Інститут охорони навколишнього природного середовища в сільському господарстві є складним правовим інститутом, відповідно, слід звернути увагу на його будову. Аналіз законодавства показує, що правова охорона навколишнього природного середовища здійснюється у двох напрямках: через встановлення правових приписів щодо охо-

рони окремих видів природних ресурсів, які використовуються в сільському господарстві, та через правове регулювання самої сільськогосподарської діяльності.

Перший напрям правового регулювання виявляється в таких правових інститутах: охорона земель сільськогосподарського призначення, охорона водних об'єктів, що використовуються в сільському господарстві, охорона сільськогосподарських лісів, охорона надр під час здійснення сільськогосподарської діяльності, охорона диких тварин і рослин тощо. Другий напрям правового регулювання виявляється у таких правових інститутах, як застосування пестицидів і агрохімікатів у сільському господарстві, меліорації земель, поводження з відходами сільського господарства, застосування біотехнологій у сільському господарстві тощо.

Серед базових природоохоронних норм щодо екологізації правового регулювання сільськогосподарської діяльності, слід зазначити ст.ст. 51, 52, 53, 55, 56 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Сенс їх полягає в тому, що підприємства, об'єднання, організації та громадяни, що ведуть сільське господарство, зобов'язані виконувати комплекс заходів з охорони ґрунтів, водойм, лісів і іншої рослинності, тваринного світу від шкідливої дії стихійних сил природи, побічних наслідків застосування сільськогосподарської техніки, хімічних речовин, меліоративних робіт і інших чинників, які погіршують стан довкілля, та завдають шкоди здоров'ю людини.

Право використання та охорони природних ресурсів у аграрному секторі економіки є самостійним інститутом аграрного права, який є сукупністю правових норм, що встановлюють права й обов'язки всіх суб'єктів аграрних правовідносин, які визначають основні еколого-правові вимоги з використання й охорони природних ресурсів, а також охорони навколишнього природного середовища незалежно від того, чи є ці суб'єкти спеціально оформленими суб'єктами права щодо природного об'єкта, на який впливає їх діяльність.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Як співвідносяться поняття «земля», «землі», «земельна ділянка», «земельна частка (пай)» «землі сільськогосподарського призначення», «сільськогосподарські угіддя», «грунти», «земельна ділянка»?

2. У чому полягає зміст принципу земельного законодавства «поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу й основного засобу виробництва»?

3. Яке значення земель сільськогосподарського призначення для забезпечення продовольчої безпеки держави та як воно законодавчо відображено?

4. Здійсніть структурний аналіз земель сільськогосподарського призначення.

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Чому Конституція України віднесла землю до категорії «основного національного багатства»? Які норми земельного законодавства спрямовані на забезпечення цього конституційного положення?

2. Які критерії віднесення земель до категорії сільськогосподарського призначення законодавчо виділені? Чи є вони, на Вашу думку, достатніми?

3. Сформулюйте власне визначення поняття «агроландшафт».

ТЕМА. ПРАВОВІ ФОРМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ

Право власності на землі сільськогосподарського призначення

Похідні від права власності речові права на земельні ділянки сільськогосподарського призначення (право постійного користування, емфітевзис, сервітут)

Поняття та юридичні ознаки оренди земель сільськогосподарського призначення

Договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення як підстава виникнення земельних орендних відносин: поняття та істотні умови

Порядок та умови укладення договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

До земельних відносин, які є предметом аграрного права, зазвичай належать: відносини власності на землі сільськогосподарського призначення, відносини щодо інших речових прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення; економічні земельні відносини; відносини, пов'язані з управлінням земельними ресурсами; договірні земельні відносини, об'єктом яких є земельні ділянки; відносини з приводу захисту законних земельних прав і земельних інтересів громадян і юридичних осіб; відносини, пов'язані з відшкодуванням збитків і втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва; організаційно-правові відносини в сфері охорони земель сільсь-

когосподарського призначення; охоронні земельні відносини; інші земельні відносини, пов'язані з використанням земель сільськогосподарського призначення.

Конституція України, закріпивши у ст. 13 право власності Українського народу на землі в межах території України, у ст. 14 встановила можливість її набуття у власність й іншими суб'єктами (громадянами, юридичними особами, державою, а у ст. 142 – і територіальною громадою) виключно відповідно до закону. Таким законом є Земельний кодекс України (далі – ЗК).

Відповідно до ст.ст. 80–84 ЗК, земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності. Всі суб'єкти права власності є рівними перед законом. Суб'єктами права власності на землю є:

а) громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності;

б) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, – на землі комунальної власності;

в) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, – на землі державної власності.

Порядок та умови набуття, реалізації та захисту права власності на землі передбачено статтями 81–90, 116–121, 127–131, 152–157 ЗК України.

Виникненню прав на землю присвячений окремий розділ IV ЗК України, у якому визначені загальні підстави набуття права на земельні ділянки та придбання земельних ділянок на підставі цивільно-правових угод.

Підстави та порядок виникнення права власності на земельну ділянку обумовлені формою власності на землі. Тому їх доцільно класифікувати на 2 основні групи – підстави та порядок виникнення права приватної власності на земельну ділянку і підстави та порядок виникнення права суспільної власності на земельну ділянку.

Крім того, підстави та порядок виникнення права приватної власності на земельну ділянку можна поділити ще на 2 самостійні підгрупи – підстави та порядок виникнення права власності громадян на земельну ділянку та підстави і порядок виникнення права власності юридичних осіб на земельну ділянку²²⁰.

Набуття прав на земельні ділянки має свої юридичні особливості, оскільки за чинним законодавством значною мірою пов'язується з розпорядчою діяльністю органів влади, що і відрізняє вказаний процес від купівлі-продажу та інших форм відчуження земельних ділянок із диспозитивністю суб'єктів зазначених правовідносин. Набуття прав на земельні ділянки обов'язково передбачає ухвалення відповідного управлінського рішення, тобто специфічної форми дозволу уповноваженого органу держави, органів місцевого самоврядування, яке є обов'язковою юридичною підставою для подальшого укладення договору на відчуження земельної ділянки та юридичного оформлення на неї відповідних суб'єктивних прав²²¹. У сучасному законодавстві адміністративно-правовий акт – рішення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та державних органів приватизації – також розглядається як підстава виникнення прав на земельну ділянку. На це прямо вказано у п. 1 ст. 116 ЗК України. Зазначено це й у ст. 119 ЗК України, яка передбачає набуття права на земельну ділянку за давністю користування (набувальною давністю) на підставі рішення органу державної влади або місцевого самоврядування. Особливістю набуття прав на земельні ділянки є і наявність чітко визначеної у законодавстві процедури, за якою у суб'єктів

²²⁰ Земельне право України: підручник / за ред. М. В. Шульги. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 73.

²²¹ Андрейцев В. І. Екологічне право: Особлива частина: підручник / В. І. Андрейцев; за ред. В. І. Андрейцева. – К.: Істина, 2001. – С. 255.

виникають повноваження щодо володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі (ст. 81 ЗК України):

а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами (ст.ст. 127, 131, 134 ЗК України).

Договір купівлі-продажу земельної ділянки є одним із найпоширеніших підстав переходу права власності на земельну ділянку. За договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) зобов'язується передати іншій стороні (покупцю) земельну ділянку у власність, а покупець зобов'язується прийняти цю земельну ділянку та сплатити за неї визначену грошову суму (ціну).

Важливою ознакою, на яку звертає увагу законодавець, є визначення кола суб'єктів, котрі можуть бути покупцями за договором купівлі-продажу земельної ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (ст. 130 ЗК). Це цілком правильно, оскільки йдеться про суб'єктів аграрних відносин, а для них земельні відносини є базовими.

Згідно з ст. 22 ЗК України, земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть надаватися і для інших потреб, крім ведення товарного сільськогосподарського виробництва, але із Закону випливає, що спеціальні вимоги до суб'єктів встановлені лише у тому випадку, якщо земельна ділянка надається для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Безпосереднє використання земель сільськогосподарського призначення покупцем передбачено для юридичних осіб, оскільки обов'язковою вимогою для придбання такої ділянки у власність є закріплення в установчих документах спеціальної мети їх діяльності, а саме: «Ведення товарного сільськогосподарського виробництва».

Зважаючи на ці обмеження, доречно говорити про необхідність володіння суб'єктом права землевикористання спеціальною аграрною правособ'єктністю. С. С. Алексєєв, розглядаючи спеціальну правоздатність, зазначав, що «це здатність особи бути учасником лише певного кола правовідносин у межах даної галузі права»²²². У цьому випадку йдеться про відносини у галузі виробництва продукції сільського господарства, тобто про земельні аграрні правовідносини.

Для покупців земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва категорія правоздатності не має самостійного значення, оскільки суб'єкти земельного права повинні володіти не лише земельними правами й обов'язками, передбаченими нормами земельного права, але також і дієздатністю, тобто здатністю особисто здійснювати закріплені нормами права земельні права й обов'язки. Щоб використовувати земельну ділянку сільськогосподарського призначення за цільовим призначенням, необхідно володіти дієздатністю, тобто безпосередньо здійснювати права та нести обов'язки з землевикористання. Тому ці категорії правоздатності та дієздатності у цьому випадку можуть існувати тільки одночасно. Оскільки суб'єктивні земельні права й обов'язки мають у цьому випадку строго особистий характер, їх реалізація повинна бути здійснена саме означеним суб'єктом земельного права.

Водночас необхідно зважати на дію мораторію, що встановлений п. 15 Перехідних положень ЗК, згідно з яким до набрання чинності законом про обіг земель сільськогос-

²²² Алексєєв С. С. Общая теория социалистического права (курс лекций): учебн. пособие / С. С. Алексєєв. – Свердловск: Свердл. юрид. инст-т, 1964. – Вып. 2. – С. 77.

сподарського призначення, але не раніше 1 січня 2016 року, забороняється купівля-продаж або іншим способом відчуження земельних ділянок і зміна цільового призначення (використання) земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв), крім передачі їх у спадщину, обміну земельної ділянки на іншу земельну ділянку відповідно до закону та вилучення (викупу) земельних ділянок для суспільних потреб, а також крім зміни цільового призначення (використання) земельних ділянок з метою їх надання інвесторам – учасникам угод про розподіл продукції для здійснення діяльності за такими угодами.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, державні органи приватизації та центральний орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів наділені, згідно із ЗК України, правом розпорядження землями державної та комунальної власності. Це право вони реалізують, зокрема, шляхом продажу земельних ділянок, будучи їх продавцями (ст.ст. 122, 127 ЗК). Земельні ділянки державної або комунальної власності, призначені для продажу суб'єктам підприємницької діяльності, підлягають продажу на конкурентних засадах (земельні торги), крім випадків, визначених ч. 2 ст. 134 ЗК України.

Однак, відповідно до п.15 Перехідних положень ЗК до набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2016 року, забороняється купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб. Угоди (у тому числі довіреності), укла-

дені під час дії заборони на купівлю-продаж або іншим способом відчуження таких земельних ділянок, в частині їх купівлі-продажу та іншим способом відчуження, а так само в частині передачі прав на відчуження цих земельних ділянок та земельних часток (паїв) на майбутнє є недійсними з моменту їх укладення (посвідчення);

б) безоплатної передачі із земель державної та комунальної власності (ст.ст. 25, 29, 30, 118, 119, 121 ЗК України). Безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян провадиться у разі: приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян; одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності у межах норм безоплатної приватизації, визначених ст. 121 ЗК України. Порядок безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами визначений ст. 118 ЗК України.

ЗК України передбачає приватизацію земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій (ст. 25). Їх працівникам під час приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій безоплатно передаються у власність земельні ділянки з визначенням кожному певної земельної частки (паю) у натурі (на місцевості). Це стосується також пенсіонерів (колишніх працівників цих підприємств, установ, організацій).

Згідно з ст. 119 ЗК України, громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органу державної влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність

або надання у користування. Розмір цієї земельної ділянки встановлюється у межах норм, визначених ЗК України;

в) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування. Приватизація земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування, є правом, а не обов'язком особи, оскільки рішенням Конституційного суду України від 22 вересня 2005 р. положення п. 6 Перехідних положень ЗК України, яка передбачала, що «громадяни та юридичні особи, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за ЗК не можуть мати їх на такому праві, повинні до 1 січня 2005 року переформити у встановленому порядку право власності або право оренди на них» визнане неконституційним;

г) прийняття спадщини (ст.ст. 126, 131 ЗК України);

г) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю). Організаційні та правові засади виділення власникам земельних часток (паїв) земельних ділянок у натурі (на місцевості) із земель, що належали колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам на праві колективної власності, а також порядок обміну цими земельними ділянками визначаються Законом України від 5 червня 2003 р. «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)».

Підстави набуття права власності на земельні ділянки юридичними особами дещо відрізняються від підстав набуття права власності громадянами і визначаються у ст. 82 ЗК України. Таким підставами є:

а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами (ст.ст. 127, 131, 134 ЗК);

б) внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду. Однак такий спосіб реалізації права на

земельну частку, як внесення його до статутного фонду юридичної особи є обмеженим, оскільки згідно з п. 14 Перехідних положень ЗК до набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2016 року, забороняється внесення права на земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств.

Але з цього пункту очевидно, що ця заборона поширюється тільки на господарські товариства. Зазначене обмеження є недостатньо обґрунтованим, оскільки у будь-якому випадку земельна частка (пай), яка не виділена в натурі, знаходиться у складі земель сільськогосподарського підприємства (яке може бути й у формі господарського товариства). Крім того, порівняльний аналіз положень земельного та господарського законодавства вказує на відсутність істотних відмінностей між правом користування громадянами земельною часткою на свій розсуд і користуванням цим правом у складі господарського товариства чи іншої юридичної особи;

в) прийняття спадщини (ст.ст. 126, 131 ЗК);

г) виникнення інших підстав, передбачених законом.

Юридичні особи, на відміну від громадян, не наділені правом безоплатної приватизації земельних ділянок.

Особливістю набуття земельних ділянок юридичними особами є те, що земельні ділянки у власність їм надаються тільки для здійснення підприємницької діяльності.

ЗК України передбачене широке коло підстав виникнення земельних правовідносин. Однак у всіх випадках – чи то набуття права власності на земельну ділянку на підставі адміністративного акта, чи придбання за цивільно-правовими правочинами, чи на підставі рішення суду, чи за результатами аукціону – ці факти не призводять до автоматичного виникнення права власності на земельну ділянку, а є лише необхідними передумовами для виник-

нення цього права, оскільки, згідно з ст. 125 ЗК України, право власності на земельну ділянку, а також право постійного користування та право оренди земельної ділянки виникають із моменту державної реєстрації цих прав.

Право власності, користування земельною ділянкою оформлюється відповідно до Закону України в редакції від 11 лютого 2010 р. «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень».

ПОХІДНІ ВІД ПРАВА ВЛАСНОСТІ РЕЧОВІ ПРАВА НА ЗЕМЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ (ПРАВО ПОСТІЙНОГО КОРИСТУВАННЯ, ЕМФІТЕВЗИС, СЕРВІТУТ)

Речові права – це права, що забезпечують задоволення інтересів власника шляхом безпосереднього впливу на річ, яка перебуває у сфері його господарювання. Крім права власності, до речових прав належать права, похідні та залежні від права власності, які виникають і за волею власника, і відповідно до закону.

До речових прав слід віднести *право постійного користування земельною ділянкою* – це право володіння та користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Права постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають:

- а) підприємства, установи та організації, що належать до державної та комунальної власності;
- б) громадські організації інвалідів України, їх підприємства (об'єднання), установи та організації;
- в) релігійні організації України, статути (положення) яких зареєстровано у встановленому законом поряд-

ку, виключно для будівництва й обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності;

г) публічне акціонерне товариство залізничного транспорту загального користування, утворене відповідно до Закону України «Про особливості утворення публічного акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування».

Особливості цього виду землекористування полягають у його суб'єктному та об'єктному складі, а також стосуються характеру постійного землекористування.

Праву постійного користування земельною ділянкою характерна певна специфіка його виникнення. По-перше, надання земельних ділянок у постійне користування пов'язане із організаційною формою суб'єкта. По-друге, це право може виникати в результаті відведення земельних ділянок²²³.

Право постійного користування земельною ділянкою виникає з моменту його державної реєстрації (ст. 125 ЗК України).

ЦК України до речових прав, окрім права власності, відносить і речові права на чуже майно (статті 395–417).

Згідно із ст. 396 ЦК, особа, яка має речове право на чуже майно, має право на захист цього права, зокрема і від власника майна, відповідно до положень глави 29 ЦК України. Отже, з визначеними, властивими їх природі особливостями, речові права на чуже майно захищаються з використанням тих засобів, за допомогою яких захищається право власності. Такими правовими засобами є позов про витребування майна з чужого незаконного володіння, негативний позов, позов про виключення майна з опису (звільнення з-під арешту) та позов про визнання права.

²²³ Шульга М. В. Земельне право: підручник / М. В. Шульга; за ред. М. В. Шульги. – Х.: Право, 2013. – С. 160.

Земельний кодекс також приділяє увагу таким речовим правам на земельні ділянки, як емфітевзис, суперфіцій та сервітут.

Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) – це право строкового, відчужуваного і спадкового володіння земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб за винагороду (ст. 407 ЦК, ст. 102-1 ЗК).

Об'єкт емфітевзису – земельна ділянка сільськогосподарського призначення. Відповідно, до відносин емфітевзису застосуються положення ст. 22 ЗК України, яка чітко визначає кому і для яких цілей можуть передаватися землі сільськогосподарського призначення у власність чи надаватися у користування. Тобто емфітевтом може бути особа, яка відповідає вимогам ст. 22 ЗК.

Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб виникає на підставі договору між власником земельної ділянки й особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою. Крім того, право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) може відчужуватися і передаватися у порядку спадкування.

Відповідно до ч. 3 ст. 102-1 ЗК та ч. 3 ст. 407 ЦКУ, право користування земельною ділянкою державної та комунальної власності для сільськогосподарських потреб не може бути відчужено його землекористувачем, внесено до статутного фонду, передано у заставу. Крім того, строк договору емфітевзису щодо земельних ділянок державної і комунальної власності не може перевищувати 50 років (ч. 1 ст. 408 ЦКУ, ст. 102-1 ЗКУ).

Зі вступом у силу Закону від 16 вересня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння будівництву» варіанти використання емфітевзису суттєво обмежилися. Зокрема, передача земельних

ділянок державної та комунальної власності на умовах емфітевзису тепер здійснюється шляхом проведення земельних торгів (ч. 1 ст. 127 ЗКУ, ч. 1 ст. 134 ЗКУ), за винятком випадків, передбачених ч. 2 ст. 134 ЗКУ (до яких на-вряд чи можна застосувати емфітевзис).

Відносини емфітевзису передбачають, що емфітевт зобов'язаний використовувати земельну ділянку згідно з цільовим призначенням, встановленим у договорі. Після укладення договору емфітевзису єдиною правомочністю власника земельної ділянки щодо її використання залишається контроль за використанням земельної ділянки землекористувачем за призначенням, встановленим у договорі. Однак це не означає, що сторони за таким догово-ром мають право самостійно встановлювати її цільове призначення. Згідно з положеннями земельного законо-давства, право встановлення та зміни цільового призна-чення земельної ділянки є виключним правом відповід-них органів влади чи місцевого самоврядування. Тому під час встановлення емфітевзису сторони можуть конкрети-зувати у договорі цільове призначення земельної ділянки лише в межах встановленого органами влади її цільового призначення. Наприклад, якщо об'єктом емфітевзису є земельна ділянка сільськогосподарського призначення, надана для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, то сторони за договором емфітевзису мо-жуть конкретизувати цільове призначення шляхом уточ-нення виду сільськогосподарського використання земе-льної ділянки, наприклад, встановивши, що вона має ви-користовуватися лише для конкретного виду сільськогос-подарської діяльності згідно з Класифікатором видів економічної діяльності, затвердженим наказом Держспоживстандарту від 26 грудня 2005 р. № 375.

Згідно із ч. 1 ст. 4 Закону України в редакції від 11 лютого 2010 р. «Про державну реєстрацію речових

прав на нерухоме майно та їх обтяжень» право емфітевзису підлягає обов'язковій державній реєстрації.

У чинному законодавстві України сервітутні відносини вперше були урегульовані Земельним (2001 р.) та Цивільним (2003 р.) кодексами. Можливість чи необхідність їх встановлення згадується й у деяких інших законодавчих актах, наприклад, у Законі України «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)». Про лісові сервітутути як видове поняття щодо земельних сервітутів згадується у Лісовому кодексі України.

Цивільний кодекс України передбачає два види сервітутів (прав користування чужим майном) – земельні та особисті.

У юридичній літературі під земельним сервітутом пропонується розуміти юридично визнану можливість землевласника чи землекористувача земельної ділянки, яка позбавлена певних благ чи вигод, із метою ефективного та раціонального використання належної цій особі земельної ділянки користуватися земельною ділянкою іншого землевласника чи землекористувача обмежено за способами та територіальним поширенням²²⁴.

Згідно із ст. 98 ЗК України, зміст права земельного сервітуту полягає в тому, що власник (користувач) однієї земельної ділянки має право на обмежене користування сусідньою земельною ділянкою з метою усунення недоліків своєї ділянки.

Право земельного сервітуту, як зазначав П. Ф. Кулинич, характеризується такими ознаками. По-перше, відносини земельного сервітуту передбачають наявність двох, як правило, суміжних земельних ділянок, з яких одна (обслуговуюча) обслуговує іншу (панівну). В межах земель-

²²⁴ Марусенко Р. І. Правові аспекти земельних сервітутів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Р. І. Марусенко. – Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005.

ного сервітуту обслуговуюча земельна ділянка своїми зручностями, перевагами, природними ресурсами компенсує недоліки пануючої земельної ділянки. По-друге, під час встановлення земельного сервітуту обслуговування однієї ділянки іншою відбувається не безсистемно, а в межах прав, що надаються власнику пануючої земельної ділянки щодо користування обслуговуючою ділянкою. За своєю юридичною природою такі права є обмеженими речовими правами і передбачають користування лише невеликою частиною обслуговуючої земельної ділянки для чітко визначених потреб. Водночас власник (користувач) пануючої земельної ділянки не має статусу користувача обслуговуючої ділянкою і, відповідно, не є платником земельного податку щодо останньої²²⁵.

Якщо ж все-таки є можливість повноцінно, згідно із цільовим призначенням використовувати власну земельну ділянку, право земельного сервітуту не повинно виникати.

Важливо, що сервітут встановлюється не стільки в інтересах особи, як в інтересах ефективного використання і в користь нерухомого майна, зокрема земельної ділянки, що знаходиться у власності або в користуванні. Тому сервітут є невідчужуваним, не може бути самостійним предметом купівлі-продажу, застави та не може передаватися будь-яким способом особам, які не є власниками відповідного нерухомого майна, використання якого сервітут забезпечує. Водночас однією з властивостей сервітутів, яка характерна всім речовим правам, є їхня здатність йти слідом за «долею» речі («принцип слідування»). Річ, щодо якої встановлено сервітут, може переходити від однієї особи до іншої на підставі різних передбачених законом правових підстав (договору купівлі-продажу, дарування, довічного утримання, спадкування тощо), а речове право управленої

²²⁵ Кулинич П. Ф. Право земельного сервітуту: поняття, види та порядок реалізації / П. Ф. Кулинич // Юридичний журнал. – 2003. – № 10. – С. 134.

особи на цю річ залишається непорушним і не залежить від волі власника та всіх майбутніх власників речі.

У ст. 99 Земельного кодексу України визначено такі види земельних сервітутів залежно від їхнього змісту:

- а) право проходу і проїзду на велосипеді;
- б) право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху;
- в) право прокладання і експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій;
- г) право прокладання на свою земельну ділянку водопроводу від чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку;
- д) право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку;
- е) право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, і право проходу до природної водойми;
- є) право напувати свою худобу з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, і право прогону худоби до природної водойми;
- ж) право прогону худоби по наявному шляху;
- з) право встановлення будівельних риштувань і складування будівельних матеріалів з метою ремонту будинків і споруд;
- и) інші земельні сервітути.

Наведений перелік видів права земельного сервіту-ту не є вичерпним. Власники та користувачі земельних ділянок можуть вимагати встановлення й інших земельних сервітутів. Цей перелік видів сервітутів свідчить також про «цільове призначення» земельних сервітутів та водночас про фактичні підстави для звернення з правом вимоги про встановлення сервітуту. Адже, наприклад, право проходу та проїзду на велосипеді через чужу земельну ділянку не дає права проїзду на транспортному засобі за наявним шляхом.

Українським класифікатором прав обмеженого користування чужою земельною ділянкою (сервітутів), затвердженого листом Державного комітету по земельних ресурсах від 24 квітня 1998 р. № 14-1-7/1205, передбачено також такі найпоширеніші види земельних сервітутів, як прохід чи проїзд через земельну ділянку; використання земельної ділянки для прокладки і ремонту лінійних інженерних споруд; проведення дренажних робіт на земельній ділянці; прохід тварин через земельну ділянку; забір води і доступ до водних об'єктів; спорудження будівель і споруд на земельній ділянці з опорою на сусідню земельну ділянку; використання земельної ділянки для ремонту ліній електропередач; інші права, визначені судом або взаємною угодою.

За строком встановлення земельні сервітути можуть бути постійними й тимчасовими. До постійних належать земельні сервітути, за яких одна ділянка постійно обслуговує іншу, підвищуючи її здатність задовольняти певні потреби власника (користувача) ділянки. Наприклад, до постійних земельних сервітутів належить сервітут, на підставі якого здійснюється прокладення власником (користувачем) пануючої ділянки певного лінійного об'єкта через сусідню (обслуговуючу) земельну ділянку. Прикладом тимчасового земельного сервітуту може бути сервітут, який передбачає можливість розміщення на сусідній (обслуговуючій) ділянці власником (користувачем) пануючої ділянки будівельних риштувань і складування будівельних матеріалів з метою ремонту будинків і споруд тощо. Проте вказівка та можливість строкового характеру земельного сервітуту є умовною. Адже, як правило, земельний сервітут встановлюється не на певний строк, а до усунення причин, які викликали необхідність його встановлення. Припинення ж підстав його встановлення є однією з підстав припинення дії земельного сервітуту. У юридичній літературі з цього приводу є й інші зауважен-

ня, зокрема, В. С. Шахов вважає, що вигода, яка надається земельним сервітутом, повинна мати постійний, а не випадковий характер, і пов'язувати встановлення та припинення земельного сервітуту з певним календарним строком є не зовсім коректно²²⁶. Зрештою й римське приватне право відрізняло земельні сервітути від особистих, зокрема, за ознакою того, що земельні сервітути не обмежувалися строками, тоді як особисті сервітути, як правило, були довічними або встановлювалися на строк існування юридичної особи²²⁷.

Залежно від підстав та умов встановлення земельні сервітути можуть бути платними та безоплатними. Згідно із п. 3 ст. 101 ЗК, власник, землекористувач земельної ділянки, щодо котрої встановлений земельний сервітут, має право вимагати від осіб, в інтересах яких встановлено земельний сервітут, плату за його встановлення, якщо інше не передбачено законом. А. М. Мірошніченко та Р. І. Марусенко²²⁸ правомірно звертають увагу на те, що конструкція ч. 1 ст. 98 та ч. 3 ст. 101 ЗК дає змогу зробити висновок, що (1) плата за встановлення земельного сервітуту та (2) плата за здійснення земельного сервітуту не тотожні. Крім того, як зазначають автори, ч. 4 ст. 101 ЗК згадує про (3) збитки, завдані встановленням земельного сервітуту. Як зазначає Р. І. Марусенко, повинно йтися про плату за здійснення земельного сервітутного права, а не про плату за факт встановлення земельного сервітуту. Також необхідно розрізняти плату за здійснення земельного сервітуту, як засіб компенсації обмеження правомочності користування обтяженої сервітутом земельною ділянкою та

²²⁶ Земельний кодекс України. Коментар. – Х.: Право, 2002. – С. 252.

²²⁷ Підпригора О. А. Основи римського приватного права / О. А. Підпригора. – К.: Вища шк. 1995. – С. 126.

²²⁸ Мірошніченко А. М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А. М. Мірошніченко, Р. І. Марусенко. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 239–240.

відшкодування збитків у разі здійснення сервітуарієм неправомірних, не передбачених угодою про встановлення земельного сервітуту, рішенням суду дій²²⁹. У будь-якому разі у договорі земельного сервітуту істотною умовою повинна вказуватися саме плата за здійснення земельного сервітуту, а не плата за його встановлення.

Плата за здійснення земельного сервітуту щодо використання земельних ділянок, які знаходяться у приватній власності, встановлюється за домовленістю сторін або ж, якщо сторони не досягли згоди щодо встановлення земельного сервітуту, судом.

Під час встановлення земельного сервітуту мають враховуватися інтереси і власника (користувача) панівної земельної ділянки, і власника (користувача) обслуговуючої ділянки. Це означає, що під час вибору способу використання обслуговуючої ділянки власник (користувач) пануючої ділянки може обрати такий варіант, за якого власник (користувач) обслуговуючої ділянки матиме якнайбільше можливостей для задоволення власних інтересів від використання належної йому ділянки. З практичного погляду це означає, що власник (користувач) ділянки, щодо якої встановлено земельний сервітут, має право вимагати зміни порядку реалізації земельного сервітуту для того, щоб зменшити ступінь обтяження цим сервітутом власної ділянки та, відповідно, зменшити обсяг обмеження його прав на неї.

Право вимоги щодо встановлення земельного сервітуту передбачає можливість ініціювання власником або користувачем земельної ділянки, яка має певні недоліки, встановлення земельного сервітуту. Для встановлення сервітуту власник (користувач) земельної ділянки, зацікавлений у ньому, звертається до власника (ко-

²²⁹ Марусенко Р. І. Правові аспекти земельних сервітутів в Україні: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.00 / Р. І. Марусенко; Київ. Нац. ун-т. ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2005. – С. 11.

ристувача) суміжної ділянки з проханням дати дозвіл на обмежене постійне чи тимчасове користування цією ділянкою в межах конкретного земельного сервітуту.

ЗК України передбачає такі підстави встановлення земельного сервітуту – договір; закон; заповіт; рішення суду.

Законодавець не встановлює вимог щодо форми договору про встановлення земельного сервітуту. Очевидно, що договір повинен бути укладений у письмовій формі. Нотаріальне посвідчення таких договорів можливе, але прямо не передбачене.

Як зазначає В. М. Мартин, такі договори повинні відповідати не тільки загальним положенням договірного права, але й спеціальним вимогам глави 32 ЦК України.²³⁰ До істотних умов цього договору пропонується ввести умови про: вид сервітуту, розмір та місцезорозташування смуги землі, на яку поширюється дія сервітуту, розмір плати за користування чужою земельною ділянкою, порядок та періодичність її внесення, умови та особливості здійснення сервітутного права, порядок відшкодування збитків та приведення земельної ділянки у попередній стан після припинення дії сервітуту²³¹.

Водночас залишається невирішеною проблема технічного (геодезичного) забезпечення використання чужої земельної ділянки на праві сервітуту. Встановлення сервітуту передбачає необхідність визначення меж їх поширення на певній ділянці. Під час укладення договору чи встановлення сервітуту з інших підстав, визначених законодавством, відповідне схематичне відображення земель-

²³⁰ Мартин В. М. Право користування чужим майном (сервітуту) за новим законодавством України / В. М. Мартин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: LawSchool.lviv.ua.

²³¹ Марусенко Р. І. Правові аспекти земельних сервітутів в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.00 / Р. І. Марусенко; Київ. Нац. ун-т. ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2005. – С. 8.

ного сервіту може здійснюватись, зокрема на кадастровому плані земельної ділянки оформленому додатком до укладеного договору чи іншого документа, згідно з яким встановлюється земельний сервітут. Відомості з приводу наявності земельного сервіту відображаються у реєстраційній картці земельної ділянки, що заповнюється Центром державного земельного кадастру.

Укладення договору щодо встановлення земельного сервіту без визначення на місцевості меж дії земельного сервіту та відсутність відповідної технічної документації може тягти визнання у судовому порядку недійсним договору про встановлення земельного сервіту.

Встановлення земельного сервіту законом свідчить, що законодавець почав приділяти певну увагу й публічним сервітутам. Проте чинне законодавство України поки що не передбачає випадків, коли б такі сервітути виникали безпосередньо на підставі закону.

Нині роль закону полягає у регулюванні земельних сервітутних відносин, а не слугує безпосередньою підставою виникнення сервітних прав. Наприклад, у Законі України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р. передбачено, що особи, які, відповідно до цього Закону, отримали ліцензію на здійснення діяльності у сфері телекомунікацій, мають право вимагати від власників земельних ділянок або землекористувачів установаження сервітутів до категорії земель, визначених Земельним кодексом України, для прокладання під землею телекомунікаційних мереж та/або усунення їх пошкоджень. Розмір плати (тарифи) за встановлення земельного сервіту для прокладання під землею та/або усунення пошкоджень телекомунікаційних мереж для власників або землекористувачів установлює Кабінет Міністрів України. В цьому випадку законодавець встановлює лише право вимагати встановлення земельного сервіту. Підставою ж його виникнення буде відповідний договір.

Новою є й підстава виникнення сервітутного права – заповіт – особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Земельне сервітутне право може бути передбачене у заповіті шляхом прямого встановлення сервітуту (ст. 1246 ЦК) або шляхом учинення у ньому заповідачем заповідального відказу: зобов'язання спадкоємців встановити обмежене речове право на користь відказоодержувача та надати останньому обмежене користування певним майном, яке входить до складу спадщини (ст.ст. 1237, 1238 ЦК). На думку А. М. Мірошниченка та Р. І. Марусенка, положення про сервітут повинні бути сформульовані у заповіті з урахуванням тих же вимог, що і стосовно договору²³².

У разі недосягнення згоди щодо умов договору та відмови у його укладенні, власник або користувач земельної ділянки має право звернутися до суду із вимогою про встановлення земельного сервітуту. Рішення суду про задоволення заяви є підставою для встановлення земельного сервітуту. Позивач повинен довести в суді, що нормальне господарське використання його земельної ділянки або іншої нерухомості неможливе без обтяження сервітутом чужого нерухомого майна і що задоволення потреб сервітуарія неможливо здійснити іншим способом.

У ч. 2 п. 2 ст. 100 ЗК зазначено, що земельний сервітут підлягає державній реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на нерухоме майно. Державна реєстрація здійснюється згідно із Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень».

²³² Мірошниченко А. М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / А. М. Мірошниченко, Р. І. Марусенко. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 342.

У статті 102 ЗК України міститься вичерпний перелік підстав припинення дії земельних сервітутів. Однак настання таких підстав здебільшого не тягне автоматичного припинення дії сервітуту, а є лише підставою для скасування його державної реєстрації шляхом внесення відповідних даних до державного реєстру.

ПОНЯТТЯ ТА ЮРИДИЧНІ ОЗНАКИ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Серед ключових напрямів реформування аграрних відносин нині є перехід на земельні орендні відносини між власниками земельних ділянок та суб'єктами господарювання. Отже, важливе значення має така правова форма використання земель, як їх оренда.

Нині оренда земель в Україні певною мірою врегульована ст. 93 ЗК України, яка іменується «Право оренди земельної ділянки» і має в основному бланкетний характер. Проте основним нормативно-правовим актом, що регулює земельні орендні відносини, є Закон України в редакції від 2 жовтня 2003 р. «Про оренду землі».

Вивчення розвитку орендних земельних відносин дає змогу виокремити низку особливостей, які їх характеризують. Для розкриття всіх складових положень інституту оренди земель важливе значення має чітке визначення понятійного апарату.

В юридичній літературі містяться окремі визначення поняття «оренда земель». Г. В. Чубуков визначає її як «правовий інститут, що включає в себе систематизовані правила передачі, умови і порядок використання невластником земельних ділянок, майнових і інших об'єктів за погодженням з їх власником»²³³. У цьому визначенні вда-

²³³ Аграрное право: учебник / под ред. Г. Е. Быстрова, М. И. Козыря. – М.: Юристъ, 1998. – С. 227.

ло втілено вказівку на предмет регулювання, оскільки договором оренди регулюються відносини не лише з приводу отримання земельних ділянок тощо, а й відносини з приводу використання орендарем орендованої земельної ділянки. Особливо важливе значення це має щодо земель, для яких чітко визначається правовий режим їх використання та не допускається їх нецільове використання.

Ст. 1 Закону України «Про оренду землі» визначає оренду землі як «засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності». Із цієї дефініції можна виокремити юридичні ознаки поняття «оренда земель»:

1) це – виключно договірна форма використання земель. Договірний характер відносин передбачає виключну добровільність укладення договору. Принципу добровільності слід дотримуватися на всіх стадіях: під час визначення форм і видів орендних відносин, під час вибору засобів виробництва як об'єктів оренди, під час вибору сторін, під час визначення виду господарської діяльності, під час вибору договірного регулювання орендних відносин тощо;

2) оренда земель оформляється договором оренди земельної ділянки;

3) договір оренди земельної ділянки укладається між орендодавцем і орендарем, тобто Законом чітко визначаються сторони орендних земельних відносин – орендодавці (ст. 4) та орендарі як суб'єкти землевикористання (ст. 5).

Ст. 4 ч. 1 Закону «Про оренду землі» містить правило, згідно з яким орендодавцями земельних ділянок є громадяни та юридичні особи, у власності котрих перебувають земельні ділянки, або уповноважені ними особи. Це положення стосується земельних ділянок, що перебувають у приватній власності фізичних та юридичних осіб.

У ч. 2 ст. 4 Закону визначено, що «орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у комунальній власності, є сільські, селищні, міські ради, в межах повноважень, визначених законом».

Законодавець закріпив також коло орендодавців земельних ділянок, що перебувають у спільній власності територіальних громад. До них належать районні, обласні ради та Верховна Рада Автономної Республіки Крим, які здійснюють свої правомочності орендодавців у межах повноважень, визначених законом.

У ч. 3 ст. 4 Закону визначено, що орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у державній власності, є органи виконавчої влади, які відповідно до закону передають земельні ділянки у власність або користування;

4) згідно із Законом зміст оренди земель становлять правомочності володіння та користування орендаря (без надання права розпоряджатися нею);

5) це користування та володіння є платним, що забезпечується внесенням орендарем орендодавцеві орендної плати у визначених договором розмірах;

6) оренда передбачає передачу земельної ділянки обов'язково у строкове (тимчасове) користування. Строки дії оренди визначаються в договорі оренди земельної ділянки сторонами;

7) об'єктом оренди за договором є певна земельна ділянка, яка може використовуватися орендарем насамперед для здійснення підприємницької діяльності, тобто такої, що провадиться за власною ініціативою, систематично і на власний ризик із метою одержання прибутку, а також і для іншої діяльності (наприклад, для ведення особистого селянського господарства). Закон «Про оренду землі» допускає можливість використання орендованих земель і поза підприємницьким напрямом, але варто наголосити, що саме підприємницьке орендне землевикористання слід

вважати пріоритетним, причому йдеться, звичайно, про аграрне підприємництво під час орендного використання земель сільськогосподарського призначення;

8) повна господарська самостійність орендаря. Ця ознака впливає із попередньої. Кожний орендар самостійно розпоряджається отриманою продукцією. Орендарі самостійно визначають свій режим праці та відпочинку, порядок формування і розподілу госпрозрахункового доходу тощо.

Відповідно до ст. 1, визначення поняття оренди земель обмежується зазначеними юридичними ознаками. Аналіз подальших статей Закону дає змогу додати до цих ознак ще й додаткові, зокрема:

а) це – окрема форма землевикористання. У чинному земельному законодавстві трапляються поняття, які вживаються паралельно: «використання земель» (ст.ст. 23, 26 та ін. ЗК України) та «користування земельною ділянкою» (ст. 88 ЗК України), але їх зміст не розкривається. Виникає запитання: чи «землекористування» та «землевикористання» – тотожні поняття чи вони різні? У юридичній літературі з цього приводу висловлюються різні думки. Роз'яснює розмежування цих понять Н. І. Титова, яка розуміє під терміном «землевикористання» функціональну виробничу діяльність (працю) на землі, на відміну від «землекористування» як правомочності суб'єкта права власності на землі. Землевикористанням є сільськогосподарська праця, праця з використання земель.²³⁴ Аналогічної позиції дотримуються, зокрема, О. І. Крассов, В. К. Попов, М. В. Шульга, які вважають, що використання земель – це їх експлуатація для задоволення інтересів відповідних суб'єктів, а право землекористування є однією із правових

²³⁴ Титова Н. І. До концепції нового основного земельного закону України / Н. І. Титова // Право України. – 2000. – № 4. – С. 70.

форм використання (експлуатації) природних ресурсів. Це положення підтверджується відповідними нормами. Наприклад, зі змісту ст. 89 ЗК України очевидно, що йдеться про правомочність суб'єкта (правову форму землевикористання), а у ст. 23, ч. 3 ст. 33, ч. 3 ст. 35 та ін. – саме про сільськогосподарську працю, тобто експлуатаційний аспект. Це дає підстави вважати, що ці поняття не тотожні. Отже, оренда земель у сільськогосподарському виробництві є окремою правовою формою саме землевикористання, а не землекористування;

б) орендодавцями земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які перебувають у приватній власності, є громадяни та юридичні особи України. Це положення логічно впливає зі ст. 81 ЗК України, у якій передбачено, що суб'єктами права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть бути лише громадяни України. Але під час реалізації цієї норми Закону потрібно зважати і на п. 4 ст. 81 ЗК України, який передбачає, що власниками земель сільськогосподарського призначення можуть бути й іноземні громадяни та особи без громадянства у разі прийняття ними цих земель у спадщину. Тобто законодавством допускається можливість іноземних громадян та осіб без громадянства бути орендодавцями цих земельних ділянок упродовж часу, коли вони набувають статус їх власника (це може тривати до року з дня прийняття спадщини);

в) орендар земель набуває право власності на одержану з орендованих земель сільськогосподарську продукцію та доходи. Під час укладення договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення право власності на вироблену сільськогосподарську продукцію переходить до орендаря, оскільки мета договору оренди – здійснення аграрної підприємницької та іншої діяльності, тобто отримання сільськогосподарської продукції з метою одержання прибутку. Хоча не можна ігнорувати і таку

мету орендної земельної діяльності, як задоволення (забезпечення) власних потреб орендаря та членів його родини. Таке право орендаря закріплено у ст. 25 Закону «Про оренду землі»;

г) оренда не повинна змінювати цільове призначення земельної ділянки;

г) зворотній характер земельних орендних відносин: після закінчення строку дії договору оренди земельна ділянка підлягає поверненню її власнику.

Зважаючи на всі основні та додаткові юридичні ознаки поняття оренди земель, можна його визначити так: *оренда земель* – це окрема організаційно-правова договірна форма використання земельної ділянки, яка передбачає передачу її власником-орендодавцем (державою, територіальною громадою, громадянином чи юридичною особою) у тимчасове строкове володіння та користування іншій особі-орендареві за плату для здійснення переважно підприємницької та інших видів діяльності з привласненням останнім одержаної продукції і доходів.

Особливості земель сільськогосподарського призначення позначаються на оренді цих земель як правовій формі їх використання. Наукові дослідження проблем оренди земель в Україні ведуться переважно в загальному плані (щодо всіх земель), хоча пріоритет водночас надається саме землям сільськогосподарського призначення.

Першою монографією, присвяченою оренді земель сільськогосподарського призначення в Україні, була праця професора О. О. Погрібного «Селянські господарства і оренда», у якій показано правомірний генетичний зв'язок земельних відносин із орендними.

Обґрунтовано наголошує на особливостях орендного землекористування в аграрному виробництві В. І. Андрейцев²³⁵. Водночас він зважає насамперед на особливості

²³⁵ Аграрне право України: підручник / за ред. В. З. Янчука. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 290.

правового статусу суб'єктів аграрних відносин, тобто їх основні статутні завдання. Заслугує на увагу його визначення поняття права орендного землекористування сільськогосподарських товаровиробників як «юридичної можливості цих суб'єктів тимчасово володіти та користуватися земельною ділянкою на підставі договору оренди за відповідну плату для здійснення господарської (підприємницької) та іншої діяльності».

Окремі аспекти оренди земель сільськогосподарського призначення розглядаються у публікаціях С. Асташкіна, І. Будзиловича, П. Ф. Кулинича, В. А. Сонюка, Н. І. Титової, В. І. Федоровича, А. Юрченка, та деяких інших українських науковців-аграрників.

Дослідженню юридичної природи оренди земель сільськогосподарського призначення на підставі норм цивільного (а не земельного права) присвячена дисертація А. Г. Брунь на тему «Договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення» (2003 р.).

Науковою працею, присвяченою питанням оренди земель сільськогосподарського призначення у Російській Федерації, є монографія С. В. Іванової «Правове регулювання оренди земель сільськогосподарського призначення: теорія і практика» (М., 2005 р.).

Уперше на законодавчому рівні певні особливості оренди земель сільськогосподарського призначення в Україні виділені Законом України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р., що стало безумовно його позитивною рисою.

Щоб визначити поняття оренди земель сільськогосподарського призначення, необхідно встановити її специфічні ознаки, які відрізняють її від оренди земель інших категорій.

Основні ознаки, які визначають оренду земель сільськогосподарського призначення, впливають із природних особливостей сільського господарства.

Важливою ознакою, на яку звертає увагу законодавець, є, зокрема, визначення кола суб'єктів, які можуть бути сторонами договору оренди цих земельних ділянок. Це цілком правильно, оскільки йдеться про суб'єктів аграрних відносин, а для них – земельні відносини є базовими. Правосуб'єктність у аграрних відносинах особливо спонукає до з'ясування тих її особливостей, які безпосередньо позначаються на земельних орендних відносинах. Підтверджується це і законодавчо. Ст. 4 Закону «Про оренду землі» визначає коло орендодавців, зазначаючи, що ними є насамперед громадяни та юридичні особи, у власності яких перебувають земельні ділянки. Перелік суб'єктів, які можуть бути власниками земель сільськогосподарського призначення, дає ст. 22 ЗК України, яка визначає кому і для яких цілей передаються у власність і надаються у користування землі сільськогосподарського призначення. Отже, орендодавцями земельних ділянок сільськогосподарського призначення можуть бути чітко визначені суб'єкти, які отримали земельні ділянки для визначених спеціальних цілей. Ці суб'єкти характеризуються такими особливостями: на першому місці сучасне земельне законодавство виділяє громадян, які поступово, за умов ринкової економіки, повинні стати головними суб'єктами цього виду землевикористання; усіх цих суб'єктів об'єднує те, що вони займаються аграрним землевикористанням.

У ч. 1 ст. 5 Закону закріплено положення про те, що «орендарями земельних ділянок є юридичні або фізичні особи, яким на підставі договору оренди належить право володіння і користування земельною ділянкою». Спеціальні умови, яким повинні відповідати орендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, (які містилися у редакції Закону від 6 жовтня 1998 р., зокрема:

1) якщо це юридична особа, то її установчими документами повинно бути передбачено здійснення такого

виду діяльності, як ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

2) якщо це фізична особа, то вона повинна мати необхідну кваліфікацію або досвід роботи в сільському господарстві (у чинній редакції відсутні).

Однак, з огляду на зміст п. 3 ст. 22 ЗК України, вбачається, що у разі використання земель сільськогосподарського призначення юридичною особою її установчими документами повинно бути передбачено здійснення такого виду діяльності, як ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Оскільки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва землі сільськогосподарського призначення передаються у власність та надаються у користування лише тим юридичним особам, які мають статус сільськогосподарських підприємств.

Стосовно фізичних осіб ЗК України не закріплює особливих вимог для отримання ними у власність чи у користування земель сільськогосподарського призначення, крім визначення видів використання цих земель.

Самостійність господарювання орендаря означає те, що він незалежно від волевиявлення інших осіб чи органів на власний розсуд провадить свою діяльність у межах спеціальної правосуб'єктності, відповідно до призначення земельної ділянки та умов договору, розпоряджається виробленою ним продукцією й отриманими доходами. Це право орендаря земель сільськогосподарського призначення є загальним, але з огляду на специфіку господарської діяльності орендаря на землях сільськогосподарського призначення, його можна віднести також і до спеціальних прав.

Зважаючи на ці обмеження, доречно розглядати необхідність володіння суб'єктом права землевикористання спеціальною аграрною правосуб'єктністю, тобто здатністю особи бути учасником відносин у галузі виробництва продукції сільського господарства, тобто аграрних правовідносин (а точніше – земельних аграрних правовідносин).

Заслуговує на підтримку позиція тих авторів (М. О. Сиродоева, Н. І. Титової), які ці відносини тісно пов'язують із трудовими і розглядають їх у комплексі як земельно-трудова відносини, що характерно лише тим суспільним відносинам, які діють у галузі сільського господарства і де землі поруч із працею виконують функції основного засобу виробництва сільськогосподарської продукції.

У цьому полягає ще одна особливість земельної правосуб'єктності орендарів земельних ділянок сільськогосподарського призначення: права та обов'язки цих суб'єктів мають аграрно-трудова характер. Отже, підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що оренда земель сільськогосподарського призначення – окремий комплексний правовий інститут земельного права України.

Здійснений нами аналіз положень чинного земельного законодавства щодо особливостей оренди земель сільськогосподарського призначення свідчить, що Закон «Про оренду землі» в принципі виходить із презумпції особливого характеру земель сільськогосподарського призначення, врахування та збереження їх цільового призначення під час орендного використання.

Одним із видів оренди земель сільськогосподарського призначення є городництво. Згідно з ст. 36 ЗК України, оренда є єдиною формою реалізації такого виду сільськогосподарської діяльності, як городництво. Об'єктом городництва є земельна ділянка сільськогосподарського призначення (зокрема сільськогосподарські угіддя) із земель державної або комунальної власності, надана громадянину або об'єднанню громадян на умовах оренди для вирощування сільськогосподарської продукції з правом зведення тимчасових споруд для зберігання інвентарю та захисту від непогоди. Правовий режим цих споруд визначається з огляду на тимчасовий характер використання земельної ділянки для городництва.

Сутність городництва може становити і непідприємницька сільськогосподарська діяльність (тобто та, яка передбачає подальше особисте споживання отриманої сільськогосподарської продукції), і підприємницька, що впливає із суті оренди.

ДОГОВІР ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН: ПОНЯТТЯ ТА ІСТОТНІ УМОВИ

Основним документом, який регулює відносини між орендодавцем земельної ділянки й орендарем, є договір оренди земельної ділянки. З огляду на специфіку орендних відносин та особливості об'єкта цих відносин, договори відіграють провідну роль у врегулюванні земельних орендних відносин. Виявляючи волю вступити у правові відносини, сторони самостійно встановлюють умови, взаємовигідні для обох. За допомогою договорів можна врахувати певні специфічні особливості відносин, що є особливо актуальним стосовно використання та охорони земель сільськогосподарського призначення.

Поняття договору оренди земельної ділянки визначається у ст. 13 Закону України «Про оренду землі» як «договір, за яким орендодавець зобов'язаний за плату передати орендареві земельну ділянку у володіння і користування на певний строк, а орендар зобов'язаний використовувати земельну ділянку відповідно до умов договору та вимог земельного законодавства».

З огляду на те, що договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення є основним документом, який опосередковує відносини між орендарем і орендодавцем, та в якому фіксується низка найістотніших

аспектів, то, відповідно, особливості оренди земель сільськогосподарського призначення повинні бути відображені саме у цьому акті. Діяльність із приводу використання земель зумовлює зміст договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення. А суть цієї виробничої діяльності – виробництво сільськогосподарської продукції.

Аналізуючи практику договірних відносин і нормативних актів, що їх регулюють, важливо виокремити три основні групи договірних умов різної юридичної значимості: істотні, звичайні та випадкові (факультативні).

Істотними вважають умови, які необхідні для укладення договору. Це означає, що в разі відсутності хоча б однієї з них, договір не вважається укладеним. І, навпаки, коли всіх істотних умов дотримано, договір вступає в силу навіть, якщо він не містить жодних інших умов.

Згідно з ст. 15 Закону «Про оренду землі» до істотних умов договору оренди земельної ділянки належать:

– *об'єкт оренди* (кадастровий номер, місце розташування та розмір земельної ділянки). Визначення об'єкта договору оренди має важливе значення. Помилки, пов'язані зі специфікою об'єкта оренди, полягають у тому, що деякі земельні ділянки не можуть бути об'єктами орендних правовідносин (в основному це характерно для будівництва). Наприклад, часто передаються в оренду під забудову землі прибережних водоохоронних зон, однак будівництво на цих землях категорично заборонено. Трапляються випадки передачі в оренду заповідних земель для цілей, несумісних із метою заповідування. У таких випадках договори оренди земельної ділянки можуть бути визнані недійсними;

– *строк договору оренди* (ст. 19 Закону «Про оренду землі»). Закон визначає допустимий максимальний строк дії договору оренди земельної ділянки – не більше 50 років.

Окрема норма Закону присвячена визначенню строків дії договору оренди, за яким здійснюється передача в оренду сільськогосподарських угідь для ведення товарного сільськогосподарського виробництва – ч. 3 статті 19 передбачається, що під час передачі в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може бути меншим як 7 років. Ч. 4 ст. 19 визначає й строк дії договору оренди земельної ділянки під час передачі в оренду сільськогосподарських угідь, які розташовані в межах гірничого відводу, наданого для розробки родовища нафти або газу – з урахуванням строків початку будівництва свердловини та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією, на орендованій ділянці або її частині.

Надання земельних ділянок для потреб, пов'язаних із користуванням надрами, провадиться в порядку, встановленому земельним законодавством України. Порядок надання земель для цих потреб визначається метою надкористування, залежить від виду корисних копалин, від способу використання. Відповідно до ст. 66 ЗК, потребами надкористування визначаються розміри земельних ділянок, що надаються для зазначених цілей. Їх визначають відповідно до затверджених в установленому порядку державних норм і проектної документації, а відведення земельних ділянок здійснюється з урахуванням черговості їх освоєння.

Земельні ділянки для користування надрами, крім випадків, передбачених ст. 23 Кодексу України про надра, надаються користувачам надр після оформлення в установленому порядку прав користування надрами, тобто одержання ними спеціальних дозволів на користування надрами чи гірничих відводів.

Підприємства, установи та організації, які здійснюють геологознімальні, пошукові, геодезичні та інші розвідувальні роботи, пов'язані з порушенням ґрунтового шару на земельних ділянках, що використовуються ними без вилучення у власників, зобов'язані за власний кошт приводити займані земельні ділянки у стан, придатний для використання їх за цільовим призначенням. Приведення земельних ділянок у придатний стан здійснюється в процесі робіт, а за неможливості цього – не пізніше ніж у місячний строк після завершення робіт.

Власники земельних ділянок та землекористувачі, які проводять гірничодобувні, геологорозвідувальні, будівельні та інші роботи, зобов'язані отримати дозвіл на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельної ділянки, якщо це призводить до порушення поверхневого (родючого) шару ґрунту (п. 3 Наказу Держкомзему України від 4 січня 2005 р. «Про затвердження Порядку видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок»).

Орендна плата (розмір, індексація, форми платежу, строки та порядок внесення і перегляду, відповідальності за її несплату). Питання орендної плати врегульовані розділом III Закону.

Орендна плата – це платіж, який орендар вносить орендодавцеві за користування земельною ділянкою згідно з договором оренди землі.

Розмір, умови та строки внесення орендної плати за землю встановлюються за згодою сторін у договорі оренди (крім строків внесення орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності, які встановлюються відповідно до Податкового кодексу України).

Орендна плата здійснюється у грошовій формі.

За згодою сторін розрахунки щодо орендної плати за землю можуть здійснюватися у натуральній формі. Розрахунок у натуральній формі має відповідати грошовому

еквіваленту вартості товарів за ринковими цінами на дату внесення орендної плати.

Розрахунки щодо орендної плати за земельні ділянки, що перебувають у державній і комунальній власності, здійснюються виключно у грошовій формі.

Відсутність у договорі оренди земельної ділянки однієї з істотних умов, передбачених ст. 15 Закону України «Про оренду землі», є підставою для відмови в державній реєстрації права оренди, а також для визнання договору недійсним відповідно до закону. Як правило, заінтересована сторона вимагає визнання договору оренди земельної ділянки недійсним, однак законодавство України передбачає й інші способи захисту порушених прав і інтересів сторін. Суд може зобов'язати сторони внести відповідні зміни у договір оренди і завдяки чому уникнути визнання договору недійсним.

У разі, якщо однією із сторін договору оренди земельної ділянки є орган місцевого самоврядування чи державна адміністрація, визнання договору оренди недійсним не обов'язково призводить до недійсності рішення цих органів про передачу земельної ділянки в оренду. Сторони або вносять відповідні зміни до укладеного договору оренди земельної ділянки або укладають новий договір на підставі того ж рішення (яке відповідає вимогам законодавства), якщо це можливо.

Наступна група умов договору оренди земельної ділянки – *звичайні умови*. Звичайні умови відрізняються від істотних тим, що їхня наявність або відсутність впливу на факт укладення договору не мають. Крім того, практично немає необхідності включати їх у договір, оскільки вони сформульовані в законі або інших нормативних актах (наприклад, право власності орендодавця на здану в оренду земельну ділянку і на повернення її після завершення строку договору оренди).

Випадкові умови набувають юридичної сили лише під час включення їх до змісту договору. Як правило, за допомогою випадкових умов вирішуються ті питання, які не передбачені законом. Водночас договір не може містити положення, які суперечать чинному законодавству. Це випливає із ст. 203 ЦК України, згідно з якою «зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства».

За згодою сторін у договорі оренди землі можуть зазначатися, зокрема, такі умови:

Умови використання та цільове призначення земельної ділянки, яка передається в оренду. Ця умова є особливо значимою для оренди земель сільськогосподарського призначення. Саме цільове призначення земельної ділянки визначає вид діяльності орендаря, тобто те, з якою метою укладається договір оренди земельної ділянки.

Визначений характер цільового використання впливає і на зміст прав та обов'язків сторін. Це законодавчо відображено у ст.ст. 24, 25 Закону. Серед прав орендодавця на першому місці закріплено право вимагати від орендаря використання земельної ділянки за цільовим призначенням згідно з договором оренди. Невиконання сторонами цих важливих обов'язків є підставою для припинення договору оренди шляхом його розірвання (ст. 32 Закону).

Умови збереження стану об'єкта оренди. Слід підкреслити, що будь-який договір оренди земельної ділянки повинен мати на меті, крім досягнення сприятливого економічного результату, забезпечення цільового і раціонального використання, також належної охорони земельної ділянки як природного об'єкта. Ця істотна умова означає, що екологічна вимога раціональності землевикористання та охорони ґрунтів є характерною насамперед для оренди земель саме сільськогосподарського призначення як найбільш цінних у складі інших земель. Своєю чергою, це ще

раз підкреслює земельно-правову юридичну природу цих орендних відносин.

У разі, якщо договором оренди землі передбачено здійснення заходів, спрямованих на охорону та поліпшення об'єкта оренди, до договору додається угода щодо відшкодування орендарю витрат на такі заходи.

Умови повернення земельної ділянки орендодавцеві. Ця умова передбачає необхідність обов'язкової фіксації у договорі оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення якісної характеристики земель із визначенням їх стану та визначення способів виконання робіт, пов'язаних із поліпшенням цих земель, їхнім захистом від ерозії та ін. Згідно з ч. 3 ст. 15 Закону, умови щодо якісного стану земельних угідь належать до факультативних. Однак щодо земель сільськогосподарського призначення їх необхідно вважати істотними умовами.

Існуючі обмеження й обтяження щодо використання земельної ділянки. Передача в оренду земельної ділянки не є підставою для припинення або зміни обмежень (обтяжень) та інших прав третіх осіб на цю земельну ділянку (ст. 10 Закону). До договору оренди земельної ділянки додається її кадастровий план із відображенням обмежень (обтяжень) у її використанні та встановлених земельних сервітутів, якщо такі обмеження (обтяження) чи сервітути були встановлені до укладення договору.

Визначення сторони, яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди чи його частини. Згідно з ст. 11 Закону «Про оренду землі», ризик випадкового знищення або пошкодження об'єкта оренди несе орендодавець, якщо інше не передбачено договором оренди. Ця норма відповідає загальному правилу, яке міститься у статті 323 ЦК України, згідно з якою, ризик випадкового знищення майна несе його власник, якщо інше не встановлено договором або законом. Водночас, зважаючи на специфіку об'єкта земельних орендних відносин, його

невідновлюваність, інше практично і не може бути встановлено ні законом, ні договором. Однак ч. 2 ст. 11 допускає й інше, зокрема у випадку прострочення орендодавцем або орендарем установлених договором оренди земельних ділянок передачі об'єкта оренди ризик його випадкового знищення або пошкодження у цей період несе сторона, яка допустила прострочення його передачі.

Відповідальність сторін

Порушення, які вчиняються у галузі земельних орендних відносин, належать до земельних правопорушень. Відповідно, у разі вчинення земельних орендних правопорушень настають ті види відповідальності, які передбачені за вчинення земельних правопорушень, з урахуванням специфіки земельних орендних відносин. У статті 211 ЗК визначено види порушень земельного законодавства. Сторони (і орендар, і орендодавець) несуть цивільну, адміністративну, кримінальну, земельно-правову відповідальність за порушення законодавства згідно з законами України.

Отже, договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення характеризується такими *особливостями*:

По-перше, він є підставою виникнення конкретних земельних правовідносин у разі взаємного волевиявлення обох сторін.

По-друге, сторонами цього договору можуть бути тільки особи, які спеціально передбачені у законі та наділені встановленими правомочностями.

По-третє, у разі, якщо земельна ділянка передається в оренду зі зміною цільового призначення або якщо межі земельної ділянки не визначені в натурі, то договір оренди земельної ділянки може зумовлювати конкретні земельні правовідносини, лише якщо він поєднаний з актом про відведення земельної ділянки (проектом).

По-четверте, договір, на відміну від інших підстав виникнення, зміни і припинення земельних правовідно-

син, є правочином про надання земельної ділянки і порядок її використання, у якому концентруються спеціальні права й обов'язки, що покладаються на передбачених у ньому суб'єктів права землевикористання і мети, для якої вони вступають у ці земельні правовідносини.

По-п'яте, строковий характер договору.

По-шосте, оплатний характер договору.

По-сьоме, право оренди земельної ділянки повинно бути зареєстроване.

По-восьме, наявність у договорі оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення елементів аграрно-трудового змісту.

По-дев'яте, спеціалізований характер договору, спрямований на забезпечення сільськогосподарської діяльності.

По-десяте, включення умови раціональності землевикористання як гарантія належного виконання договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення.

ПОРЯДОК ТА УМОВИ УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення є двостороннім правочином, у якому сторони визначають взаємні зобов'язання. Для його законності необхідне дотримання всіх правових вимог і порядку укладення, передбаченого законодавством України.

Правові умови укладення договору – це система визначених законодавством заходів, дотримання та виконання яких є обов'язковими для породження договором юридично значимих наслідків.

Порядку укладення договору оренди земельної ділянки присвячено ст. 16 Закону «Про оренду землі», в якій визначені загальні умови укладення договорів. Однак він визначається й іншими статтями Закону. З них очевидно, що загальними умовами укладення договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення є:

1) укладення його сторонами на добровільних засадах;
2) орендодавцями земель, які перебувають у власності фізичних чи юридичних осіб, можуть бути лише їх власники – громадяни та юридичні особи. Однак існують певні обмеження у визначенні кола орендодавців земель сільськогосподарського призначення тільки громадянами України, що зумовлено положенням ч. 4 ст. 22 ЗК України, згідно з якою, суб'єктами права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення не можуть бути іноземні громадяни, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, іноземні держави. Але водночас слід врахувати, що навіть стосовно таких земель існують винятки, зокрема ч. 4 ст. 81 ЗК передбачена можливість набуття іноземними громадянами та особами без громадянства земель сільськогосподарського призначення у власність в порядку спадкування. Щоправда, вони можуть бути орендодавцями з обмеженням строку (впродовж року вони повинні ці землі відчужити);

3) чітко визначені законом орендодавці земельних ділянок, які перебувають у державній та комунальній власності, відповідно, у цьому випадку підставою укладення договору є рішення орендодавця;

4) необхідна наявність проекту відведення земельної ділянки, який є невід'ємним додатком до договору у випадку зміни цільового призначення земельної ділянки або якщо межі земельної ділянки не визначені в натурі;

5) земельна ділянка, обтяжена заставою, може бути передана в оренду за згодою заставодержателя;

б) набуття права оренди земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється виключно на аукціонах, крім випадків, визначених ч. 2 ст. 134 ЗК.

Розглянуті умови, визначені Законом «Про оренду землі», стосуються оренди земель усіх категорій. Водночас закон виокремлює деякі спеціальні умови для укладення договорів оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення. До таких спеціальних умов можна віднести, зокрема:

1) при передачі в оренду сільськогосподарських земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може бути меншим як 7 років (ч. 3 ст. 19);

2) особливості передачі в суборенду орендованих земельних ділянок сільськогосподарського призначення: орендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення на період дії договору оренди можуть обмінюватися належними їм правами користування земельними ділянками шляхом укладання між ними договорів суборенди відповідних ділянок, якщо це передбачено договором оренди або за письмовою згодою орендодавця (ч. 8 ст. 8).

У статті 14 Закону «Про оренду землі» передбачена письмова форма договору оренди земельної ділянки. Нотаріальне посвідчення цього договору здійснюється у разі виявлення бажання хоча б однією із сторін.

Відповідно до ч. 2 ст. 14 Закону України «Про оренду землі», постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2004 р. затверджена Типова форма договору оренди землі.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. У яких організаційно-правових формах громадяни України можуть реалізувати свої земельні права щодо земель сільськогосподарського призначення?

2. Які форми власності на землі передбачені Конституцією України та Земельним кодексом України? Хто може бути суб'єктом права власності на землі?

3. Яка специфіка суб'єктного складу аграрних земельних відносин?

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Як Ви розумієте конституційну норму «власність зобов'язує»?

2. Як співвідносяться «земельна правоздатність» та «земельна дієздатність» для покупців земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва?

3. Проаналізуйте юридичну природу договору оренди земельної ділянки. Як співвідносяться положення Цивільного та Земельного кодексів України під час регулювання відносин, що виникають із цих договорів?

ТЕМА. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Поняття державного регулювання сільського господарства України. Співвідношення понять «державне регулювання» та «державне управління»

Державна аграрна політика як змістовна складова державного регулювання сільського господарства

Функції державного регулювання сільського господарства (обліку, моніторингу, контролю)

Форми державного регулювання сільського господарства. Методи державного регулювання сільського господарства

Система центральних органів виконавчої влади, що здійснюють управління у сфері сільського господарства України

Правові форми державної підтримки суб'єктів аграрного господарювання.

Окремі заходи державної підтримки, передбачені Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України»

Правове становище Аграрного фонду

ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ» ТА «ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ»

У сфері юридичної науки державне регулювання сільського господарства є одним з основних інститутів аграрного права, оскільки має визначальне значення для всіх учасників аграрних правовідносин, зачіпаючи не тільки їх правовий статус, але і встановлюючи єдині принципи та правила ведення сільськогосподарського виробництва.

У вітчизняній аграрно-правовій науці державне регулювання в сільському господарстві й АПК розглядається по-різному. Зокрема у підручнику «Аграрне право України» за редакцією О. О. Погрібного державно-правове регулювання сільського господарства розглядається як сукупність заходів щодо визначення системи органів державного управління в аграрній сфері, прийняття й виконання аграрно-правових актів, закріплення певних повноважень цих органів. Автори підручника «Аграрне право» за редакцією В. П. Жушмана, А. М. Статівки зазначають, що державно-правове регулювання сільського господарства є сукупністю економіко-правових заходів щодо цілеспрямованого впливу держави на аграрні правовідносини. А сутність державно-правового регулювання полягає у прийнятті нормативно-правових актів, створенні, організації діяльності та визначенні компетенції системи державних органів у галузі сільського господарства.

У підручнику «Аграрне право України» за загальною редакцією В. М. Єрмоленка зазначається, що державно-правове регулювання аграрного сектора економіки традиційно є самостійним інститутом аграрного права. Воно становить сукупність заходів щодо визначення системи органів державного управління, які відають цією складовою народного господарства, прийняття і належного виконання аграрних законів і нормативно-правових актів про сільське господарство, закріплення кола повноважень (компетенції) цих органів.

Ю. М. Крупка розглядає державне регулювання сільського господарства як основу на законодавстві одну з форм державного впливу на агропромисловий комплекс України шляхом встановлення та застосування державними органами правил, спрямованих на коригування економічної діяльності суб'єктів аграрного господарювання з метою досягнення сільським господарством максималь-

ної ефективності для задоволення потреби населення у продуктах харчування, а промисловості – у сировині.

Також у юридичній літературі державне регулювання сільського господарства розглядається як «система організаційно-правових заходів, що здійснюються державою з метою ефективного розвитку аграрного сектора економіки» або як «цілеспрямована дія держави на господарську діяльність сільськогосподарських виробників і інших суб'єктів АПК». Наводяться й інші визначення. Н. Н. Веденін пропонує розглядати державне регулювання агропромислового виробництва, зокрема і сільського господарства, як систему форм і методів державного впливу на основі норм права на суспільні відносини з виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції й їх виробничо-технічного і соціального забезпечення. Він слушно зауважив, що «в умовах ринкової економіки необхідні не тільки заходи економічного впливу на виробництво, але і заходи адміністративного регулювання». Тому «при переході до ринкової економіки відбувається не відміна адміністративних методів і заміна їх економічними, а перехід від переважно адміністративних методів, характерних для командно-адміністративної системи, до переважно економічним, властивим ринковій економіці».

Г. Є. Бистров державне регулювання сільським господарством розглядає, як «діяльність держави щодо впливу на систему аграрного підприємництва, що функціонує переважно на ринковій основі із застосуванням методів економічного регулювання (цін, податків, кредитів, мита), а також державних закупівель, ліцензій, квот, інших адміністративних методів дії».

Доволі часто у юридичній літературі акцентовано не на державному регулюванні, а на державному управлінні, щоправда, це стосується здебільшого авторів, які досліджували цю проблему в радянський та пострадянський період,

розкриваючи зміст цього правового інституту через такі складові: законодавчо закріплені основні напрями та методи державного управління, повноваження органів державної влади, що здійснюють функції управління в аграрній сфері. Очевидно, варто погодитись із Г. Ю. Бистровим та Н. І. Побежимовою, які вважають достатньо обґрунтованою позицію вчених, що в деяких галузях державного управління таких, як управління внутрішніми справами, обороною, закордонними справами, державне керівництво й управління неможливо і недоцільно замінювати державним регулюванням. У інших же галузях, наприклад в економіці, в сільському господарстві на практиці застосовується механізм державного регулювання. Державне регулювання сприяє більшою мірою, аніж режим централізованого прямого управління, створенню сприятливих економічних, організаційних і юридичних умов для функціонування підприємств, комерційних і некомерційних організацій²³⁶.

У довідковій літературі під управлінням в найширшому сенсі розуміється керівництво, напрям будь-якої діяльності. У вужчому аспекті – це процес планування, організації, мотивації і контроль, необхідний для того, щоб сформулювати та досягти цілей організації. Натомість регулювання походить від латинського слова *regulare*, що означає упорядковувати. Це функція управління, що забезпечує функціонування керованих процесів у межах заданих параметрів.

Якщо ж звернутися безпосередньо до понять державного управління та державного регулювання, можна простежити такі визначення:

Державне управління – діяльність державної влади, спрямована на здійснення державних цілей; організова-

²³⁶ Быстров Г. Е. Государственное регулирование сельского хозяйства / Г. Е. Быстров, Н. И. Побежимова // Евразийский юридический журнал. – 2014. – № 2. – С. 148–156.

ний процес керівництва, державного регулювання та контролю з боку державних органів за розвитком економіки і культури, інших сфер державного життя; вища форма свідомого регулювання процесів функціонування і розвитку системи.

Державне регулювання – цілеспрямована дія держави на організацію певної сфери життєдіяльності суспільства шляхом прийняття законів і інших нормативних правових актів, що визначають пропонувані державою правила діяльності у відповідній сфері. Державне регулювання припускає, з одного боку, формування механізмів і стимулів певної організації діяльності, а з іншого – застосування заходів державного примусу до осіб, що порушують вимоги, виражені в правових актах. Правові акти в цьому випадку є юридичною формою, в яких вдягаються різні методи і засоби державного впливу. Ці методи і засоби є складною системою економічних, правових, організаційно-адміністративних, соціальних і інших заходів.

Загалом у юридичній літературі можна виокремити такі підходи до характеристики цього поняття:

– державне регулювання – це одна з найважливіших функцій держави, разом із такою функцією, як державне управління;

– регулювання є складовою державного управління;

– основу державного регулювання становить правове регулювання суспільних відносин;

– державне регулювання припускає переважне використання економічних методів впливу на учасників аграрних відносин, не виключаючи за необхідності застосування методів адміністративного характеру.

Варто погодитись із тезою, що «державне регулювання характеризується як «позитивне» державне управління, тобто безперервне вирішення питань державного і суспільного життя державою і органами державної вла-

ди». Водночас зміст державного регулювання складається з таких елементів:

- нормативне встановлення загальних вимог у конкретній сфері управлінської діяльності;
- економічне та правове регулювання розвитку конкретних галузей;
- державна підтримка та захист виробників і споживачів;
- контроль за виконанням встановлених законом вимог, доручень, положень;
- координаційне управління;
- реалізація підвідомчих контрольно-наглядових повноважень²³⁷.

Державне регулювання сільського господарства характеризується значними особливостями. Зокрема, І. Ломакіна вказує на окремі з них:

- закріплення на конституційному рівні основних засад державного регулювання сільського господарства та зобов'язань держави у цій сфері. Проте внаслідок відсутності в чинному законодавстві необхідних правових механізмів реалізація вимог Конституції України належно не здійснюється, що викликає справедливе незадоволення багатьох громадян, їх звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування, до Уповноваженого з прав людини;

- державне регулювання сільського господарства здійснюється в умовах аграрної та земельної реформи... Напрями реформування аграрного сектора постійно змінювалися, що не могло не позначитися на ефективності державного регулювання сільського господарства та становищі галузі загалом;

²³⁷ Быстров Г. Е. Государственное регулирование сельского хозяйства / Г. Е. Быстров, Н. И. Побежимова // Евразийский юридический журнал. – 2014. – № 2. – С. 148–156.

– зміст державного регулювання сільського господарства визначається аграрною політикою України та конкретизується в Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»²³⁸.

ДЕРЖАВНА АГРАРНА ПОЛІТИКА ЯК ЗМІСТОВНА СКЛАДОВА ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

З огляду на діалектичний взаємозв'язок та взаємозалежність низки суспільних, економічних виробничо-господарських, ринково-економічних і соціальних факторів, державно-правове регулювання спрямоване на визначення цілей, завдань і змісту аграрної політики, забезпечення її реалізації. Остання зумовлена суспільною потребою відповідного законотворчого та нормативно-правового закріплення, належного правозастосування в цих ланках державних владних і виконавчих структур, усій системі колективних, державних і приватних товаровиробників і підприємців.

Отже, зміст державного регулювання сільського господарства визначається аграрною політикою України та конкретизується в Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». Водночас у Законі не дається визначення цього поняття. Спробу його визначення зроблено у юридичній літературі. О. В. Білінська, яка досліджувала це питання на дисерта-

²³⁸ Ломакіна І. Державно-правове регулювання сільського господарства в Україні / Ірина Ломакіна // Підприємництво, господарство і право: щомісячний науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2009. – № 10. – С. 138–140.

ційному рівні, пропонує під державною аграрною політикою розуміти пріоритетний складник національної політики України, що функціонує у сфері аграрних відносин і є комплексною системою стратегічних і тактичних принципів і заходів, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки держави, сприятливого інноваційно-інвестиційного клімату в аграрному секторі економіки країни і сталого розвитку сільських територій. Водночас учена розглядає державну аграрну політику у вузькому та широкому значенні, зазначаючи, що «у вузькому значенні під державною аграрною політикою розуміють систему цілей і заходів держави, спрямованих на розвиток аграрного сектора економіки. У широкому значенні різні автори включають до неї:

- а) політику розвитку аграрного сектора;
- б) продовольчу, яка стосується споживання продуктів харчування всіма верствами населення;
- в) агропромислому, пов'язану з проблемами обслуговування сільського господарства, в тому числі торгівлю, переробку, сферу виробництва засобів виробництва для сільського господарства;
- г) зовнішньоторговельну аграрну;
- д) в галузі харчування, якості й безпеки продовольства;
- е) соціального розвитку села і сталого розвитку сільських територій. Державна аграрна політика повинна бути комплексною й охоплювати всі означені складники»²³⁹.

Згідно із ст. 1 Закону «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» основними складовими державної аграрної політики є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих

²³⁹ Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 / Ольга Володимирівна Білінська; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – 20 с.

на підвищення ефективності функціонування аграрного сектора економіки, вирішення соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного та сталого розвитку сільських територій. Основні засади державної аграрної політики поширюються на сільське та рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів (далі – аграрний сектор), аграрну науку й освіту, соціальну сферу села, їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення.

Основними пріоритетами державної аграрної політики є (ст. 3 Закону):

- забезпечення в сільськогосподарському виробництві за допомогою системи державних організаційно-правових заходів прибутку на авансований капітал, включаючи вартість земельних ресурсів, не нижче середнього рівня по економіці держави;

- створення умов для реалізації та захисту прав селян на землю, формування ринкових земельних відносин, охорони земель;

- посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати та пенсійного забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня в галузях економіки держави;

- створення рівних умов для функціонування різних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі, які сприяють гармонізації інтересів власників та найманих працівників;

- розроблення і запровадження державних та регіональних програм комплексного розвитку сільських територій, удосконалення державної підтримки розвитку підприємництва з метою розв'язання проблеми зайнятості сільського населення;

- державна підтримка розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на основі кооперації та інтеграції;

– запровадження сучасних механізмів і методів формування прозорого ринку сільськогосподарської продукції, продовольства, капіталу, зокрема виробничих ресурсів, та робочої сили;

– державна підтримка суб'єктів аграрного сектора шляхом концентрації державних ресурсів на пріоритетних напрямках розвитку, формування сприятливої цінової, фінансово-кредитної, страхової, податкової та бюджетної політики, забезпечення раціональних внутрішньогалузевих і міжгалузевих економічних відносин;

– створення сприятливих умов для реалізації експортного потенціалу аграрного сектора економіки;

– державна підтримка підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів, виконання наукових досліджень для аграрного сектора;

– створення умов для закріплення у сільській місцевості кваліфікованих спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування;

– державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників, які використовують меліоровані землі, особливо щодо утримання внутрішньогосподарських меліоративних систем та оплати електроенергії, що витрачається для подачі води для поливу;

– удосконалення системи державного управління, ефективне поєднання загальнодержавної і регіональної політики в аграрному секторі.

Враховуючи мету державної аграрної політики, закріплену в ст. 2 цього Закону, можна відстежити основні етапи, які відображають її зміст. Отже, на першому етапі передбачається гарантування продовольчої безпеки держави; на другому етапі – перетворення аграрного сектора на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави; на третьому етапі – збереження селянства як носія

української ідентичності, культури і духовності нації, що, зокрема, забезпечуватиметься комплексним розвитком сільських територій та вирішенням соціальних проблем на селі. Важливо, що ці етапи співзвучні з етапами розвитку єдиної європейської сільськогосподарської й аграрної політики, першочерговим завданням якої було досягнення самозабезпечення Західної Європи продовольством; згодом визначальним чинником розвитку сільського господарства в розвинених країнах став науково-технічний прогрес, пов'язаний з індустріалізацією сільського господарства. Нині дедалі більшого значення набувають структурні, соціальні й екологічні напрями цієї політики, особливо із створенням Світової організації торгівлі (СОТ), яка диктує необхідність зменшення субсидування сільського господарства, наближення цін всередині ЄС до рівня світових цін і акцентування на соціальних і екологічних аспектах аграрної політики. Проте співмірність етапів розвитку аграрної політики України та єдиної аграрної політики, яка проводилась і проводиться в ЄС, свідчить про значне відставання законодавчого забезпечення та реалізації української державної аграрної політики від цивілізаційних процесів розвитку сільського господарства у європейських країнах.

Для порівняння наведемо особливості спільної європейської аграрної політики, які формувались на:

- розумінні необхідності здійснення протекціоністської політики з урахуванням гірших природних, виробничих і економічних умов порівняно з країнами, які визначають становище на світовому ринку;

- поєднанні державного регулювання та ринку, причому державне регулювання має широкий, розгалужений характер із розумінням тих фактів, що ані сільське господарство, ані продовольчий ринок поза визначенням меж не є саморегульованими;

– розумінні того, що сільське господарство є дотаційною галуззю;

– розумінні того, що аграрна політика повинна виходити за межі лише сільськогосподарської діяльності, та включати соціальну, економічну і культурну політику, зорієнтовану на комплексний розвиток села;

– розумінні того, що аграрна політика періодично вимагає змін.

Визначальними особливостями політики сільського розвитку в ЄС у період 2007–2013 рр. стали, по-перше, зміна інституціонального середовища, що зумовлена створенням нового фонду для розвитку сільських територій, який інтегрує і основну діяльність у цій сфері, і фінансові ресурси. По-друге, новітня політика сільського розвитку Євросоюзу фокусується на реалізації таких завдань, як підвищення конкурентоспроможності аграрного та лісогосподарського секторів, поліпшення стану навколишнього середовища та сільських територій, забезпечення якості життя в сільській місцевості та диверсифікація сільської економіки.

Теоретичний аналіз структурної політики ЄС, у межах якої вирішуються соціальні питання європейського села, дають підстави О. В. Гафуровій стверджувати, що тільки застосування комплексу заходів, спрямованих на забезпечення належних умов проживання в сільській місцевості, може сприяти підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва. Вчена згрупувала заходи, які застосовуються в межах спільної європейської політики, на:

1) ті, що сприяють безпосередньо розвитку сільських регіонів, зокрема LFA-територій;

2) ті, що спрямовані на модернізацію та диверсифікацію сільськогосподарського виробництва (інвестиції в сільськогосподарські підприємства, розвиток переробних

підприємств, підвищення кваліфікації кадрів, створення умов для діяльності молодих фермерів);

3) ті, що застосовуються з метою вирішення екологічних проблем, насамперед шляхом розвитку лісового господарства, а також збереження природного простору та ландшафту²⁴⁰.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (ОБЛІКУ, МОНІТОРИНГУ, КОНТРОЛЮ)

Функція (від лат. *functio* – виконання, здійснення) – робота кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось; призначення, роль чого-небудь.

Якщо розглядати проблему управлінських функцій із позицій співвідношення функцій державного управління та державного регулювання в сільському господарстві, то слід зважати на загальне визначення управлінських функцій і їх призначення з створення оптимальної структури і системи управління і загалом у державі, і в конкретних галузях господарства країни.

Функції управління – це конкретні напрями дії державного управління, що здійснюють вплив (організуючий, регулюючий, контролюючий і ін.), на об'єкт управління.

До основних функцій державного управління належать загальні, типові, такі, що мають спеціальну спрямованість види взаємодії між суб'єктами й об'єктами управління, які характерні для всіх управлінських зв'язків і які

²⁴⁰ Гафурова О. В. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: розвиток законодавства / О. В. Гафурова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nvnaupravo/-2011_157_1/10gov.pdf

забезпечують досягнення узгодженості та впорядкованості у всіх сферах державного управління. До основних функцій державного управління належать: інформаційне забезпечення управління; прогнозування і моделювання; планування; організація; розпорядництво; керівництво; координація; контроль; облік; регулювання. Всі основні управлінські функції використовуються в тій чи іншій мірі і під час здійснення державного регулювання сільським господарством і застосовні у сфері діяльності АПК. Водночас є низка важливих функцій державного регулювання, які характерні для управління та регулювання саме в галузі сільського господарства.

М. А. Латинін за прикладом функцій державного управління до головних функцій державного регулювання розвитку аграрного сектора відносить:

1) визначення мети, завдань та моделі розвитку. Мета має охоплювати порівняно тривалий період, покликана ліквідувати розрив між поточним та бажаним рівнем розвитку галузі, окреслює чіткий напрям розвитку галузі, має бути реалістичною та досяжною;

2) формування правил «гри». Означає формування державою аграрної політики, умов господарювання через створення відповідної нормативно-правової бази. Водночас дуже важливою є стабільність цих правил. Постійні та істотні зміни в господарському законодавстві дестабілізуюче впливають на економіку, формуючи в господарських суб'єктів почуття непевності в завтрашньому дні. Але тут виникає об'єктивне протиріччя між вимогою стабільності правил «гри» і необхідністю їх удосконалення. І ця суперечність нині є надзвичайно гострою, що ускладнює реалізацію функції державного регулювання розвитку аграрного сектора. Для вирішення цієї проблеми, перед тим як вносити ті чи інші корективи в нормативно-правову базу, необхідно щоразу ретельно порівнювати

передбачуваний позитивний ефект внесених змін зі збитками від порушення правил «гри»;

3) координація інтересів. Охоплює інтереси суб'єктів господарювання, галузей економіки, міжгалузеві відносини, а також інтереси суб'єктів господарювання, держави і суспільства;

4) стимулювання процесів економічного розвитку. Охоплює комплекс правових, організаційних, наукових та інших заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку аграрного сектора на основі поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів держави з урахуванням максимально ефективного використання потенціалу аграрного сектора;

5) моніторинг і аналіз розвитку галузі передбачає створення системи спостереження, збирання, оброблення, передавання, зберігання та аналізу показників розвитку галузі;

6) контроль. Функція контролю охоплює оцінку виконання цільових програм, нормативно-правових або регуляторних актів із метою подальшого коригування дій та заходів органів державної влади щодо стимулювання розвитку аграрного сектора²⁴¹.

Натомість Г. Ю. Бистров визначає п'ять функцій державного регулювання сільського господарства. На його думку, перша важлива функція державного регулювання полягає в тому, щоб створити стійку систему продовольчого забезпечення країни на основі формування відповідних продовольчих фондів, їх достатніх резервів для державних потреб, стабілізаційних продовольчих фондів

²⁴¹ Латинін М. А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України / М. А. Латинін // Державне управління: теорія та практика. – 2005. – № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DUTP/2005-2/txts/galuz/05lmaseu.pdf>.

для збереження здорового навколишнього середовища та підвищення якості життя громадян. Друга функція державного регулювання сільського господарства пов'язана із створенням ринкової виробничої інфраструктури на селі. Третя функція державного регулювання сільського господарства полягає в тому, що для формування ефективно функціонуючого ринку сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства держава проводить закупівельні інтервенції у формі закупівель і заставних операцій із сільськогосподарською продукцією і продовольством. Аграрне законодавство передбачає також торгові інтервенції. Четверта функція державного регулювання сільського господарства пов'язана з орієнтацією законодавства на підвищення якості життя сільського населення, підвищення зростання доходів осіб, зайнятих у сільському господарстві, створення матеріальної бази стійкого розвитку сільських територій і гідних умов життя сільського населення. П'ята функція державного регулювання сільського господарства виконується шляхом вирішення конкретних завдань у галузі охорони навколишнього середовища та природокористування²⁴².

ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. МЕТОДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Форми безпосередньо відображають дії державних органів щодо регулювання діяльності сільськогосподарських підприємств, їх структуру та основи реалізації ними

²⁴² Быстров Г. Е. Государственное регулирование сельского хозяйства / Г. Е. Быстров, Н. И. Побежимова // Евразийский юридический журнал. – 2014. – № 2. – С. 148–156.

своїх функцій. Сучасні українські вчені дають загальне тлумачення форм державного управління, які вони розуміють як відмінні за своїм характером і наслідками способи зовнішнього вираження діяльності органів виконавчої влади, то залежно від настання правових наслідків розрізняють правові та неправові форми. До основних правових форм управління належать видання нормативно-правових актів, укладання адміністративних угод, учинення інших юридично значущих дій.

О. Скакун серед правових форм діяльності держави виокремлює правотворчу, правозастосовну, правоохоронну (різновид правозастосовної), інтерпретаційно-правову (офіційне тлумачення Конституції та законів України), установчу (здійснення юридично значимих дій з формування, реорганізації або ліквідації державних органів), контрольно-наглядову (здійснення юридично значимих дій для спостереження (перевірки) дотримання підконтрольними суб'єктами правових норм і припинення правопорушень)²⁴³.

За своїм змістом і спрямованістю форми державного регулювання різноманітні. Традиційно виокремлюють правотворчу, правозастосовну, правоохоронну та організаційну діяльність як самостійні форми державного регулювання.

Правотворчість суб'єктів державного регулювання полягає в розробці, обговоренні та прийнятті нормативно-правових актів, що регулюють аграрні відносини.

Правозастосовна діяльність дістає своє юридичне відображення в прийнятті правових актів індивідуального характеру так званих індивідуальних правових актів, які містять державно-владні розпорядження стосовно суб'єктивних прав і юридичних обов'язків різних органів,

²⁴³ Скакун О. Теорія держави і права: підруч. для студ. ВНЗ / О. Ф. Скакун. – Вид. стер. – Х.: Консум, 2008. – 655 с.

посадових осіб, суб'єктів сільськогосподарського виробництва. Такі індивідуальні правові акти мають персоніфікований характер; за їхньою допомогою вирішуються індивідуальні питання, які виникають у сфері державного регулювання; вони є юридичними фактами, що зумовлюють виникнення конкретних правовідносин. Індивідуальні акти найпоширеніші в практиці державного регулювання сільським господарством, однак головною вимогою щодо них є їх відповідність норматив-правовим актам.

Правоохоронна діяльність виявляється у перевірці відповідності всієї фактичної діяльності нормам права, в обстоюванні загальнодержавних інтересів, прав сільськогосподарських виробників тощо. Необхідність правоохоронної діяльності пояснюється наявними фактами порушення правових норм.

Організаційна діяльність державних органів у сільському господарстві передбачає роз'яснення змісту нормативних актів; проведення службових нарад; складання інструктивних листів, узагальнень тощо.

Від форм державного регулювання слід відрізнити методи. Під методами державного регулювання сільського господарства варто розуміти способи, прийоми, що застосовуються під час регулятивної діяльності органами законодавчої та виконавчої влади для вирішення завдань у сфері сільськогосподарського виробництва з метою досягнення певних результатів.

Види: адміністративні, економічні. Перші передбачають прямий вплив на сільське господарство, ґрунтуються на силі державної влади, другі побічно впливають на об'єкт регулювання за допомогою використання економічного механізму.

Отже, крім таких універсальних методів, як переконання і примус, вчені виокремлюють адміністративні методи – встановлення обов'язковості вчинення певних дій;

заборона певних дій; видача різноманітних дозволів; здійснення реєстраційних дій; проведення контролю та нагляду, застосування економічних санкцій тощо. Адміністративні методи, нарівні з економічними, є методами централізованого управління економікою. Аналогічного погляду дотримуються російські вчені, які за змістом, серед адміністративно-правових методів теж виокремлюють заборону певних дій; видачу різних дозволів; здійснення реєстраційних дій, проведення контролю та нагляду; встановлення стандартів; застосування адміністративно-примусових заходів тощо.

Серед методів державного регулювання сільського господарства варто виокремити метод індикативного планування. Останнє, згідно з Концепцією переходу України до ринкової економіки (схвалена Верховною Радою України 1 листопада 1990 р.), є системою необов'язкових для суб'єктів ринкових відносин прогнозів та рекомендацій, а також скоординованих і взаємопов'язаних засобів побічного (непрямого) впливу через державне підприємство та розробку економічного і соціального розвитку країни.

Основними принципами індикативного планування є:

- поєднання аналітичних і прогностичних методів для вивчення соціально-економічних процесів, визначення конкретних об'єктів державного впливу;

- широке інформування суб'єктів ринкових відносин про певні перспективи і прогнози соціально-економічного розвитку для забезпечення їх необхідної орієнтації під час вибору власних господарських рішень;

- застосування переважно непрямих (побічних) регуляторів і нормативів для всіх суб'єктів ринкових відносин;

- реалізація прямого впливу на соціально-економічні процеси переважно через кошти державного бюджету.

СИСТЕМА ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Органи спеціальної компетенції:

– органи, що забезпечують формування державної аграрної політики – Міністерство аграрної політики та продовольства України;

– органи, що реалізують державну аграрну політику – зокрема, Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастр), на яку розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 березня 2015 р.²⁴⁴ покладено функції та повноваження Державного агентства земельних ресурсів України; Державне агентство рибного господарства України. Водночас Постановою Кабінету Міністрів від 10 вересня 2014 р. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» з наступними змінами передбачено створити Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, реорганізувавши шляхом перетворення Державну ветеринарну та фітосанітарну службу і приєднавши до Служби, що утворюється, Державну інспекцію з питань захисту прав споживачів і Державну санітарно-епідеміологічну службу та поклавши на Службу, що утворюється, функції з реалізації державної політики, які виконували органи, що припиняються (крім функцій з реалізації державної політики у сфері племінної справи у тваринництві, у сфері гігієни праці та функцій із здійснення дозиметричного контролю робочих місць і доз опромінення працівників), а також функції із здійснення

²⁴⁴ Урядовий кур'єр від 11.04.2015. – № 67.

державного контролю (нагляду) за дотриманням вимог щодо формування, встановлення та застосування державних регульованих цін; дійснення державного нагляду (контролю) у сфері туризму та курортів;

– органи, що реалізують державну аграрну політику в сфері державного нагляду (контролю) – Державна інспекція сільського господарства. Вже згаданою Постановою Кабінету Міністрів «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» запропоновано ліквідувати Державну інспекцію сільського господарства, поклавши функції із здійснення реєстрації та обліку машин на Міністерство внутрішніх справ, функції із здійснення державного нагляду (контролю) в частині експлуатації та технічного стану машин – на Державну службу з безпеки на транспорті, функції із здійснення сертифікації насіння і садивного матеріалу – на Державну службу з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, функції із здійснення державного нагляду (контролю) в частині дотримання земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій та форм власності, родючості ґрунтів – на Державну екологічну інспекцію.

Положення про Міністерство аграрної політики та продовольства України затверджено Указом Президента України від 23 квітня 2011 року. Згідно із цим положенням, Міністерство аграрної політики та продовольства України (Мінагрополітики України) є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування та забезпечення реалізації:

– державної аграрної політики, політики у сфері сільського господарства та з питань продовольчої безпеки держави;

– державної політики в галузях рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів, регулювання рибаль-

ства та безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства, ветеринарної медицини, безпечності харчових продуктів, у сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин, земельних відносин та топографо-геодезичної і картографічної діяльності, лісового та мисливського господарства, нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі.

Основними завданнями Мінагрополітики України є формування та забезпечення реалізації:

- державної аграрної політики, спрямованої на розвиток агропромислового комплексу та забезпечення продовольчої безпеки держави;

- державної політики у сферах сільського господарства, тваринництва, садівництва, насінництва, розсадництва, виноградарства, харчової і переробної промисловості (далі – галузі агропромислового виробництва), інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу та сільськогосподарського машинобудування, сільськогосподарської дорадчої діяльності;

- державної політики в галузях рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів, регулювання рибальства та безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства; ветеринарної медицини, безпечності харчових продуктів та кормів, у сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин;

- державної політики з питань земельних відносин, топографо-геодезичної і картографічної діяльності, лісового та мисливського господарства, якості та безпеки сільськогосподарської продукції, насіння і садивного матеріалу, біологічної і генетичної безпеки сільськогосподарських рослин і тварин, родючості ґрунтів.

Згідно із Постановою Кабінету Міністрів «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»,

на Міністерство аграрної політики та продовольства покладаються функції з реалізації державної політики у сфері племінної справи у тваринництві та функції із забезпечення формування державної політики щодо використання й охорони земель сільськогосподарського призначення.

Згідно із Постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2015 р. «Про затвердження Положення про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру», Держгеокадастр відповідно до покладених на нього завдань, зокрема: розпоряджається землями державної власності сільськогосподарського призначення в межах, визначених Земельним кодексом України, безпосередньо або через визначені в установленому порядку його територіальні органи; вносить у встановленому порядку пропозиції щодо розпорядження землями державної та комунальної власності, встановлення меж області, району, міста, району в місті, села і селища, регулювання земельних відносин; бере участь у розробленні та виконанні державних, галузевих, регіональних та місцевих програм з питань регулювання земельних відносин, раціонального використання земель, їх відтворення та охорони, встановлення меж області, району, міста, району в місті, села і селища, у проведенні моніторингу земель, територіальному плануванні; забезпечує підготовку та здійснення організаційних, економічних, екологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання та охорону земель, їх захист від шкідливого антропогенного впливу, дотримання режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, інших територій; організовує виконання робіт, пов'язаних із проведенням земельної реформи; здійснює землеустрій, зокрема забезпечує проведення державної інвентаризації земель; вносить до органів виконавчої влади та органів місцевого самовряду-

вання пропозиції щодо використання коштів, які надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва тощо.

Згідно із Указом Президента України від 16 квітня 2011 р. «Про затвердження Положення про Державне агентство рибного господарства України», Державне агентство рибного господарства України (Держрибагентство України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики та продовольства України. Держрибагентство України входить до системи органів виконавчої влади та утворюється для реалізації державної політики у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів, регулювання рибальства, безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства.

Держрибагентство України здійснює свої повноваження в установлених законодавством України випадках на території України, у виключній (морській) економічній зоні та на континентальному шельфі України, а також на території виключних економічних зон (у риболовних зонах) іноземних держав та у відкритих районах Світового океану, які знаходяться у сфері управління міжнародних організацій з управління рибальством, а також таких, що є поза межами будь-якої юрисдикції відповідно до міжнародних договорів України.

Основними завданнями Держрибагентства України є:

1) реалізація державної політики у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання і відтворення водних живих ресурсів, регулювання рибальства, безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства;

2) внесення на розгляд Міністрові пропозицій щодо формування державної політики у сфері рибного госпо-

дарства та рибної промисловості, охорони, використання і відтворення водних живих ресурсів, безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства.

ПРАВОВІ ФОРМИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ

Стержневим нормативно-правовим актом у сфері регулювання державної підтримки сільського господарства України є Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року. Цей Закон визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення. Однак він не визначає зміст поняття «державна підтримка сільського господарства». Проте його аналіз дає підстави для виокремлення двох форм такої підтримки – прямої та непрямой. Пряма державна підтримка сільського господарства надається як пряма допомога держави сільськогосподарським товаровиробникам у здійсненні ними виробничої діяльності, до якої належать бюджетні трансферти та субсидії сільському господарству, пільгові ціни на енергоресурси, державні капіталовкладення тощо. До непрямой форми державної підтримки сільського господарства слід віднести підтримку за допомогою регулювання ринкових цін на товари та послуги. Отже, з огляду на це, можна зробити висновок, що державна підтримка сільського господарства полягає у наданні державою сільськогосподарським товаровиробникам як ключовій

категорії суб'єктів аграрного виробництва матеріальної допомоги у прямій чи непрямій формі. Водночас держава не втручається у процес аграрного виробництва у момент надання державної допомоги сільському господарству, після чого її отримувач – сільськогосподарський товаровиробник продовжує вести самостійну підприємницьку діяльність із вирощування та реалізації сільськогосподарської продукції.

Одним із ключових чинників, що визначають потреби сільського господарства в державній підтримці в сучасних умовах, є вступ України до СОТ.

Серед найважливіших домовленостей у рамках СОТ є Угода про сільське господарство, яка слугує головним документом, що регулює світову агропродовольчу торгівлю. Угода про сільське господарство ґрунтується на трьох основних ідеях:

1) розширенні доступу на внутрішні ринки країн-учасниць;

2) зниженні внутрішньої підтримки сільського господарства в країнах-учасницях;

3) підвищенні експортної конкуренції, зниженні експортних субсидій країнами-учасницями.

Угодою про сільське господарство встановлюються критерії для класифікації напрямів політики державної підтримки загалом і політики надання субсидій зокрема, які мають спотворюючий вплив на торгівлю (заходи «жовтої скриньки») і котрі подібного впливу не мають (заходи «зеленої скриньки»). Крім того, в цій угоді з'являється абсолютно нова, не передбачена в угоді по субсидіях і компенсаційних заходах «синя або блакитна скринька». Тобто, у правилах ГАТТ/СОТ сукупність усіх програм – пільгового кредитування аграріїв, дотування виробництва продуктів тваринництва і рослинництва, різні компенсації тощо, інакше кажучи, прямі дотації називаються «жовтою скринь-

кою». Блакитна скринька – це «жовта скринька з умовами», тобто вона містить заходи, подібні до заходів жовтої скриньки, але вони сприяють зменшенню виробництва. Розмір блакитної скриньки не регулюється СОТ.

Важливе значення має «зелена скринька», до якої належать державні програми, що прямо не впливають на рентабельність виробництва й формування ціни, наприклад, розвиток інфраструктури сільського господарства, боротьба зі шкідниками, екологічні програми й ін. Розмір цієї скриньки правилами СОТ не обмежується. Сюди відносять субсидії на дорадчу службу, науково-дослідні роботи, захист та розробку різних засобів захисту (наприклад від шкідників), допомогу в разі стихійного лиха. Подібні заходи можна здійснювати безболісно та необмежено.

Водночас усі субсидії повинні відповідати низці вимог. По-перше, підтримка надається відповідно до державної програми, що фінансується за рахунок коштів державного бюджету і не передбачає використання коштів споживачів. По-друге, підтримка не має своїм наслідком підтримку граничних (мінімальних) цін, які держава гарантує сільгоспвиробникам.

Завдяки своїй позиції на переговорах, Україна не має зобов'язань перед СОТ із зменшення внутрішньої підтримки, що надається через «жовті» програми. Є лише зобов'язання не перевищувати домовлений річний сукупний вимір підтримки (СВП).

Як і всі країни-члени СОТ, Україна не має обмежень на так звані «зелені» програми внутрішньої підтримки сільського господарства, вплив яких на торгівлю відсутній або мінімальний, за умови, що ці програми відповідають умовам, визначеним в Угоді СОТ про сільське господарство. Бюджетне фінансування програм «зеленої скриньки» може бути збільшено Україною, тому що воно не обмежується з боку СОТ, – на видатки на створення інфраструктури, консалтинг, маркетингові послуги, охорону

навколишнього середовища, навчання, інспектування продукції, розбудову сучасної системи технічних стандартів, пришвидшення роботи з їх гармонізації з міжнародними та європейськими.

Із 1 липня 2012 р. набув чинності Закон України від 9 лютого 2012 р. «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»²⁴⁵, який передбачає надання сільськогосподарському товаровиробнику коштів із державного бюджету у вигляді субсидій для оплати частини страхового платежу (страхової премії), нарахованого за договором страхування. Цей Закон сприятиме розвитку страхового ринку в сільськогосподарському виробництві та дасть змогу товаровиробникам знизити витрати на страхування сільськогосподарської продукції. На відміну від Закону України «Про підтримку сільського господарства України», коли сільськогосподарський товаровиробник сплачував 100% премії, а потім самостійно намагався отримати 50% субсидії назад, тепер передбачається, що страхувальник буде сплачувати лише свою частину платежу. Решту коштів держава буде перераховувати централізовано в Аграрний страховий пул. Але, якщо раніше розмір субсидії встановлювався на рівні 50% премії, то тепер її граничний розмір буде визначатися щорічно в державному бюджеті.

Основними принципами страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою, зокрема є:

– підтримка стабільності фінансового становища та кредитоспроможності сільськогосподарських товаровиробників у разі загибелі (знищення, втрати), пошкодження застрахованого майна внаслідок несприятливих природно-кліматичних умов чи інших несприятливих подій, визначених у стандартних договорах страхування;

– обов'язковість укладення договору страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою

²⁴⁵ Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 41. – Ст. 491.

як умови під час надання сільськогосподарським товаровиробникам окремих видів державної підтримки та дотацій, визначених Кабінетом Міністрів України, тощо.

Право страхувати сільськогосподарську продукцію мають сільськогосподарські товаровиробники, що провадять свою діяльність на території України та відповідають визначеним Кабінетом Міністрів України критеріям (крім нерезидентів). У разі передачі сільськогосподарських земель в оренду право страхувати сільськогосподарську продукцію, зокрема посіви та урожай сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень, належить орендареві, крім нерезидентів. Страхові внески, що вносяться орендарем, не можуть включатися у залік орендної плати.

Предметом договору страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою є майнові інтереси страхувальника, пов'язані з його страховими ризиками щодо вирощеної, відгодованої, виловленої, зібраної, виготовленої первинної (без вторинної обробки та переробки) сільськогосподарської продукції (товарів), зазначеної у групах 1-24 УКТ ЗЕД згідно із Законом України «Про Митний тариф України», а саме щодо:

- урожаю сільськогосподарських культур;
- урожаю багаторічних насаджень;
- сільськогосподарських тварин, птиці, кролів, хутрових звірів, бджолосімей, риби та інших водних живих ресурсів і тваринницької продукції.

Перелік сільськогосподарської продукції, страхових ризиків, щодо яких здійснюється страхування з державною підтримкою на відповідний фінансовий рік, затверджується Кабінетом Міністрів України.

Не підлягають страхуванню з державною підтримкою:

- урожаем сільськогосподарських культур, які впродовж трьох або більше років не давали урожаю при їх культивуванні;

– урожай багаторічних насаджень плодоносного віку, які не давали урожаю протягом останніх п'яти років;

– хворі сільськогосподарські тварини, птиця, кролі, хутрові звірі, бджолосім'ї, риба та інші водні живі ресурси і тваринницька продукція, а також ті, що перебувають у зоні карантину або в зоні виникнення надзвичайних епізоотичних обставин.

Формою підтримки сільськогосподарських товаровиробників необхідно вважати і застосування спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності, а також справляння єдиного податку. Водночас сільськогосподарські товаровиробники, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75%, належать до четвертої групи платників єдиного податку. Згідно із Податковим кодексом України, об'єктом оподаткування для платників єдиного податку четвертої групи є площа сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень) та/або земель водного фонду (внутрішніх водойм, озер, ставків, водосховищ), що перебуває у власності сільськогосподарського товаровиробника або надана йому у користування, зокрема на умовах оренди. Водночас права власності/користування земельними ділянками повинні бути оформлені та зареєстровані відповідно до законодавства. А базою оподаткування податком для платників єдиного податку четвертої групи, згідно із п. 292¹.2., для сільськогосподарських товаровиробників є нормативна грошова оцінка одного гектара сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень), з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного за станом на 1 січня базового податкового (звітного) року відповідно до порядку, встановленого розділом XII ПК.

Для платників єдиного податку четвертої групи розмір ставок податку з одного гектара сільськогосподарсь-

ких угідь та/або земель водного фонду залежить від категорії (типу) земель, їх розташування та становить (у відсотках бази оподаткування):

- для ріллі, сіножатей і пасовищ (крім ріллі, сіножатей і пасовищ, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях, а також ріллі, сіножатей і пасовищ, що перебувають у власності сільськогосподарських товаровиробників, які спеціалізуються на виробництві (вирощуванні) та переробці продукції рослинництва на закритому ґрунті, або надані їм у користування, зокрема на умовах оренди) – 0,45;

- для ріллі, сіножатей і пасовищ, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях, – 0,27;

- для багаторічних насаджень (крім багаторічних насаджень, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях) – 0,27;

- для багаторічних насаджень, розташованих у гірських зонах та на поліських територіях, – 0,09;

- для земель водного фонду – 1,35;

- для ріллі, сіножатей і пасовищ, що перебувають у власності сільськогосподарських товаровиробників, які спеціалізуються на виробництві (вирощуванні) та переробці продукції рослинництва на закритому ґрунті, або надані їм у користування, зокрема на умовах оренди, – 3.

Платники єдиного податку четвертої групи сплачують податок щоквартально протягом 30 календарних днів, що настають за останнім календарним днем податкового (звітного) кварталу, в таких розмірах: у I кварталі – 10%; у II кварталі – 10%; у III кварталі – 50%; у IV кварталі – 30%.

Також із 2000 р. надається часткова компенсація процентних ставок на отримання кредитів комерційних банків і здійснення лізингових платежів. Розмір кредитної ставки, що компенсується, максимальний розмір кредитної ставки за залученими кредитами, а також поря-

док компенсації лізингових платежів визначаються Постановою КМУ «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів» від 11 серпня 2010 р.

В Україні можуть здійснюватися й інші види та заходи державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників за окремими напрямками та програмами (розвиток фермерства, кредитної кооперації, рослинництва, тваринництва, підвищення родючості ґрунтів, ведення сільського господарства на радіаційно забруднених територіях тощо).

ОКРЕМІ ЗАХОДИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ, ПЕРЕДБАЧЕНІ ЗАКОНОМ УКРАЇНИ «ПРО ДЕРЖАВНУ ПІДТРИМКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ»

Згідно із Законом «Про державну підтримку сільського господарства України», вперше введено в систему державного регулювання інститут товарних та фінансових інтервенцій, що проводяться з метою стабілізації цін на ринку сільськогосподарської продукції. Така система державного регулювання аграрних ринків широко застосовується в Європейському Союзі, США й інших країнах. Водночас, згідно із Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України», товарна інтервенція – продаж сільськогосподарської продукції при зростанні цін на організованому аграрному ринку понад максимальний рівень, що здійснюється з метою досягнення

рівня рівноваги, у тому числі шляхом продажу товарних деривативів. Товарні інтервенції здійснюються Аграрним фондом шляхом продажу (поставки) окремих об'єктів державного цінового регулювання на організованому аграрному ринку на умовах споту або форварду з метою встановлення ціни рівноваги (фіксіngu) у розмірі, що не перевищує значення максимальної інтервенційної ціни.

Фінансова інтервенція – придбання сільськогосподарської продукції під час падіння спотових цін на організованому аграрному ринку нижче мінімального рівня, яка здійснюється з метою досягнення рівня рівноваги, зокрема шляхом придбання товарних деривативів. Фінансові інтервенції здійснюються Аграрним фондом шляхом придбання окремих об'єктів державного цінового регулювання на організованому аграрному ринку на умовах споту або форварду з метою встановлення ціни рівноваги (фіксіngu) у розмірі, який не є меншим значення мінімальної інтервенційної ціни.

За рішенням Кабінету Міністрів України може запроваджуватися режим заставних закупівель. Згідно із режимом державних заставних закупівель, Аграрний фонд (далі – кредитор) надає бюджетну позику виробнику зерна, яке є об'єктом державного цінового регулювання (далі – позичальник), під заставу такого об'єкта, що оформлюється переданням кредитору подвійного складського свідоцтва.

Розмір суми бюджетної позики не може перевищувати 80% розміру мінімальної інтервенційної ціни. Бюджетна позика надається на строк, встановлений сторонами, який не може перевищувати строк одного маркетингового періоду. Водночас маркетинговий період – це період, який розпочинається з місяця, у якому починає поставлятися (продаватися) окремий вид продукції рослинництва відповідного врожаю, та завершується останнім

числом місяця, що передує місяцю, в якому починає поставлятися (продаватися) такий же вид продукції рослинництва наступного врожаю. Для інших видів сільськогосподарської продукції маркетинговий період дорівнює одному бюджетному (фінансовому) року. З метою фінансового та бюджетного планування маркетинговий період має бути кратним повному календарному місяцю.

Пролонгації та дисконтування (списання) основної суми та процентів не дозволяються.

Згідно із ст. 15 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», при плануванні витрат державного бюджету на черговий рік Кабінет Міністрів України передбачає статтю видатків на надання дотацій виробникам продукції тваринництва. Бюджетна дотація надається з метою підтримки рівня платоспроможного попиту українських споживачів продукції тваринництва та запобігання виникненню збитковості українських виробників такої продукції, але лише щодо окремих об'єктів, передбачених у цій статті. Суб'єктом (отримувачем) бюджетної дотації або спеціальної бюджетної дотації є безпосередній виробник об'єкта такої дотації.

Бюджетна дотація або спеціальна бюджетна дотація виплачується Аграрним фондом у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Розмір бюджетної дотації та порядок її надання встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Цими видами державної підтримки вона не вичерпується, а ст. 17-2 цього ж Закону прямо зазначає на можливість і інших видів державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників.

Водночас у ст. 14 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» чітко зазначено, що недопустимими є будь-які обмеження і дискримінація сільськогосподарських товаровиробників і споживачів їх

продукції. Зокрема, забороняється введення будь-яких адміністративних, кількісних або якісних обмежень при переміщенні аграрної продукції та продуктів її переробки по всій території України з метою запобігання створенню штучного дефіциту аграрної продукції в агроспоживаючих регіонах та спекулятивного збільшення цін на продукти першої необхідності на їх території.

Вважаються недійсними і не підлягають виконанню акти Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо:

а) обмеження законних прав власників сільськогосподарської продукції на вільне володіння, користування або розпорядження нею;

б) введення будь-яких адміністративних, кількісних або якісних обмежень на безперешкодне та вільне переміщення сільськогосподарської продукції по всій території України та на експорт, за винятком випадків, прямо визначених цим Законом;

в) нав'язування власнику сільськогосподарської продукції конкретних покупців (посередників, переробників) або постачальників сировини, матеріально-технічних ресурсів чи інших товарів (робіт, послуг);

г) запровадження будь-яких видів адміністративного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію (у тому числі в окремих регіонах України), не пов'язаних з виконанням норм цього Закону. Посадові чи службові особи, які приймають або підписують вище вказані рішення чи безпосередньо їх виконують, вважаються такими, що перешкоджають законній підприємницькій діяльності власника сільськогосподарської продукції та умисно перевищують надані ним повноваження, що тягне за собою відповідну службову, адміністративну чи кримінальну відповідальність. Збитки власників сільськогосподарської продукції, які можуть виникнути внаслідок прийняття

вище вказаних рішень, підлягають відшкодуванню за рахунок кошторису на утримання органу, що прийняв таке рішення, з наступним регресним відшкодуванням таких збитків за рахунок посадової або службової особи, яка винна у прийнятті, підписанні чи виконанні неправомірних рішень. Заборона дискримінації прав власників сільськогосподарської продукції передбачає, що вартість електричної та теплової енергії, природного газу, вугілля, води, які поставляються (продаються) виробникам сільськогосподарської продукції, а також вартість послуг (тарифи) з транспортування сільськогосподарської продукції залізничним, авіаційним, водним (річковим чи морським) та автомобільним видами транспорту, а також з її зберігання, навантаження, перевантаження, перевалки, інших послуг транспортних організацій (включаючи оренду або іншу плату за використання рухомого складу) встановлюються на рівні, що не перевищує відповідний рівень вартості таких товарів при їх поставці (продажу) іншим особам або рівень вартості таких послуг (тарифів) для продукції, іншої, ніж сільськогосподарська.

Тарифи (плата) за транспортування об'єктів державного цінного регулювання на експорт залізничним, авіаційним, водним (річковим чи морським) та автомобільним видами транспорту, а також за їх зберігання, навантаження, перевантаження, перевалку та інші послуги транспортних (включаючи оренду або іншу плату за використання рухомого складу), припортових, портових чи складських організацій (включаючи елеватори, зернові склади та зерносховища) встановлюються на рівні тарифів, що застосовуються при наданні таких послуг щодо продукції українського виробництва, яка споживається на території України або переміщується транзитом (виходячи з їх найменшої величини). Встановлення будь-яких надбавок, націнок або інших видів платежів, додаткових до такого найменшого тарифу (плати), не припускається.

Перевізники об'єктів державного цінового регулювання не мають права обумовлювати надання своїх послуг (робіт) вимогами щодо страхування будь-яких видів ризиків, пов'язаних із таким перевезенням. У разі порушення цього правила відповідна страхова угода вважається недійсною, а перевізник і страховик та/або їх посадові (службові) особи несуть відповідальність, встановлену законодавством, у тому числі за перешкодження здійсненню законної підприємницької діяльності тощо.

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ АГРАРНОГО ФОНДУ

Згідно із ст. 9 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», Аграрний фонд є державною спеціалізованою установою, уповноваженою Кабінетом Міністрів України провадити цінову політику в агропромисловій галузі економіки України. Аграрний фонд є бюджетною організацією, має свій кошторис, рахунки та здійснює неприбуткову діяльність у межах, визначених цим Законом. Аграрний фонд підпорядковується, є підзвітним та підконтрольним центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну аграрну політику, політику в сфері сільського господарства. Аграрний фонд не є органом державного управління і не може видавати нормативно-правові акти.

Положення про Аграрний фонд затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 2005 р.

Ю. І. Купріна визначила такі ознаки Аграрного фонду:

- 1) це державна бюджетна спеціалізована установа;
- 2) підпорядкованість, підзвітність та підконтрольність центральному органу виконавчої влади з питань аграрної політики;

- 3) компетенція реалізувати цінову політику в агропромисловому секторі економіки;

4) статус юридичної особи.

Додатково нею обґрунтовується така визначальна ознака Аграрного фонду, як його спеціалізованість, що полягає у реалізації ним цінової політики в аграрному секторі економіки.

Проблема. М. С. Кожух небезпідставно зазначає, що Аграрний фонд є якимось особливим суб'єктом аграрного права. Відповідно до Положення про нього, Фонд є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в органах Державного казначейства, печатку, а також штампи і бланки із своїм найменуванням (п. 3), несе відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах належного йому майна відповідно до законодавства (п. 5), здійснює господарську діяльність у сфері закупівлі продовольчої продукції, реалізуючи водночас господарську компетенцію, визначену п. 7 Положення. Отже, Аграрний фонд ніби відповідає всім ознакам суб'єкта господарювання, які визначені ст. 55 ГК України.

Суттєвим аспектом характеристики правового становища Аграрного фонду саме як суб'єкта господарювання (самостійної одиниці), а не лише «провідника» державної політики є наявність у нього власного, суб'єктивного інтересу, який хоча і має публічну природу, але не ототожнюється з іншими публічними інтересами, зокрема державними.

Підтвердженням цього висновку слугує судова практика. Наприклад, між Аграрним фондом (покупець) та ТОВ «Агропромислова компанія «Злагода» (продавець) укладений форвардний біржовий контракт на закупівлю зерна, відповідно до умов якого покупець зобов'язується перерахувати кошти (авансовий платіж) у розмірі 50% від ціни договору на рахунок продавця. Аграрним фондом цей обов'язок було належно виконано. Натомість продавець свої зобов'язання щодо передачі товару у встановлений строк не виконав. Прокурором Ічнянського району в особі

Аграрного фонду в порядку ст. 36-1 Закону України «Про прокуратуру» подано позов до ТОВ «Агропромислова компанія «Злагода» про стягнення авансових платежів та штрафу. Рішенням господарського суду Чернігівської області від 24.03.2010 р. у справі № 19/35 позов задоволено повністю. Постановою Київського апеляційного господарського суду від 13.05.2010 р. вказане рішення суду залишено без змін. За результатами перегляду в касаційному порядку Вищий господарський суд України ухвалив постанову від 02.08.2010 р. про скасування рішень судів попередніх інстанцій та передачі справи на новий розгляд до господарського суду Чернігівської області в іншому складі суду.

Підставою для такого висновку стало те, що господарські суди першої та апеляційної інстанцій під час розгляду справи не з'ясували до кінця дійсні права та обов'язки сторін, а тому ухвалені у справі судові рішення не містять повного юридичного аналізу обставин справи, а правові висновки, що містяться в них, не ґрунтуються на конкретних матеріально-правових нормах. В мотивувальній частині постанови зазначено, що прокурор має представляти інтереси держави у разі порушень або загрози порушень економічних, політичних та інших державних інтересів внаслідок протиправних дій (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб, що вчиняються у відносинах між ними або з державою. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 р. у справі № 3-рп/99 (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді), державні інтереси закріплюються і нормами Конституції України, і нормами інших правових актів. Інтереси держави відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин. В основі перших завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, про-

грам, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону, гарантування державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо. Відтак суди попередніх судових інстанцій, задовольняючи позов, не звернули уваги на те, що прокурором пред'явлено позов не в інтересах держави, а в інтересах державної спеціалізованої бюджетної установи, тобто самостійного суб'єкта господарювання.

Але водночас М. С. Кожух стверджує, що Аграрний фонд, хоч і має певні ознаки суб'єкта господарювання первісної ланки, оскільки реалізація наданої йому господарської компетенції у сфері реалізації державної цінової політики здійснюється шляхом участі у договірних відносинах із виробниками (власниками) сільськогосподарської продукції, проте не може вважатися таким. Оскільки, на відміну від контрагентів, які мають приватну мету – отримання прибутку від господарської діяльності, мета участі Аграрного фонду в договірних відносинах є публічною та полягає у здійсненні регулювання цін на продовольчому ринку та забезпеченні продовольчої безпеки.

Але не є Аграрний фонд і агентом держави на зовнішньому ринку та принципалом – на внутрішньому ринку. Розуміння Аграрного фонду як Державного агента на зовнішньому ринку є коректним лише в окремому випадку та не може поширюватися на всі відносини з його участю. Цей висновок підтверджує і те, що у тексті Закону України «Про зерно та ринок зерна» терміни «Державний агент» та «Аграрний фонд» не ототожнюються, а вживаються окремо.

Аналогічні зауваження слід віднести до кваліфікації Аграрного фонду як принципала у відносинах на внутрішньому ринку. Згідно з ч. 1 ст. 295 ГК України, у агентських відносинах агент має діяти від імені, в інтересах, під

контролем і за рахунок суб'єкта (принципала), якого він представляє. Аграрний фонд вступає у правовідносини з виробниками продовольчої продукції лише на організованому аграрному ринку, в т.ч. на Аграрній біржі. Закон України «Про товарну біржу» не заперечує участі Аграрного фонду як члена біржі у таких відносинах і особисто, і через представника. У разі використання конструкції представництва Аграрний фонд може розглядатися як принципал, а його представник – агент. Але ж це – не єдина, а лише одна із можливих форм прояву правосуб'єктності Аграрного фонду.

Викликають заперечення і розуміння Аграрного фонду як суб'єкта організаційно-владних повноважень, якими, зокрема є органи державної влади.

Подальший аналіз правового статусу Аграрного фонду дає змогу автору зробити висновок, що Аграрний фонд можна визначити як учасника господарських відносин – суб'єкта організаційно-господарських повноважень особливого виду, створеного для досягнення публічної мети – регулювання цін на продовольчому ринку, який у своїй діяльності поєднує досягнення і публічних інтересів (інтересів держави як засновника), і приватних інтересів (власних інтересів як господарюючого суб'єкта)²⁴⁶.

Аграрний фонд здійснює товарні або фінансові інтвенції на організованому аграрному ринку України, використовуючи найліпшу кон'юнктуру біржового ринку, що сформувалася впродовж періоду державного цінового регулювання.

Аграрний фонд також продає або купує на Аграрній біржі об'єкти державного цінового регулювання з або до державного інтервенційного фонду.

²⁴⁶ Кожух М. С. Правовий статус аграрного фонду / М. С. Кожух [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL :<http://bnc.in.ua/nshipublikatsii/storinka-9/>.

Аграрний фонд може здійснювати закупівлю або продаж визначених об'єктами державного цінового регулювання товарів, не пов'язаних із державним ціновим регулюванням, лише за рішенням Кабінету Міністрів України. Водночас ціни закупівлі або продажу не повинні бути вищими/нижчими більш як на 20% максимальної/мінімальної інтервенційної ціни, встановленої на поточний маркетинговий період для об'єкта державного цінового регулювання.

У виняткових випадках Аграрний фонд за рішенням Кабінету Міністрів України може здійснювати закупівлю та продаж матеріально-технічних ресурсів для потреб сільськогосподарських товаровиробників.

Аграрний фонд має виключне право на придбання та продаж об'єктів державного цінового регулювання для потреб державного резерву, а також на продаж об'єктів державного цінового регулювання, які були конфісковані або підлягають продажу відповідно до закону.

Аграрний фонд не може здійснювати спекулятивні операції, придбавати та продавати товарні деривативи (крім форвардів), а також придбавати або продавати об'єкти державного цінового регулювання поза організованим аграрним ринком.

Аграрний фонд самостійно ухвалює рішення про здійснення фінансових чи товарних інтервенцій, зважаючи на положення цього розділу, а також у разі необхідності є стороною біржових договорів (контрактів).

Із метою забезпечення надходження коштів до спеціального фонду державного бюджету Аграрний фонд має право здійснювати реалізацію об'єктів державного цінового регулювання, використовуючи сприятливу ринкову кон'юнктуру.

Аграрний фонд здійснює закупівлю послуг, пов'язаних із комплексом заходів із зберігання, перевезення, переробки

та страхування об'єктів державного цінового регулювання, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Аграрний фонд має право здійснювати експорт об'єктів державного цінового регулювання за окремим рішенням Кабінету Міністрів України.

Аграрний фонд має право створювати державні підприємства, установи, організації.

Із метою забезпечення продовольчої безпеки Аграрний фонд формує державний інтервенційний фонд, який стосовно кожного об'єкта державного цінового регулювання не може бути меншим ніж 20% обсягів їх річного внутрішнього споживання за попередній маркетинговий період.

Кабінет Міністрів України встановлює обсяги формування інтервенційного фонду з урахуванням ситуації, що виникла на аграрному ринку, та прогнозного балансу попиту і пропозиції на наступний маркетинговий період за окремими об'єктами державного цінового регулювання.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Правоохоронна діяльність державних органів як одна із форм державного регулювання сільського господарства.

2. Пріоритетні напрями державної аграрної політики України в умовах інтеграції з ЄС.

3. Особливості державної підтримки українських сільськогосподарських товаровиробників згідно із вимогами СОТ.

4. Дайте власне визначення поняття «державна аграрна політика»

5. Які напрями повинна охоплювати державна аграрна політика на сучасному етапі.

6. Виокреміть функції державного регулювання сільського господарства.

7. Назвіть традиційні форми державного регулювання сільського господарства. У чому полягає їх зміст?

8. Назвіть систему центральних органів виконавчої влади, що здійснюють управління у сфері сільського господарства України.

9. Проаналізуйте заходи державної підтримки сільського господарства України в умовах СОТ.

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Як співвідносяться поняття «державне регулювання» та «державне управління сільського господарства»?

2. Порівняйте зміст та етапи державної аграрної політики та спільної аграрної політики ЄС.

3. Проаналізуйте правовий статус Аграрного фонду.

ТЕМА. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПЕЧНОСТІ ТА ЯКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Характеристика правового регулювання безпечності та якості сільськогосподарської продукції в Україні у контексті забезпечення продовольчої безпеки держави

Правове регулювання стандартизації та сертифікації сільськогосподарської продукції

Особливості правових вимог щодо виробництва та обігу сільськогосподарської продукції

Виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини. Правовий режим спеціальних сировинних зон

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПЕЧНОСТІ ТА ЯКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Проблема якості та безпечності продукції та послуг національного виробника має першочергове значення для визначення рівня життя в країні, її конкурентоспроможності на міжнародному ринку, стабільності національної валюти, тобто є чинником національної безпеки.

Незважаючи на те, що аграрний сектор економіки України має важливе значення для розвитку економіки України загалом, тривалий час законодавством України не було визначено єдиної концепції державної аграрної політики. Лише у 2005 р. 18 жовтня було прийнято Верховною Радою України Закон «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». У

статті 2 цього Закону зазначено, що державна аграрна політика спрямована на досягнення таких стратегічних цілей, зокрема, на гарантування продовольчої безпеки держави (згідно із Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» продовольча безпека – захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності).

Для досягнення цих цілей згідно із ст. 4 Закону «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» держава бере на себе обов'язок сприяння впровадженню ресурсозберігаючих, безпечних та екологічно чистих технологій виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства.

Згідно із «Концепцією поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення», затвердженою розпорядженням КМУ від 24 травня 2004 р. харчування населення є глобальною соціально-економічною проблемою, вирішення якої потребує консолідації зусиль на світовому, національному та регіональному рівні. За оцінками експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), стан здоров'я людини значною мірою залежить від способу життя, зокрема від харчування. На світовому рівні визначено основні проблеми у сфері харчування, що потребують вирішення, зокрема:

- наявність харчових продуктів у достатній кількості (йдеться про продовольчу безпеку держави, яка є складовою національної безпеки);

- доступність харчових продуктів для всіх верств населення (йдеться про продовольчу безпеку кожного);

- безпечність харчових продуктів для здоров'я тощо (якщо донедавна у Європі, та, зокрема, й в Україні,

законодавство було спрямоване на забезпечення якості продукції харчування, то нині акценти змістилися на питання її безпеки. Якість законодавством ЄС розглядається як необхідний інструментарій ринку, як уся декларована і притаманна характеристика продукції).

Стан харчування населення є однією з найважливіших проблем і для України.

Порушуючи цю проблему, необхідно зауважити на її взаємозв'язок із сільськогосподарським виробництвом. Адже основу продуктів харчування становить саме сільськогосподарська продукція у сирому чи переробленому вигляді. Під сільськогосподарською продукцією, згідно із Законом України «Про безпечність та якість харчових продуктів», розуміють сільськогосподарські харчові продукти тваринного та рослинного походження, що призначені для споживання людиною у сирому або переробленому стані як інгредієнти для їжі. Однак цей Закон достатньо побічно регулює питання забезпечення безпечності та якості сільськогосподарської продукції, в основному дія закону, як це очевидно із його преамбули, спрямована на регулювання відносин між органами виконавчої влади, виробниками, продавцями (постачальниками) та споживачами харчових продуктів і визначення правового порядку забезпечення безпечності та якості харчових продуктів, що виробляються, є в обігу, імпортуються, експортуються. Фактично у Законі здебільшого йдеться про безпечність та якість кінцевого продукту – результату переробки сільськогосподарської продукції. Хоча, під харчовим продуктом (їжею) розуміють згідно із цим Законом будь-яку речовину або продукт (сирий, включаючи сільськогосподарську продукцію, необроблений, напівоброблений або оброблений), призначений для споживання людиною. Харчовий продукт охоплює напій, жувальну гумку та будь-яку іншу речо-

вину, зокрема воду, які навмисно включені до харчового продукту під час виробництва, підготовки або обробки.

Закон України від 22 липня 2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів» не послуговується поняттям «сільськогосподарська продукція». Водночас вводиться низка термінів та визначається їх поняття, які дотичні до розуміння поняття сільськогосподарської продукції. Зокрема, Закон визначає поняття первинної продукції. Це – продукція первинного виробництва, яка включає продукти рослинного походження, продукцію тваринництва, рибальства, мисливства. Продуктами рослинного походження вважаються гриби, ягоди, овочі, фрукти та інші харчові продукти рослинного походження, призначені для споживання людиною. До харчових продуктів тваринного походження належать молоко, м'ясо, риба, молюски та ракоподібні, зокрема свіжі, охолоджені або заморожені, яйця, мед, їх похідні та інші продукти, виготовлені з частин тварин, окремих їх органів та/або тканин, призначені для споживання людиною.

Загалом законодавство України, яке у тій чи іншій мірі регулює відносини щодо забезпечення безпеки та якості сільськогосподарської продукції, є достатньо широким. Умовно його можна поділити на такі групи:

– загальне законодавство (Конституція України, у ст. 3 якої зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У зв'язку із цим Конституція гарантує кожній людині невід'ємне право на життя (ст. 27) та передбачає, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло);

– галузеве законодавство (екологічне, зокрема, у сфері забезпечення екологічної безпеки – Закон України

«Про забезпечення санітарного і епідеміологічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р.; Постанова Верховної Ради України «Про основні напрямки державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 р., та ін.; аграрне – Закони України «Про пестициди та агрохімікати» від 2 березня 1995 р.; «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції» від 17 липня 1997 р.; «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» від 3 вересня 2013 р. та ін.; цивільне – Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. та ін.; господарське – Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р.; Закон України «Про захист прав споживачів», який діє в редакції Закону від 1 грудня 2005 р. та ін.)

– спеціальне законодавство (Закон України «Про безпечність та якість харчових продуктів», який діє нині в редакції Закону від 6 вересня 2005 р., та пов'язані із ним законодавчі акти, наприклад, Закон України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» від 14 січня 2000 р. та ін.).

Варто зазначити, що Верховна Рада України 22 липня 2014 р. ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів»²⁴⁷. Згідно із Прикінцевими та перехідними положеннями цей Закон набирає чинності через один рік з дня, наступного за днем його опублікування, крім:

1) пункту 2 частини другої статті 20, статті 21, пункту 4 частини першої статті 64 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», які набувають чинності для:

²⁴⁷ Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 41–42. – Ст. 2024.

– потужностей, які провадять діяльність з харчовими продуктами, у складі яких є необроблені інгредієнти тваринного походження (крім малих потужностей), – через три роки з дня, наступного за днем опублікування цього Закону;

– потужностей, які провадять діяльність з харчовими продуктами, у складі яких відсутні необроблені інгредієнти тваринного походження (крім малих потужностей), – через чотири роки з дня, наступного за днем опублікування цього Закону;

– малих потужностей – через п'ять років з дня, наступного за днем опублікування цього Закону;

2) розділу VII Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», який набуває чинності через два роки з дня, наступного за днем опублікування цього Закону;

3) частини першої статті 36 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», яка набуває чинності через п'ять років із дня, наступного за днем опублікування цього Закону;

4) пункту 5 цього розділу, який набуває чинності з дня, наступного за днем опублікування цього Закону.

Законом запропонована нова редакція Закону «Про безпечність та якість харчових продуктів» під назвою «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», а також внесено зміни до 12 законодавчих актів України, серед яких: Закони «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції», «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів», «Про захист прав споживачів», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякі-

сної та небезпечної продукції», «Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності», «Про ветеринарну медицину», «Про питну воду та питне водопостачання», Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний та Господарський кодекси України, Декрет Кабінету Міністрів України «Про стандартизацію і сертифікацію». Запропоновані зміни стосуються уточнення термінів та їх визначень у сфері харчових продуктів, здійснення повноважень центральних органів виконавчої влади, зокрема щодо вимог до процедур державного контролю харчових продуктів на ринку України та імпортової продукції, скасування деяких дозвільних процедур, запровадження принципів реєстрації джерел ГМО, а не продуктів, вироблених із них, встановлення юридичної відповідальності за правопорушення у відповідній сфері тощо.

Закон «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» змістовно фактично сприйняв положення Регламенту (ЄС) № 178/2002 від 28 січня 2002 року про встановлення загальних принципів і вимог законодавства про харчові продукти, створення Європейського органу з безпеки харчових продуктів і встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпекою харчових продуктів, який вважається в ЄС основним «харчовим законом». Регламент 178/2002 охоплює всі етапи виробництва, переробки й реалізації харчових продуктів, а також кормів для тварин, призначених для виготовлення продуктів для споживання людиною. Отже, стосується всього харчового ланцюжка «від лану до столу». Аналогічно Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» закріплює такий же підхід, коли контролюватися буде весь ланцюг виробництва харчового продукту. Це дасть змогу виявити загрозу на ранньому етапі та запобігти виробництву небезпечного

продукту та, відповідно, потраплянню такого продукту до споживача. На законодавчому рівні це закріплено у формі вимоги обов'язкового запровадження системи управління безпеки харчових продуктів на принципах ХАССП (лат. НАССР). Система аналізу небезпечних факторів та контролю у критичних точках (НАССР) – система, яка ідентифікує, оцінює і контролює небезпечні фактори, що є визначальними для безпеки харчових продуктів.

Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 1 жовтня 2012 р. затверджено вимоги щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпекою харчових продуктів (НАССР)²⁴⁸.

У ст. 21 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпеки та якості харчових продуктів» передбачено, що оператори ринку розробляють, запроваджують та використовують постійно діючі процедури, які базуються на принципах системи аналізу небезпечних факторів та контролю у критичних точках. Проте ці вимоги не поширюються на операторів ринку, що здійснюють первинне виробництво, а також провадять пов'язану з первинним виробництвом діяльність, зокрема транспортування, зберігання та обробку первинної продукції в місці первинного виробництва, за умови, що при цьому не змінюється суттєво стан таких продуктів, а також на транспортування живих тварин, призначених для споживання людиною, транспортування з місця первинного виробництва до потужності продуктів рослинного походження, продуктів рибальства, а також продуктів полювання.

За невиконання обов'язку щодо впровадження на потужностях постійно діючих процедур, заснованих на принципах системи аналізу небезпечних факторів та кон-

²⁴⁸ Офіційний вісник України. – 2012. – № 81. – Ст. 3290.

тролю у критичних точках (НАССР), передбачається відповідальність шляхом застосування штрафних санкцій на юридичних осіб – у розмірі від тридцяти до сімдесяти п'яти мінімальних заробітних плат, на фізичних осіб-підприємців – у розмірі від трьох до п'ятнадцяти мінімальних заробітних плат та зупинення роботи потужності.

Тому можна констатувати, що процес інтеграції України до ЄС розвивається в напрямі гармонізації вітчизняного законодавства з європейським та міжнародним, адаптації національних стандартів безпечності харчової продукції до європейських та світових вимог.

Нині основною розбіжністю у вітчизняному й європейському законодавстві є ставлення до таких категорій, як якість і безпечність продукту. В країнах ЄС якість харчових продуктів – це категорія суто комерційна, котра не підлягає контролю з боку держави. В Україні якість і безпечність харчових продуктів – єдине ціле, і тільки в такому випадку продукція відповідає вітчизняним стандартам. Важливим є також збереження українських смакових і технологічних традицій. Проте новий Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» послуговується переважно термінами «безпечний харчовий продукт», тобто такий харчовий продукт, який не впливає шкідливо на здоров'я людини та є придатним для споживання та «небезпечний харчовий продукт», тобто такий, що є шкідливим для здоров'я та/або непридатним для споживання. Водночас під час встановлення небезпечності харчового продукту враховуються: звичайні умови використання харчового продукту споживачем, кожна стадія його виробництва, переробки та обігу; інформація, надана споживачеві, зокрема про маркування включно з інформацією про дату кінцевого продажу, та інша загальнодоступна споживачеві інформація про уникнення негативних для здо-

ров'я наслідків, пов'язаних із харчовим продуктом чи категорією харчових продуктів.

Під час встановлення шкідливості харчового продукту для здоров'я враховуються: можливий короткостроковий чи довгостроковий вплив харчового продукту на здоров'я людини, яка його споживає, та на майбутні покоління; можливий накопичувальний ефект токсичності; особлива чутливість організму окремої категорії споживачів, якщо харчовий продукт призначений для цієї категорії споживачів.

Поняття якості харчового продукту в Законі немає, проте застосовується термін «окремі показники якості харчового продукту». Це показники та/або властивості харчового продукту, що застосовуються для виконання одного або кількох завдань:

- відокремлення традиційного харчового продукту від інших харчових продуктів;

- встановлення вимог до продуктів для дитячого харчування, для харчових продуктів для спеціальних медичних цілей, а також для харчових продуктів, які є повною заміною звичайних харчових продуктів для контролю ваги;

- інформування споживачів про властивості харчового продукту, зокрема шляхом його маркування.

Водночас, згідно із ст. 16 Закону «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», визначення та перегляд вимог щодо окремих показників якості харчових продуктів має здійснюватися з урахуванням:

- 1) міжнародних стандартів, інструкцій чи рекомендацій щодо окремих показників якості харчових продуктів;

- 2) вимог законодавства Європейського Союзу щодо окремих показників якості харчових продуктів у разі відсутності міжнародних стандартів, інструкцій чи рекомендацій.

У жодному разі вимоги щодо окремих показників якості харчових продуктів не повинні обмежувати торгів-

лю більше, ніж це необхідно для досягнення належного рівня захисту інтересів споживачів, урахуваючи технічну та економічну доцільність. Вимоги щодо окремих показників якості харчових продуктів застосовуються лише в обсязі, необхідному для захисту інтересів людини, і з урахуванням неприпустимості без необґрунтованої дискримінації між вітчизняними та імпортними харчовими продуктами або між різними постачальниками харчових продуктів.

Зміни до вимог щодо окремих показників якості харчових продуктів негайно після їх прийняття публікуються у відповідному офіційному друкованому виданні і набувають чинності не раніше ніж через дев'ять місяців із дня їх публікації.

Держава здійснює регулювання безпечності та окремих показників якості харчових продуктів шляхом:

- встановлення санітарних заходів;
- встановлення вимог до окремих показників якості харчових продуктів;
- державної реєстрації визначених цим Законом об'єктів санітарних заходів;
- видачі, припинення, анулювання та поновлення експлуатаційного дозволу;
- інформування та підвищення обізнаності операторів ринку і споживачів щодо безпечності та окремих показників якості харчових продуктів;
- встановлення вимог щодо стану здоров'я персоналу потужностей;
- участі у роботі відповідних міжнародних організацій;
- здійснення державного контролю;
- притягнення операторів ринку, їх посадових осіб до відповідальності у разі порушення законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів.

Окрему групу законодавства щодо безпеки та якості, зокрема, сільськогосподарської продукції становить зако-

нодавство, сфера регулювання якого – генетично модифікована продукція. Згідно із Законом України від 31 травня 2007 р. «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні та практичному використанні генетично модифікованих організмів» регулюванню цим Законом підлягають:

- генетично-інженерна діяльність, що здійснюється у замкненій системі;

- генетично-інженерна діяльність, що здійснюється у відкритій системі. Відкритою вважається система здійснення генетично-інженерної діяльності, що передбачає контакт ГМО з населенням та навколишнім середовищем під час запланованого вивільнення їх у навколишнє середовище, застосування у сільськогосподарській практиці, промисловості, медицині та в природоохоронних цілях, передачі технологій та інших сферах обігу ГМО;

- державна реєстрація ГМО та продукції, виробленої з їх використанням;

- введення в обіг і подальший обіг ГМО та продукції, виробленої з їх використанням;

- експорт, імпорт та транзит ГМО.

Генетично-інженерна діяльність у замкненій системі підлягає ліцензуванню.

Обов'язковою умовою використання ГМО у відкритій системі є наявність методів і методик їх ідентифікації, розроблених за міжнародними стандартами та затверджених в установленому порядку в Україні. Забороняється вивільнення в навколишнє природне середовище ГМО до їх державної реєстрації. До державної реєстрації вивільнення в навколишнє природне середовище ГМО можливе тільки з метою державної апробації (випробовувань). Проведення державної апробації (випробовувань) ГМО у відкритій системі здійснюється виключно на підставі дозволу, який видається центральним органом вико-

навчої влади, що реалізує державну політику в сфері охорони навколишнього природного середовища. Дозвіл видається одноразово на проведення державної апробації (випробовувань) конкретно визначеного ГМО.

Центральні органи виконавчої влади ведуть Державні реєстри ГМО та продукції, виробленої з їх застосуванням, розміщують їх на власних офіційних веб-сайтах та регулярно публікують у засобах масової інформації. Продукція, яка реєструється у Державних реєстрах ГМО:

- сорти сільськогосподарських рослин та породи тварин, створені на основі ГМО;
- засоби захисту рослин, отримані з використанням ГМО.

Державна реєстрація здійснюється строком на п'ять років на безоплатній основі. Перереєстрація здійснюється у тому ж порядку, що і реєстрація.

У державній реєстрації ГМО та продукції, виробленої з їх застосуванням, може бути відмовлено в разі отримання науково обґрунтованої інформації щодо їх небезпеки для здоров'я людини або навколишнього природного середовища під час використання за цільовим призначенням.

До генетично модифікованих сортів рослин можуть бути застосовані обмеження щодо їх вирощування на землях, перелік яких визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» щодо інформування громадян про наявність у харчових продуктах генетично модифікованих організмів (ГМО) ч. 1 ст. 38 доповнено п. 10 такого змісту: «10) наявність чи відсутність у харчових продуктах генетично модифікованих організмів (ГМО), що відображається на етикетці хар-

чового продукту написом «з ГМО» чи «без ГМО» відповідно». Згідно із Постановою Кабінету Міністрів України від 13 травня 2009 р. «Про затвердження Порядку етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми або вироблені з їх використанням та вводяться в обіг»²⁴⁹ етикетування харчових продуктів, які містять генетично модифіковані організми обсягом понад 0,9% або вироблені із сільськогосподарської продукції, вміст генетично модифікованих організмів у якій становить понад 0,9%, повинне проводитися їх виробником (постачальником) із зазначенням відповідної інформації.

Україна на підставі Закону України від 12 вересня 2002 р.²⁵⁰ приєдналась до Картахенського протоколу про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття, мета якого полягає у сприянні забезпеченню належного рівня захисту в галузі безпечної передачі, обробки і використання живих змінених організмів, отриманих у результаті використання сучасної біотехнології, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню.

Згідно із Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. «Про схвалення розроблених Міністерством аграрної політики та продовольства планів імплементації деяких актів законодавства ЄС»²⁵¹, Україна зобов'язується імплементувати Регламент (ЄС) № 1830/2003 від 22 вересня 2003 р. Європейського Парламенту та Ради щодо відстеження і маркування генетично модифікованих організмів і відстеження продуктів харчування та ко-

²⁴⁹ Урядовий кур'єр від 04.06.2009. – № 98.

²⁵⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/152-15>.

²⁵¹ Урядовий кур'єр від 10.12.2014. – № 230

рмів, вироблених з генетично модифікованих організмів, що вносить зміни до Директиви 2001/18/ЄС (Офіційний вісник ЄС, L 268, 18 жовтня 2003 р., С. 24–28).

Постанова Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки»²⁵² сприяє створенню системи економічних стимулів виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції на основі технологій біологічного землеробства.

3 вересня 2013 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини»²⁵³. Цей Закон регулює відносини у сфері виробництва та обігу органічної продукції (сировини) та поширюється на суб'єктів господарювання, які провадять господарську діяльність у цій сфері, та на органічну продукцію (сировину), отриману відповідно до вимог цього Закону.

Вказаний Закон визначає органічну продукцію як продукцію, отриману в результаті сертифікованого виробництва. Передбачає, зокрема, впровадження системи контролю на всіх етапах виробництва органічної продукції, а також процедури інспектування та сертифікації її виробництва і переробки. Закон визначає державну політику в сфері органічного виробництва, спрямовану на розвиток внутрішнього ринку органічної продукції, виробництво органічної продукції високої якості, охорону довкілля, відтворення і раціонального використання природних ресурсів, охорони здоров'я населення, здійснення державного нагляду (контролю) під час виробництва, переробки, маркування, перевезення, зберігання та обігу органічної продукції (сировини) тощо.

²⁵² Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38. – Ст. 248.

²⁵³ Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 20–21. – Ст. 721.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАНДАРТИЗАЦІЇ ТА СЕРТИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Важливою правовою вимогою СОТ, яка впливає з Угоди про технічні бар'єри в торгівлі, є відповідність сільськогосподарської продукції технічним регламентам. Відповідно до цієї Угоди, технічний регламент – це документ, у якому визначено характеристики товару або пов'язані з ними виробничі процеси чи способи виробництва, включаючи чинні адміністративні положення, дотримання яких є обов'язковим²⁵⁴. Слід зазначити, що технічний регламент (так же як і стандарт) може містити виключно вимоги щодо пакування, маркування, етикування, тобто не визначати вимог щодо якості продукції. Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» визначає технічний регламент як нормативно-правовий акт, затверджений рішенням Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, спільними або окремими рішеннями європейських законодавчих органів – Європейської комісії, Європейської Ради, Європейського Парламенту, у якому визначено характеристики продукції або пов'язані з нею процеси чи способи виробництва, а також вимоги до послуг, включаючи відповідні положення, дотримання яких є обов'язковим. Технічний регламент може також містити вимоги до термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певної продукції, процесу чи способу виробництва. Технічний регламент не містить санітарних заходів. У разі відсутності технічного регламенту щодо певного об'єкта регулювання, затвердженого рішенням

²⁵⁴ Угода про технічні бар'єри в торгівлі: Угода від 15.04.1994 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 84. – Ст. 2989.

Верховної Ради України або Кабінету Міністрів України, застосовується за наявності технічний регламент Європейського Союзу.

Відмінною рисою технічного регламенту, що відрізняє його від стандарту, є обов'язковість, адже стандарт, відповідно до Угоди про технічні бар'єри в торгівлі, є обов'язковим до застосування²⁵⁵.

Відповідно до вимог Угоди про технічні бар'єри в торгівлі, стандарти визначаються як добровільні (термін «стандарт – документ, який затверджено визнаним органом і який визначає призначені для загального і багатократного використання правила, інструкції або характеристики товарів чи пов'язаних із ними виробничих процесів або способів виробництва, дотримання яких є обов'язковим. Він може також включати або містити тільки вимоги щодо термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певного товару, виробничого процесу чи способу виробництва»).

Згідно із зобов'язаннями України з питань імплементації Угоди про технічні бар'єри в торгівлі, з дати приєднання України до СОТ усі національні та регіональні стандарти мають бути добровільними, крім тих, на які посилаються або які визначені технічними регламентами. У статті 9 Закону України «Про підтвердження відповідності» від 17 травня 2001 року визначено, що із введенням у дію технічних регламентів центральний орган виконавчої влади з питань оцінки відповідності офіційно публікує перелік національних стандартів, добровільне застосування яких може сприйматись як доказ відповідності продукції вимогам технічних регламентів. Виробник чи постачальник також має право підтвердити відповідність

²⁵⁵ Угода про технічні бар'єри в торгівлі: Угода від 15.04.1994 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 84. – Ст. 2989

продукції вимогам технічних регламентів іншими, ніж відповідність стандартам, шляхами, передбаченими цими регламентами.

Встановлення в Україні стандартів, інших нормативних документів здійснюється із урахуванням положень Кодексу добросовісної практики з розроблення, прийняття і застосування стандартів відповідно до Угоди СОТ про технічні бар'єри в торгівлі, що є додатком до Маракеської угоди про заснування Світової організації торгівлі 1994 року. Водночас необхідно вказати, що законодавство в сфері стандартизації не поширюється на санітарні заходи, які розроблені та застосовуються для захисту людини від ризиків, пов'язаних із харчовими продуктами; заходи, що розробляються і застосовуються на підставі медичних вимог безпеки для здоров'я людини; фітосанітарні заходи, які розроблені та застосовуються для захисту рослин від шкідливих організмів; ветеринарно-санітарні заходи, які розроблені та застосовуються для захисту життя і здоров'я людини та тварин від хвороб тварин. Ця сфера регулювання належить законодавству про безпечність та якість харчових продуктів. Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» передбачає, що стандарти для харчових продуктів, методики досліджень (випробувань) та порядок відбору зразків є обов'язковими для виконання лише у разі, коли це передбачено законом.

Щодо сертифікації продукції, то в Україні вона поділяється на обов'язкову та добровільну.

Згідно із Законом України від 17 травня 2001 р. «Про підтвердження відповідності»²⁵⁶ (Закон втрачає чинність 10.02.2016 р.) сертифікація – процедура, за допомогою якої визначений в установленому порядку орган

²⁵⁶ Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 32. – Ст. 169.

документально засвічує відповідність продукції, систем якості, систем управління якістю, систем екологічного управління, персоналу встановленим законодавством вимогам.

У ст. 32 Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» вказано, що сертифікація харчових продуктів необов'язкова. Проте це не стосується процедури видачі міжнародного сертифіката, передбаченого цим Законом. Окремі вимоги щодо сертифікації, наприклад насіння та садивного матеріалу, регулюються спеціальним законодавством, зокрема Законом України від 26 грудня 2002 р. «Про насіння і садивний матеріал», Постановою КМУ від 22 квітня 2013 р.²⁵⁷ «Про затвердження Тимчасового порядку проведення сертифікації насіння та садивного матеріалу»²⁵⁸ тощо.

Питання безпеки та якості імпоротної сільськогосподарської продукції регулюються Законом України від 17 липня 1997 р. «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції»²⁵⁹. Згідно із цим Законом, сільськогосподарська продукція, яка ввозиться на митну територію України, підлягає обов'язковій сертифікації (крім сировини, яка ввозиться виключно для виробництва товарів, що підлягають обов'язковій сертифікації), санітарно-епідеміологічному, радіологічному, а в разі ввезення об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду – товарів першої – п'ятої, сьомої, десятої, дванадцятої, чотирнадцятої – шістнадцятої, дев'ятнадцятої, двадцять першої, двадцять третьої груп Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТ ЗЕД) – ветеринарному контролю. Водночас

²⁵⁷ Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 13. – Ст. 92.

²⁵⁸ Урядовий кур'єр від 08.05.2013. – № 82

²⁵⁹ Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 44. – Ст. 281.

іноземні сертифікати беруться до уваги виключно у випадках, коли взаємне визнання таких сертифікатів передбачено нормами відповідних міжнародних договорів.

Згідно із ст. 21 Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів», виробник сільськогосподарської продукції, призначеної для споживання людиною, харчових продуктів, харчових добавок, ароматизаторів або допоміжних матеріалів для переробки зобов'язаний видавати декларацію виробника на такі об'єкти під час введення їх в обіг. Виробник може скласти декларацію про відповідність за власною ініціативою або на підставі договору із споживачем, водночас він несе відповідальність за включення недостовірних відомостей у декларацію згідно із законами України. Декларація про відповідність оформляється, коли на підприємстві високий рівень організації контролю якості, є вся НД з вимогами до продукції й підприємство усвідомлює відповідальність за виготовлення сертифікованої ним продукції.

Декларація виробника засвідчує відповідність харчових продуктів, харчових добавок, ароматизаторів або допоміжних матеріалів для переробки вимогам, визначеним у декларації за умови, що вимоги, встановлені виробником, виконуються впродовж подальших дій.

Декларація виробника видається на визначений період для серійного виробництва одного й того ж харчового продукту, харчової добавки, ароматизатора, допоміжного засобу для переробки або для партії.

Якщо декларація виробника видається на серійне виробництво продукту, включені до неї партії повинні зазначатись у такій декларації виробника. Декларація виробника, що видається на партію, повинна містити посилання на конкретну партію. Декларація виробника повинна містити таку інформацію:

- 1) назву та адресу виробника;

2) назву харчового продукту, харчової добавки, ароматизатора, допоміжного матеріалу для переробки та іншу інформацію, необхідну для ідентифікації продукту;

3) посилання на санітарні заходи, технічні регламенти або стандарти, відповідність з якими засвідчується, та умови, за яких така відповідність буде підтримуватися (умови транспортування, зберігання та інші умови обігу);

4) дату видачі, ім'я, підпис та посаду особи, яка видала декларацію виробника;

5) для продуктів, вироблених в Україні, контрольний (реєстраційний) номер, наданий виробнику після отримання експлуатаційного дозволу відповідно до положень ст. 22 цього Закону.

Виробник, що видає декларацію виробника, повинен мати документальні докази дійсності його декларації. Такими документальними доказами визнаються, зокрема, протоколи вимірювань, досліджень, проведених акредитованою лабораторією, документи про впровадження на виробництві систем НАССР або аналогічних систем забезпечення безпечності та якості вироблених товарів, експлуатаційні дозволи і документи про результати державного контролю та державного нагляду санітарної та/або ветеринарної служби відповідно.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВИХ ВИМОГ ЩОДО ВИРОБНИЦТВА ТА ОБІГУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Згідно із ст. 36 Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» забороняється:

1) обіг харчових продуктів на потужностях (об'єктах), що не відповідають вимогам санітарних заходів;

2) продаж харчових продуктів домашнього виготовлення;

3) обіг необроблених харчових продуктів тваринного походження, у тому числі туш тварин, на яких безпосе-

редньо та/або на упаковці відсутня позначка придатності (маркування у формі позначки придатності) за відсутності відповідних ветеринарних документів.

Зазначені харчові продукти підлягають вилученню у порядку, встановленому цим Законом.

Вилучені харчові продукти, які неможливо повернути в обіг, використовуються для інших, ніж споживання людьми, цілей або підлягають знищенню у порядку, встановленому законом.

Знищення харчових продуктів, повернення їх в обіг для споживання людиною або для інших, ніж споживання людиною, цілей здійснюється виробником (власником) за його рахунок. Порядок знищення харчових продуктів або умови, які повинні виконуватися для повернення їх в обіг для споживання людиною або для інших, ніж споживання людиною, цілей, встановлюються відповідним головним санітарним лікарем або головним ветеринарним інспектором.

Додатково у ст. 35 цього Закону передбачено вимоги щодо реалізації сільськогосподарської продукції на агропродовольчих ринках. Зокрема, встановлюється, що цілі туші або частини туш парнокопитних та інших копитних тварин, туші свійської птиці, кролів та малих диких тварин, риба, мед, яйця, молоко необроблене, сир домашнього виробництва і продукти рослинного походження можуть продаватися на агропродовольчих ринках за умови підтвердження їхньої придатності за результатами випробувань (досліджень) державної лабораторії ветеринарно-санітарної експертизи, яка знаходиться на агропродовольчому ринку. Не підлягають зазначеним випробуванням харчові продукти недомашнього виробництва, які супроводжуються документами відповідно до закону.

Позначка придатності ставиться на цілі туші або частини туш парнокопитних та інших копитних тварин, на кожну тушу малих диких тварин та свійської птиці, кролів, щодо яких підтверджено придатність для споживання

людиною, за результатами випробувань (досліджень) державної лабораторії ветеринарно-санітарної експертизи, яка знаходиться на агропродовольчому ринку. На тушах, непридатних для споживання людиною, які на підставі результатів лабораторних досліджень (випробувань) не можуть використовуватися для споживання людиною, наносяться насічки на поверхні всієї туші, що вказують на непридатність продукту для споживання людиною.

Придатність для споживання людиною продуктів рослинного походження, а також необробленого молока та сиру домашнього виробництва підтверджується за результатами випробувань (досліджень) державної лабораторії ветеринарно-санітарної експертизи.

Харчовий продукт, який є непридатним для споживання людиною, але не становить безпосередньої загрози (низький ризик) для здоров'я людини, не допускається до реалізації та утилізується власником. Харчовий продукт, який є непридатним для споживання людиною, але становить безпосередню загрозу (високий ризик) для здоров'я людини, підлягає негайному вилученню власником та утилізації або знищенню під контролем державного інспектора відповідно до законодавства.

Забороняється функціонування агропродовольчого ринку за відсутності лабораторії ветеринарно-санітарної експертизи.

Водночас більш жорсткі вимоги передбачені Законом України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів».

ВИРОБНИЦТВО ТА ОБІГ ОРГАНІЧНОЇ СЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА СИРОВИНИ. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ СПЕЦІАЛЬНИХ СИРОВИННИХ ЗОН

Прагнення України інтегруватися у європейське співтовариство зумовлює необхідність відповідати високим європейським стандартам життя, зокрема, й щодо спожив-

вання екологічно чистої, безпечної та якісної сільськогосподарської продукції та продуктів харчування з неї. Водночас лише останніми роками, якщо не враховувати кількості декларативних законодавчих положень у постановах Кабінету Міністрів України*, Україна активно повернулася до проблеми законодавчого регулювання виробництва органічної сільськогосподарської продукції та сировини. Результатом цих зусиль стало прийняття Закону України від 3 вересня 2013 р. «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини»²⁶⁰ (набрав чинності 9 січня 2014 р.) із змінами.

Етапним законом, який спрямовував сільськогосподарських товаровиробників на виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції, став Закон України від 14 вересня 2006 р. «Про дитяче харчування». Згідно із цим Законом, гарантією безпечності та якості дитячого харчування є, зокрема, його виробництво з високоякісної сировини, вирощеної у спеціальних сировинних зонах, правовий режим яких визначався цим Законом та Постановою Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2007 р. «Про затвердження Порядку надання статусу спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування»²⁶¹. Але навіть і цими нормативно-правовими актами допускається застосування пестицидів та агрохімікатів, хоч і за спеціальними технологіями, що забезпечують отримання продукції, яка відповідає обов'язковим параметрам безпечності, затвердженим відповідно до закону.

Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» містить

* Наприклад, постанова КМУ від 19 вересня 2007 р. «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р.»

²⁶⁰ Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 20–21. – Ст. 721.

²⁶¹ Офіційний вісник України. – 2007. – № 76. – Ст. 2819.

значно жорсткіші вимоги до виробництва органічної продукції (сировини). Під поняттям останнього розуміється виробнича діяльність фізичних або юридичних осіб (зокрема з вирощування та переробки), де під час такого виробництва виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо, та на всіх етапах виробництва (вирощування, переробки) застосовуються методи, принципи та правила, визначені цим Законом для отримання натуральної (екологічно чистої) продукції, а також збереження та відновлення природних ресурсів.

Органічною сировиною водночас визнається сировина, отримана в результаті сертифікованого виробництва відповідно до вимог Закону «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» та яка спрямовується на подальше використання для отримання нової продукції. А органічною продукцією – відповідно продукція, отримана в результаті сертифікованого виробництва згідно з вимогами цього Закону.

Не вважаються органічною продукцією продукти полювання та рибальства диких тварин, але, наприклад, збирання дикорослих рослин та їх частин, що природно ростуть у лісах та на сільськогосподарських угіддях, може вважатися виробництвом органічної продукції, якщо:

1) такі райони не піддавалися протягом періоду не менш як п'ять років обробці продуктами, використання яких заборонено цим Законом;

2) таке збирання не впливає на стабільність природного середовища, існування або збереження видів рослин у районі збирання (п. 4, 5 ст. 16 Закону).

Здійснювати виробництво органічної продукції (сировини) має право фізична чи юридична особа, яка пройшла оцінку відповідності виробництва органічної продукції (сировини), отримала сертифікат відповідності та включена до Реєстру виробників органічної продукції

(сировини). Реєстр виробників органічної продукції (сировини) є відкритим та загальнодоступним. Доступ до Реєстру виробників органічної продукції (сировини) є безоплатним і забезпечується шляхом його оприлюднення та підтримки в актуальному стані на офіційному веб-сайті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів. Порядок ведення Реєстру виробників органічної продукції (сировини) розробляється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику, та затверджується Кабінетом Міністрів України.

Загальні правила виробництва та обігу органічної продукції та сировини встановлюються Законом. Проте законодавець вимагає розробку детальних правил виробництва та обігу органічної продукції та сировини, які розробляються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику, та затверджуються Кабінетом Міністрів України. Такі детальні правила повинні розроблятися за кожним видом органічної продукції та сировини, а також містити переліки речовин, які забороняється використовувати під час виробництва органічної продукції (сировини); допустимі обсяги та перелік неорганічної продукції, речовин, продукції, отриманої в перехідний період, які можуть у виключних випадках використовуватися при виробництві органічної продукції (сировини); критерії оцінки придатності сільськогосподарських угідь для виробництва органічної продукції (сировини) тощо.

До загальних правил виробництва органічної продукції (сировини) рослинного походження належать:

- 1) використання методів, що оптимізують біологічну активність ґрунтів, забезпечують збалансоване постачання поживних речовин рослинам, зберігаючи земельні та інші природні ресурси, необхідні для виробництва органічної продукції (сировини);

2) впровадження ґрунтоохоронних технологій вирощування сільськогосподарських культур, які запобігають виникненню у ґрунті ерозійних чи інших деградаційних процесів;

3) підтримання стійкості рослин профілактичними заходами шляхом вибору відповідних видів та сортів, стійких до шкідників і хвороб, відповідних сівозмін, механічних, фізичних та біологічних методів захисту;

4) збільшення популяції корисних комах, мікроорганізмів та природних паразитів як біологічного контролю шкідників та хвороб рослин;

5) використання як добрив матеріалів мікробіологічного, рослинного чи тваринного походження, які розщеплюються біологічно;

6) використання лише сертифікованих органічного насіння та посадкового матеріалу;

7) добрива та поліпшувачі ґрунту можуть використовуватися, лише якщо їх використання було дозволено згідно із статтею 17 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини». Водночас забороняється використовувати мінеральні азотні добрива;

8) у разі встановлення загрози для рослин продукти для захисту рослин можуть використовуватися, лише якщо їх використання було дозволено згідно із статтею 17 цього Закону;

9) продукти для очищення та дезінфекції під час виробництва продукції рослинництва використовуються, лише якщо їх використання дозволено при органічному виробництві згідно із статтею 17 цього Закону.

До загальних правил виробництва органічної продукції (сировини) тваринного походження належать:

1) під час вибору порід враховується здатність тварин пристосовуватися до місцевих умов, їх життєздатність, стійкість до хвороб;

2) утримання тварин здійснюється з урахуванням фізіологічних та поведінкових потреб шляхом забезпечення тваринам умов життя, що відповідно враховують основні аспекти їхнього природного поводження, достатній ступінь свободи пересування, дотримання оптимальної кількості тварин на одиницю площі, застосування системи розведення тварин, яка зважає на їх поведінкові потреби;

3) утримання тварин здійснюється шляхом мінімізації стресу тварин, сприяння їх здоров'ю та благополуччю, стимулювання їх природного імунного захисту та запобігання використанню хімічних алопатичних ветеринарних препаратів;

4) приміщення для утримання тварин повинні відповідати біологічним і поведінковим потребам тварин та забезпечувати вільний доступ до місць годівлі та джерел питної води; належну теплоізоляцію, опалення, охолодження, вентилявання приміщень із метою підтримки циркуляції повітря, рівня запиленості, температури, відносної вологості повітря в межах, необхідних для здоров'я тварин; належне природне провітрювання приміщення і надходження денного світла; передбачати відповідні заходи на випадок пожежі, виходу з ладу системи механічного обслуговування і перебоїв енергоносіїв;

5) годування тварин здійснюється кормами, отриманими в результаті органічного виробництва та з природних речовин несільськогосподарського походження;

6) неорганічні кормові матеріали рослинного походження, кормові матеріали тваринного та мінерального походження, кормові добавки, окремі продукти, що використовуються для харчування тварин, та технологічні добавки застосовується, лише якщо їх використання було дозволено згідно із статтею 17 цього Закону;

7) під час репродукції використовуються переважно природні методи;

8) будь-які болісні відчуття тварин зводяться до мінімуму, включаючи відчуття під час забою;

9) прив'язування або ізоляція поголів'я забороняється, крім випадків, коли це необхідно для забезпечення безпеки, благополуччя або у ветеринарних цілях;

10) час транспортування тварин повинен зводитися до мінімуму;

11) продукти тваринництва виробляються з тварин, які були на органічному утриманні від народження й упродовж усього життя;

12) виключається вирощування штучно виведених поліплідних тварин;

13) продукти для очищення та дезінфекції під час виробництва продукції тваринництва використовуються лише у разі, якщо їх використання дозволене при органічному виробництві згідно із статтею 17 цього Закону;

14) персонал, що доглядає за тваринами, повинен мати базові знання та навички щодо охорони здоров'я та благополуччя тварин.

До загальних правил виробництва органічної продукції аквакультури належать:

1) під час вибору порід враховується здатність тварин пристосовуватися до перебування у штучних умовах або у відповідних рибогосподарських водних об'єктах;

2) під час репродукції використовуються переважно природні методи;

3) утримання тварин повинне забезпечувати задоволення еволюційних, фізіологічних та поведінкових потреб тварин шляхом належного та достатнього годування, забезпечення належної якості води, побудови споруд, що відповідно враховують основні аспекти їх природного поводження, щільність поголів'я;

4) годування тварин здійснюється кормами, отриманими в результаті органічного виробництва;

5) під час виробництва такої продукції аквакультури, як молюски, та інших видів, які не годуються людиною, а живляться природним планктоном, повинна забезпечуватися можливість задоволення їх потреб у харчуванні природним шляхом, крім молодих особин, що відгодовуються у розплідниках та інкубаторах;

6) повинні здійснюватися регулярне очищення та дезінфекція приміщень та споруд;

7) утримання має здійснюватися так, щоб мінімізувати можливість втечі стада;

8) органічні тварини повинні утримуватися окремо від інших тварин аквакультури;

9) будь-які болісні відчуття тварин зводяться до мінімуму, включаючи відчуття під час забою.

До загальних правил виробництва органічної продукції (сировини) бджільництва належать:

1) під час вибору видів враховується здатність бджіл пристосовуватися до місцевих умов, їх життєздатність, стійкість до хвороб;

2) під час репродукції використовуються переважно природні методи;

3) площа збирання нектару повинна забезпечувати необхідне і достатнє харчування, доступ до води;

4) джерела натурального нектару і пилку повинні складатися з рослин, вирощених відповідно до вимог цього Закону і правил виробництва та обігу органічної продукції та сировини, та/або дикорослих рослин;

5) здоров'я бджіл має підтримуватися на основі превентивних заходів;

6) вулики повинні бути виготовлені з натуральних матеріалів, які не створюють небезпеку забруднення навколишнього природного середовища та продуктів бджільництва;

7) забороняється знищення бджіл у стільниках як метод, пов'язаний із збиранням продуктів бджільництва.

В органічному виробництві якість сільськогосподарської продукції та сировини безпосередньо залежить від якості використовуваних земель (ґрунтів). Аналіз чинного законодавства України у цій сфері дає підстави визначити такі елементи правового режиму земель (земельних ділянок), що використовуються для вирощування органічної сільськогосподарської продукції (сировини):

1) Придатність земель (ґрунтів) для виробництва органічної продукції та сировини визначається на підставі оцінки придатності земель (ґрунтів) для виробництва органічної продукції та сировини, що здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, у галузі охорони земель. Порядок оцінки придатності земель (ґрунтів) для виробництва органічної продукції затверджується Кабінетом Міністрів України.

2) Вимоги до використання земель для виробництва органічної сільськогосподарської продукції та сировини є складовою перехідного періоду, який розпочинається із дня подання заяви встановленого зразка про перехід на виробництво органічної продукції (сировини) до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів. При цьому Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, може прийняти рішення про визнання частиною перехідного періоду будь-якого попереднього проміжку часу, якщо до земельних ділянок застосовувалися заходи, які забезпечують невикористання на цих земельних ділянках продуктів, не дозволених до використання при виробництві органічної продукції, що підтверджується відповідними документами; земельні ділянки не обробляли-

ся продуктами, не дозволеними для органічного виробництва, протягом двох і більше років, що підтверджується відповідними документами (п. 4 ст. 30 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини»).

3) До принципів виробництва органічної продукції (сировини), зокрема, належать принцип довгострокового підтримання родючості ґрунту; забезпечення збереження та відтворення родючості ґрунтів, стійкості ґрунтів та біологічного розмаїття ґрунтів методами, які оптимізують біологічну активність ґрунтів, забезпечують збалансоване постачання поживних речовин для рослин; принцип врахування місцевого або регіонального екологічного стану територій під час вибору категорії продукції для виробництва тощо.

Крім оцінки придатності земель (ґрунтів) для виробництва органічної продукції, законодавець вимагає проведення оцінки та підтвердження відповідності виробництва органічної продукції (сировини), яка проводиться органом з оцінки відповідності згідно з правилами процедури підтвердження відповідності, які визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері оцінки відповідності, та з детальними правилами виробництва та обігу відповідної органічної продукції (сировини). За результатами оцінки відповідності складається висновок (звіт) аудитора з сертифікації, який протягом двох днів з дня закінчення оцінки відповідності передається до органу з оцінки відповідності для прийняття рішення про видачу або про відмову у видачі сертифіката відповідності. Оцінка відповідності виробництва органічної продукції та/або сировини проводиться один раз на два роки. Продукція (сировина), сертифікована в державах-членах Європейського Союзу як органічна, розміщується на ринку України

як органічна продукція (сировина) без жодної додаткової сертифікації.

Отже, чинне законодавство України у сфері виробництва органічної сільськогосподарської продукції та сировини, зокрема щодо вимог до земель та ґрунтів, відповідає вимогами законодавства Європейського Союзу, що узгоджується з зобов'язаннями України про приведення національного законодавства у відповідність з вимогами законодавства Європейського Союзу.

Законом України від 14 вересня 2006 р. «Про дитяче харчування»²⁶² передбачено, що у виробництві продуктів дитячого харчування застосовується сировина, яка виробляється переважно у спеціальних сировинних зонах. Водночас, згідно із цим Законом, сировина – це сировина рослинного та/або тваринного походження, що використовується у виробництві дитячого харчування; спеціальні сировинні зони – регіони або окремі господарства, що відповідають умовам виробництва продукції рослинництва і тваринництва, придатної для виготовлення дитячого та дієтичного харчування.

Сировина, призначена для виробництва дитячого харчування, повинна відповідати обов'язковим параметрам безпечності та мінімальним специфікаціям якості, затвердженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я. Сировина, що використовується у виробництві дитячого харчування, не може бути вироблена з генетично модифікованих організмів та/або містити генетично модифіковані організми.

Виробники сировини незалежно від форм власності, які здійснюють виробництво сировини у спеціальних сировинних зонах, у першочерговому порядку залучаються до виконання державного замовлення на виробництво

²⁶² Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 44. – Ст. 433.

сировини для вироблення дитячого харчування. У виробництві дитячого харчування забороняється використання сировини, що містить гормональні препарати, антибіотики, залишки важких металів, пестицидів, радіонуклідів та інших небезпечних речовин, наявність яких не допускається державними санітарними нормами або вміст яких перевищує максимально допустимі рівні залишків у дитячому харчуванні.

Як бачимо, основна мета створення спеціальних сировинних зон (ССЗ) збігається з метою біологічного землеробства – отримання високоякісної сільськогосподарської продукції за умови обмеженого використання засобів хімізації сільського господарства (пестицидів, мінеральних добрив).

Вимоги до спеціальних сировинних зон передбачені у Постанові Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2007 р. «Про затвердження Порядку надання статусу спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування»²⁶³.

Спеціальні сировинні зони повинні відповідати таким загальним вимогам:

- розташування на угіддях, які належать до земель сільськогосподарського призначення;
- нормативно обґрунтована віддаленість від промислових підприємств та інших об'єктів, які можуть забруднювати навколишнє природне середовище;
- високий рівень родючості ґрунтів;
- відповідність сировини санітарно-гігієнічним вимогам до дитячого та дієтичного харчування, обов'язковим параметрам безпечності і мінімальним специфікаціям якості, затвердженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я;

²⁶³ Офіційний вісник України. – 2007. – № 76. – Ст. 2819.

– відповідність кормів для тварин вимогам безпечності та якості;

– виконання актів законодавства з питань ветеринарної медицини щодо стану здоров'я тварин і санітарно-гігієнічних умов їх утримання;

– наявність документів, що підтверджують реєстрацію виробника сировини у відповідному державному органі ветеринарної медицини.

У спеціальній сировинній зоні забороняються:

– здійснювати виробництво тваринницької продукції із застосуванням гормональних та інших препаратів штучного походження;

– вирощувати і використовувати генетично модифіковані організми рослинного та тваринного походження.

У спеціальній сировинній зоні можуть застосовуватися за спеціальними технологіями пестициди та агрохімікати природного походження, що забезпечує виробництво сировини, яка відповідає обов'язковим санітарно-гігієнічним вимогам до дитячого та дієтичного харчування.

Статус спеціальної сировинної зони надається виробникові сировини за відповідним рішенням Ради міністрів Автономної Республіки Крим, розпорядженням голови обласної, Севастопольської міської держадміністрацій строком на п'ять років. Центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики здійснює реєстр спеціальних сировинних зон.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Назвіть систему законодавства України, яке регулює відносини у сфері безпечності та якості сільськогосподарської продукції.

2. Дайте визначення поняття «сільськогосподарська продукція».

3. Що таке Кодекс Аліментаріус (Codex Alimentarius)?
4. Який статус Національної комісії України з Кодексу Аліментаріус?
5. Проаналізуйте основні нормативно-правові акти у сфері стандартизації та сертифікації продукції.
6. Які особливості правових вимог щодо обігу сільськогосподарської продукції?

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Обґрунтуйте поняття «національна безпека держави».
2. Співвідношення понять «виробництво органічної сільськогосподарської продукції та сировини» та «виробництво сировини, що використовується у виробництві дитячого харчування». Особливості правового режиму земельних ділянок, що використовуються для виробництва органічної сільськогосподарської продукції і сировини та спеціальних сировинних зон.
3. Перспективи правового регулювання в Україні використання ГМО-продукції.

ТЕМА. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Значення проблеми соціального розвитку села в сучасний період, її законодавче закріплення

Організаційно-економічні та правові засади, що забезпечують пріоритетність соціального розвитку села. Соціальна захищеність селян

Сталий розвиток сільських територій як пріоритетний напрям державної аграрної політики держави

ЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА В СУЧАСНИЙ ПЕРІОД, ЇЇ ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ

Проголошення на конституційному рівні України соціальною, правовою державою вказує на пріоритет у визначенні засад державної політики прав людини та гарантій їх захисту (ст. 3 Конституції України). Зокрема, особливе значення має захист прав селян, які становлять практично третину населення держави.

Однією з цілей соціально-економічної політики держави повинно бути сприяння невинному та постійному підвищенню добробуту сільськогосподарських працівників і гарантування їм якомога більшою мірою стабільності та забезпечення роботою й засобами існування (п. 4 Рекомендацій щодо покращення умов життя та праці орендарів, здольників та аналогічних категорій сільськогосподарських працівників, ухвалених Міжнародною організацією праці від 25 червня 1968 р. № 132). Пріоритетність соціального розвитку села об'єктивно впливає з винят-

кової значущості та незамінності вироблюваної продукції сільського господарства у життєдіяльності людини і суспільства, з потреби відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури.

Однак, як зазначила професор Н. І. Титова, проблеми захисту прав громадян в особі селян перебувають у глибокій кризі. Її головною причиною є невиконання державою своїх соціальних публічно-правових функцій.

Реформи аграрного сектора матимуть позитивні результати лише за умови їх соціального спрямування та підвищення життєвого рівня сільського населення. Тому в Основних засадах розвитку соціальної сфери села, схвалених Указом Президента України від 20 грудня 2000 р. наголошується, що «збереження і розвиток села, забезпечення повноцінного відтворення в ньому української нації повинно стати одним з пріоритетних завдань держави».

Соціальний розвиток села є одним із найважливіших принципів аграрного права.

Сільський розвиток потребує комплексного підходу до вирішення всіх проблем сільського регіону – соціальних, економічних, екологічних, демографічних та ін. Соціальне відродження села та підвищення ефективності аграрного виробництва – процеси органічно пов'язані. Соціально-економічний розвиток села визначають як процес змін, спрямованих на підвищення рівня розвитку економічної та соціальної сфер сільських регіонів, із мінімальними втратами для природного середовища і найбільшим рівнем задоволення потреб сільського населення та інтересів держави.

В аграрно-правовій літературі ще недостатньо досліджено питання щодо розуміння поняття «соціального розвитку села». Проблеми соціального розвитку не цілком вирішені ні у законодавстві, ні у практиці діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, та й самих аграрних суб'єктів.

За радянських часів практично всі питання щодо надання соціальних благ селянам, проведення благоустрою населених пунктів вирішувалися безпосередньо колгоспами, що було закріплено тогочасним законодавством (Примірним статутом сільськогосподарської артілі, прийнятим Другим з'їздом колгоспників-ударників 17 лютого 1935 р., Примірним статутом колгоспу, прийнятим III Всесоюзним з'їздом колгоспників 27 листопада 1969 р., Примірним статутом колгоспу, прийнятим IV Всесоюзним з'їздом колгоспників 25 березня 1988 р.).

Першим законом України, спрямованим на відродження українського селянства, з яким пов'язується новий етап у правовому регулюванні соціальних відносин на селі, став Закон «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р. (що діє в редакції від 15 травня 1992 р.). У цьому нормативно-правовому акті вперше були визначені умови, зміст і межі пріоритетності розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу в структурі народного господарства, необхідність сприяння соціальній захищеності сільського населення.

На жаль, достатньо прогресивні положення цього Закону є декларативними, зважаючи на недоопрацьованість його фінансово-економічного обґрунтування, невідповідність поставлених у ньому завдань можливостям бюджетного фінансування.

В юридичній літературі під час трактування поняття «соціальний розвиток села», зазначається, що це – суспільні відносини, спрямовані на вдосконалення способу життя сільського населення; забезпечення достатнього життєвого рівня сільського населення на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства; підвищення якості життя сільського населення. Тобто акцентовано не на кількісних показниках облаштування сільських населених пунктів, а

насамперед на забезпеченні селян якісною соціальною інфраструктурою та послугами.

У широкому розумінні «соціальний розвиток села» – це історичний процес, який охоплює комплекс соціально-економічних заходів із розвитку сільськогосподарського виробництва, розширення у сільській місцевості установ освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування, перетворенню сіл у належно облаштовані населені пункти. У вузькому розумінні «соціальний розвиток села» – суспільні відносини, спрямовані на вдосконалення способу життя сільського населення на основі розширення і підвищення ефективності суспільного виробництва, поліпшення умов праці, розвитку середовища матеріального, соціально-культурного, комунально-побутового обслуговування.

Отже, соціальний розвиток села слід розглядати як вид аграрних відносин, пов'язаних із забезпеченням умов праці, гідного життя і вільного розвитку сільського населення.

З усієї різноманітності відносин, пов'язаних із соціальним розвитком села, можна виокремити декілька груп:

1) соціально-трудові відносини, які охоплюють відносини з забезпечення соціальних прав у сфері трудової діяльності громадян (право на вільну працю, вибір виду занять і професії, на сприятливі умови праці, на встановлений законодавством розмір мінімальної заробітної плати тощо);

2) соціально-культурні відносини, які включають відносини з забезпечення соціальних прав у сфері культурного розвитку громадян (право на житло, освіту, медичне обслуговування, участь у культурному житті, свободу художньої, наукової, технічної та інших видів творчості, інтелектуальну власність тощо);

3) відносини соціального забезпечення сільського населення (право на соціальне забезпечення за віком, на випадок хвороби, інвалідності, втрати годувальника та ін.);

4) відносини з соціального обслуговування сільського населення (це діяльність соціальних служб з соціальної підтримки, надання соціально-побутових, соціально-медичних, психолого-педагогічних, соціально-правових послуг і матеріальної допомоги, проведення соціальної адаптації та реабілітації громадян, які перебувають у складній життєвій ситуації).

Важливим засобом впливу на суспільні відносини з соціального розвитку села є державні цільові програми, під якими слід розуміти сукупність заходів, спрямованих на вирішення окремих соціальних проблем на селі, пов'язаних із досягненням мети, поставленої державою і суспільством, обмежені у часі та територією.

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 затверджена Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р. У Програмі вказано, що найгострішими проблемами на селі є відсутність мотивації до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл. Основною метою Програми є забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринку, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності.

Розвиток соціальної сфери села та аграрного сектора може бути забезпечений шляхом впровадження соціальних стандартів та нормативів у сільській місцевості; здійсненням заходів, спрямованих на розвиток підприємництва та вирішення проблем зайнятості на селі, розвитком транспортного сполучення та зв'язку, удосконаленням інженерної інфраструктури, розвитком житлового будівництва та комунального господарства, освіти, медичного обслуговування, культурно-дозвільної діяльності в

сільській місцевості, збереженням і розвитком традиційної культури регіонів, поліпшенням побутового обслуговування сільського населення, розвиток фізичної культури і спорту на селі, розвитком торговельного обслуговування сільського населення, створенням умов для заохочення молоді до роботи і проживання у сільській місцевості, державною підтримкою розвитку депресивних сільських територій, удосконаленням системи управління розвитком сільських територій, фінансовим забезпеченням здійснення заходів із розвитку соціальної сфери села та сільських територій.

Правовому регулюванню соціального розвитку села як правовому інституту характерні певні принципи. Принципи правового регулювання соціального розвитку села – це виражені у нормах права керівні ідеї, положення, які визначають зміст відносин з забезпечення сприятливих умов праці, гідного життя і вільного розвитку людини.

Принципи правового регулювання соціального розвитку села розкривають зміст захисту соціальних прав і законних інтересів сільського населення, а гарантії є умовою реалізації цих принципів.

У юридичній літературі виокремлюють такі основні принципи правового регулювання соціального розвитку села:

1. Принцип встановлення гідних умов життя сільського населення. Право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що охоплює достатнє харчування, одяг, житло гарантується ст. 48 Конституції України, яка відповідає вимогам міжнародних нормативно-правових актів, зокрема, Загальній декларації прав людини 1948 р. та Міжнародному пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

Право на достатній життєвий рівень належить до соціальних прав, під якими розуміють можливості грома-

дянина бути повноцінним суб'єктом суспільних відносин, мати необхідні для розвитку та існування умови, права, що забезпечують його найважливіші потреби, гідний рівень життя і розвиток. З метою забезпечення соціальних прав Законом України від 5 жовтня 2000 р. «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» встановлено державні соціальні стандарти й нормативи у сфері соціального, житлово-комунального, транспортного обслуговування та зв'язку, охорони здоров'я, забезпечення навчальними закладами та обслуговування закладами культури. Основним елементом, що визначає життєвий рівень громадян, є одержувана ними заробітна плата. На жаль, сільське господарство за рівнем заробітної плати серед галузей економіки України посідає останнє місце.

2. Принцип соціальної рівності. Держава забезпечує рівність усіх перед законом. Соціальна держава прагне до ліквідації соціальної нерівності. Водночас способи, які застосовуються для досягнення цієї мети, доволі різноманітні. Ними можуть бути соціальні корективи, які вносяться у правові відносини, державне втручання в суспільні відносини (охорона праці), забезпечення загальнодоступних найважливіших благ і послуг (розвиток системи охорони здоров'я, освіти), поліпшення соціального становища шляхом державних виплат тощо.

3. Принцип соціальної справедливості полягає у створенні рівних умов для всіх суб'єктів відносин із соціального розвитку села. Законом України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» встановлено, що одним із пріоритетних напрямів підвищення соціального захисту і життєвого рівня селян є наближення та вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення, формування комплексної системи підприємств, установ і організацій, які надаватимуть необхідні послуги сільському населенню (п. 5 ст. 4).

4. Принцип соціальної відповідальності передбачає, що організації, підприємства, установи й інші суб'єкти, які здійснюють свою діяльність у сільській місцевості, зобов'язані для своїх працівників за рахунок власних коштів забезпечувати професійну і технічну безпеку, знижувати соціально-психологічні ризики праці та ін.

5. Принцип державної підтримки соціального розвитку села. Як відомо, сільське господарство несе значні збитки, пов'язані з диспаритетом цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, неплатежами, неповним і несвоєчасним бюджетним фінансуванням. Рівень доходів значної частини сільськогосподарських виробників не дає змоги їм вести виробництво на розширеній основі, підтримувати й оновлювати матеріально-технічну базу і соціальну інфраструктуру. Все це зумовлює необхідність надання селу державної підтримки. Така підтримка надається, як правило, шляхом використання економічних методів регулювання, але здійснюється вона у певних правових формах. Закон України від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства» визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, цінovій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення.

У ст. 2 Закону України від 18 січня 2001 р. «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років», який визначає основні засади державної політики на період реформування сільського як пріоритетної галузі народного господарства, встановлено, що пріоритетний розвиток сільського господарства забезпечується шляхом: підтримання стабільної законодавчої та нормативно-правової бази з метою забезпечення передбачуваних умов розвитку підприємництва в сільському

господарстві; невтручання органів виконавчої влади у вибір форм господарювання та господарську діяльність суб'єктів підприємництва, крім випадків, передбачених законами; стимулювання розвитку приватного підприємництва; забезпечення суб'єктам господарювання захисту прав власності на землю, майно та результати своєї праці; державної підтримки наукових досліджень по створенню та впровадженню нових екологічно чистих ресурсозберігаючих технологій вирощування, поглибленої переробки сільськогосподарської сировини та виготовлення з неї конкурентоздатної вітчизняної продукції; проведення закупок сільськогосподарської продукції до державних ресурсів; підтримки сільськогосподарських товаровиробників, інфраструктури аграрного ринку, виробництва стратегічно важливих видів сільськогосподарської продукції, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки держави; формування цінового, податкового і кредитного механізмів з урахуванням специфіки сільського господарства як галузі з сезонним характером виробництва, уповільненим оборотом капіталу і низькою нормою прибутку; дотування виробництва продукції тваринництва, рибництва та рибальства, льону; сприяння розширенню вітчизняної сировинної бази для виробництва тютюнових виробів, а саме введенням обов'язкового використання виробленої і ферментованої в Україні тютюнової сировини у вітчизняних сигаретах неліцензованих марок, захищених знаком для товарів України; поєднання обов'язкового і добровільного страхування; створення умов для забезпечення кредитами сільськогосподарських товаровиробників з урахуванням сезонності виробництва; сприяння розвитку мережі дорадчих сільськогосподарських служб і системи моніторингу аграрного ринку.

6. Принцип сталого соціального розвитку сільських територій та сільського населення передбачає соціально,

економічно й екологічно збалансований їх розвиток, спрямований на створення економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів, технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної інфраструктури.

7. Принцип демократизації. У процесі формування державної аграрної політики громадськість здобуває реальні можливості впливати на процес ухвалення рішень, що підтверджується наявністю низки правових норм та формуванням практики їх застосування. У ст. 10 Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» вказано, що держава захищає сільську поселенську мережу незалежно від категорії, величини та місця розташування сільських населених пунктів. Будь-які перетворення сільських поселень (об'єднання, роз'єднання, перейменування, переведення до іншої категорії тощо) можуть здійснюватись за рішенням сесій районних Рад лише з волі жителів цих поселень.

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ
ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ,
ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ПРІОРИТЕТНІСТЬ
СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА.
СОЦІАЛЬНА ЗАХИЩЕНІСТЬ СЕЛЯН**

Високий рівень соціально-економічного розвитку села є основною умовою продовольчого та сировинного забезпечення держави, її економічної незалежності.

У статті 1 ЗУ «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» серед організаційно-економічних та правових заходів, що забезпечують пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу виокремлено: надання агропромисловим товаровиробникам права вільного вибору форм власності і напрямів трудової та господарської діяльності, повної власності на результати своєї праці; створення необхідної ресурсної бази для всебічного задоволення виробничих потреб і розвитку соціальної інфраструктури; зміни державної інвестиційної політики, зокрема спрямування інвестицій на першочергове створення матеріально-технічної бази по виробництву засобів механізації, хімізації, переробної промисловості, будівельної індустрії для агропромислового комплексу з метою поліпшення його соціально-економічного становища і наукового забезпечення та соціальних умов життєдіяльності трудових колективів; повного ресурсного забезпечення капітальних вкладень для соціально-економічного розвитку села та агропромислового комплексу; еквівалентного товарообміну між промисловістю та сільським господарством на основі паритетного ціноутворення на їх продукцію; регулювання відносин агропромислових товаровиробників і держави за допомогою системи бюджетного фінансування, кредитування, оподаткування, страхування і з широким застосуванням комплексу пільг; формування належної соціальної інфраструктури села; спрямування демографічної політики на зміну міграційних процесів на користь села, створення соціально-економічних умов для природного приросту сільського населення, всебічного розвитку сім'ї; підготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів та кадрів масових професій для всіх господарств і напрямів виробничої діяльності; створення рівних можливостей для всіх громадян, які по-

стійно проживають і працюють у сільській місцевості, в задоволенні соціальних, культурно-освітніх і побутових потреб; створення системи аграрного законодавства.

Пріоритетність розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу забезпечується зміною структури інвестицій в економіці, переорієнтацією промислового виробництва на їх потреби, зростанням обсягів капіталовкладень і матеріально-технічних ресурсів. Нові програми соціально-економічного розвитку України не можуть бути прийняті без урахування пріоритетності розвитку села.

Формування програм будівельно-монтажних робіт і забезпечення їх матеріально-технічними ресурсами та обладнанням на всіх рівнях управління здійснюються в порядку, за якого потреби агропромислового комплексу та інших галузей, що здійснюють капітальні вкладення в розвиток соціальної і виробничої сфери села, задовольняються першочергово і в повному обсязі.

Промислові підприємства, будівельні та інші організації компенсують у повному обсязі збитки за невиконання поставок матеріально-технічних ресурсів або будівельно-монтажних робіт.

У статті 6 ЗУ «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» передбачено державне інвестування розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу.

Одним із основних напрямів підвищення соціального захисту і життєвого рівня селян є забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села в нових економічних умовах.

Невід'ємною складовою соціальної інфраструктури села є мережа закладів, що здійснюють діяльність, спрямовану на задоволення соціально-культурних потреб у духовних та матеріальних благах.

Будівництво в сільській місцевості об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури і спорту, водопроводів, каналізаційних систем та споруд, мережі газо- і електропостачання, шляхів, об'єктів служби побуту, благоустрій територій, а у трудонедостатніх селах, крім того, спорудження житла здійснюється за рахунок державного та місцевого бюджетів.

Функції розпорядника цільових державних централізованих капіталовкладень у соціальну сферу села покладаються на органи місцевого та регіонального самоврядування і місцеву державну адміністрацію, які несуть однакову відповідальність з іншими учасниками інвестиційного процесу за цільове та ефективне їх використання.

Будівництво меліоративних, гідротехнічних, електроенергетичних споруд та мереж, обводнення земель, здійснення протиерозійних заходів, хімічної меліорації, закладка багаторічних насаджень, будівництво і технічне переозброєння підприємств переробної промисловості, сприяння розвитку фермерських господарств, колективних та інших підприємств, формування виробничої інфраструктури в сільській місцевості здійснюються відповідно до державних програм.

Витрати на утримання всіх закладів соціально-культурного та спортивного призначення в сільській місцевості, зокрема будинків для інвалідів і ветеранів праці, дитячо-юнацьких спортивних шкіл, а також на проведення фізкультурно-спортивних заходів фінансуються з бюджету. Однак проблема недофінансування цих закладів є актуальною уже більш ніж два десятиліття.

Усі шляхи, що зв'язують сільські населені пункти (зокрема в межах цих населених пунктів) з мережею шляхів загального користування, належать до категорії шляхів загального користування і разом з усіма під'їзними шляхами до сільських населених пунктів передаються на

баланс Українському державному концерну по будівництву, ремонту та утриманню автомобільних шляхів. Забороняється ліквідація, реорганізація та перепрофілювання закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення (будинки-інтернати для престарілих та інвалідів) у сільській місцевості.

Важливе значення має ст. 7 ЗУ «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», яка передбачає економічне стимулювання трудових колективів підприємств і організацій, які виконують роботи для агропромислового комплексу. З цією метою непрофільні промислові підприємства, що виконують державне замовлення на проектування та виготовлення машин, обладнання і запасних частин для агропромислового комплексу, включаючи об'єкти соціально-культурного призначення, забезпечуються матеріалами централізовано. Одержані за рахунок цього доходи не оподатковуються. Доходи будівельних, монтажних, проектних та інших підприємств і організацій, одержані в результаті спорудження в сільській місцевості житла, об'єктів побуту, культури, торгівлі, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, освіти, зв'язку, шляхів, енергетичних, газових і водорозподільних систем, тваринницьких приміщень, інженерно-технічних комплексів машинно-тракторного парку та інших об'єктів, які впливають на поліпшення соціального становища села, не оподатковуються. Не оподатковується частина доходу підприємств, організацій, що витрачається на розвиток та утримання соціальної сфери села, об'єктів торгівлі і побутового обслуговування, фізичної культури і спорту в сільській місцевості. Однак, попри великий позитив цієї норми, згідно з основним нормативним документом держави – підстави для надання податкових пільг і порядок їх застосування визначаються виключно Податковим кодексом України (а ним ці пільги не передбачені).

Розділ III ЗУ «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» присвячений питанням соціальної захищеності селян і сільськогосподарських підприємств. У ст. 8 закріплено, що селу надається перевага порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водо- і електропостачання, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, в послугах радіо і телебачення, забезпечуються рівні з містом умови постачання промисловими та продовольчими товарами, а також рівень медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного і торговельного обслуговування за науково обґрунтованими нормативами. Законом встановлені пільги особам, які переселяються і проживають у трудонедостатніх населених пунктах, а також пільги для індивідуального житлового будівництва на землях сільських населених пунктів. Критерій трудонедостатніх населених пунктів з урахуванням чисельності працездатних жителів та інших факторів, а також види пільг визначаються Урядом України, а перелік цих населених пунктів – місцевими Радами.

Сільські жителі та працівники агропромислового комплексу, які проживають у селищах міського типу, використовують електроенергію за пільговими тарифами. Кількість електроенергії, що оплачується за пільговими тарифами, встановлюється Урядом. Ці пільги поширюються також на пенсіонерів, які перед виходом на пенсію працювали в сільськогосподарському виробництві та соціальній сфері села не менше 15 років і мають особовий рахунок на використання житла, а також працівників фермерських господарств, радгоспів, колективних та інших сільськогосподарських підприємств, які проживають у містах обласного і районного підпорядкування.

Товари масового споживання для села та міста реалізуються за єдиними цінами. Забезпечення ними пенсіонерів, ветеранів та інвалідів, вдів, дітей-сиріт та багатодітних сімей здійснюється за однаковими для міста і села нормативами.

Сільським жителям, які працюють в агропромисловому комплексі та соціальній сфері села, виділяється половина державних ринкових лімітів на автотранспорт і 90% – на будівельні матеріали. Гарантується першочерговий продаж їм сільськогосподарської техніки, інвентаря та інших товарів.

Обґрунтована потреба сільських жителів у паливі забезпечується у повному обсязі.

Держава забезпечує проведення демографічної політики щодо зміни міграційних процесів на користь села, створення соціально-економічних умов для підвищення народжуваності та всебічного розвитку сім'ї шляхом запровадження системи пільг. Порядок їх надання і розміри встановлюються Урядом.

Політика цін спрямовується на постійне дотримання еквівалентного обміну між сільським господарством та промисловістю, іншими галузями народного господарства.

Фінансування наукових досліджень із проблем соціального розвитку села та агропромислового виробництва здійснюється в основному за рахунок державного бюджету.

Дослідні та дослідно-експериментальні господарства є самостійними у визначенні своєї господарської діяльності, розвитку зв'язків із промисловими підприємствами та зарубіжними партнерами. Доходи від освоєння науково-технічних нововведень в агропромисловому виробництві протягом 5 років не оподатковуються. В усіх вищих навчальних закладах (університетах, інститутах), коледжах, технікумах тощо встановлюється квота прийому сільської молоді, яка є обов'язковою для виконання (ст. 22 Закону). Порядок та умови квотування, а також використання випускників визначаються Урядом.

Підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації спеціалістів та робітничих кадрів для виробничої і соціальної сфери села у державних навчальних закладах здійснюються за рахунок державного та місцевого бюджетів, а також на підставі договорів між навчальними закладами, підприємствами, організаціями.

Перепідготовка і підвищення кваліфікації спеціалістів, робітничих кадрів є обов'язковими та здійснюються періодично в строки, визначені державними органами. У разі невиконання договорів про перепідготовку і підвищення кваліфікації працівників колективні сільськогосподарські підприємства, радгоспи, інші державні підприємства, фермерські господарства відшкодовують матеріальні витрати у державний та місцевий бюджети в порядку, визначеному Урядом.

Крім того, окремим групам громадян передбачене надання соціальних послуг – комплексу правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їхньої життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя (ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про соціальні послуги»). З метою надання психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, інформаційних та юридичних послуг сім'ям, дітям і молоді на селі створюються центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді.

Важливу роль відіграють дорадчі служби, які активно створюються на селі. Право на отримання дорадчих послуг мають фізичні та юридичні особи, які провадять господарську діяльність у сільській місцевості, сільське населення, а також органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади. Згідно з ст. 4 ЗУ від 17 червня 2004 р. «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність»

основними завданнями дорадчої діяльності є: підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільського населення в умовах ринкової економіки; надання суб'єктам господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільському населенню дорадчих послуг з питань економіки, технологій, управління, маркетингу, обліку, податків, права, екології тощо; надання дорадчих послуг органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з питань підготовки та реалізації планів соціально-економічного розвитку, формування громадянського суспільства; поширення та впровадження у виробництво сучасних технологій, новітніх досягнень науки і техніки; сприяння розвитку несільськогосподарського підприємництва в сільській місцевості, у тому числі сільського зеленого туризму, зайнятості сільського населення тощо; робота з сільською молоддю, ініціювання та реалізація молодіжних програм; інші завдання, визначені законом. В умовах нерозвинутої соціальної інфраструктури, що зумовлює низький рівень правової культури сільських мешканців, низький рівень доходів, що утруднює звернення за кваліфікованою допомогою, діяльність сільськогосподарської дорадчої служби є особливо актуальною і важливою.

СТАЛИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Україна є серед держав, які підтримали міжнародні ініціативи збереження довкілля та обрали за основу свого розвитку концепцію сталого розвитку країни. Такий підхід забезпечує гармонізацію економічного, соціального та

екологічного складників діяльності людини. Ця концепція була сформована у другій половині 80-х років ХХ ст. і може бути охарактеризована як така, що задовольняє потреби сьогодення, не створюючи водночас перешкод майбутнім поколінням у задоволенні їхніх потреб.

Сталий розвиток – це такий розвиток людської діяльності, який охоплює збалансоване врахування економічного, соціального та екологічного аспектів і зважає на інтереси прийдешніх поколінь.

Стратегічною метою соціально-економічної політики на селі є досягнення сталого розвитку сільських територій, який сприятиме не лише забезпеченню належного рівня продовольчої та екологічної безпеки держави, але й дасть змогу підвищити рівень життя населення у сільській місцевості.

Ці проблеми можливо вирішити за умови втручання держави. Із метою забезпечення сталого розвитку сільських районів в інтересах усієї України, підвищення рівня життя населення, подолання бідності та безробіття, формування середнього класу здійснюється стимулювання розвитку регіонів на основі поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів на загальнодержавному та регіональному рівнях, максимально ефективного використання потенціалу регіонів в інтересах їх жителів та держави в цілому (ЗУ від 8 вересня 2005 р. «Про стимулювання розвитку регіонів»).

Слід зауважити, що Україна зробила поступові кроки в питаннях впровадження сталого розвитку сільських територій на державному рівні, але, на жаль, вони не дали змоги вирішити соціально-економічні проблеми сільських територій. Кабінетом Міністрів України було ухвалено розпорядження «Про схвалення Концепції Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року» від 3 лютого 2010 р. № 121-р. Відпо-

відно до розпорядження, Міністерство аграрної політики разом з іншими зацікавленими центральними органами повинно було розробити «Державну цільову програму сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року». Метою цільової програми визначалось забезпечення сталого розвитку сільських територій, підвищення рівня життя сільського населення, охорона навколишнього природного середовища, збереження природних, трудових і виробничих ресурсів, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва. Однак Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2010 р. розпорядження від 3 лютого 2010 р. визнано таким, що втратило чинність.

Наказом Міністерства аграрної політики України від 1 червня 2010 р. № 280 затверджено галузеву програму соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельного проекту «Нова сільська громада»). Метою галузевої програми визначено розроблення взірцевих моделей соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад на засадах запровадження конкурентоспроможного та екологічнобезпечного сільськогосподарського виробництва, підвищення рівня життя сільського населення, створення комфортних умов проживання на селі та на цій основі забезпечення сталого розвитку сільських територій. Основними завданнями галузевої програми визначаються: диверсифікація виробництва і підвищення рівня зайнятості сільського населення та зменшення трудової міграції; стимулювання створення нових робочих місць та розвитку підприємницької діяльності; розвиток партнерства держави, бізнесу та територіальних громад; узгодження економічних інтересів держави та суб'єктів господарювання, оптимізація територіально-виробничої та соціальної інфраструктури сільської поселенської мережі; формування дієвої системи

управління розвитком сільських територій з урахуванням стандартів ЄС щодо мінімізації техногенного впливу виробництва на навколишнє середовище та людину.

Отже, важливим кроком у пошуку ефективних механізмів сприяння сталому розвитку сільських територій є визначення ключових проблем розвитку та необхідних заходів, які б дали змогу вирішити економічні, соціальні й екологічні проблеми сільської місцевості.

Основними напрямками сталого розвитку сільських територій слід визнати:

– економічну складову. У цьому напрямі пріоритетними завданнями повинні стати диверсифікація сільської економіки, технологічне оновлення галузей аграрного сектора, розвиток інформаційно-консультативного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, підтримка малого та середнього підприємництва на селі.

Слід погодитися з А. М. Статівкою, що основним заходом національної стратегії сталого розвитку сільських територій є диверсифікація аграрного сектора економіки, тобто передислокація ресурсів у нові види сільськогосподарської та несільськогосподарської діяльності та створення нових можливостей для ліпшого використання робочої сили, а також підвищення рівня сільського населення. Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року передбачено сприяння диверсифікації підприємницької діяльності в сільській місцевості, розвитку сільського туризму, відродженню підсобних промислів та ремесел.

Однак чинне законодавство України не визначає поняття диверсифікації. За законодавством ЄС до таких видів діяльності належать сільський туризм, ремесла, підсобні виробництва, спрямовані на здійснення переробки сільськогосподарської продукції, а також діяльність у сфері лісового господарства та передбачені умови, за яких надається фінансова підтримка суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у цій сфері.

На думку О. В. Гафурової, необхідно, використовуючи досвід країн-членів ЄС у сфері правового регулювання зазначених відносин, виокремити ті напрями діяльності (крім сільськогосподарського виробництва), які мають насамперед розвиватися на сільських територіях і забезпечити належні умови їх розвитку.

Як слушно зазначається в науковій літературі, диверсифікація, знижуючи ризики та ступінь уразливості сільськогосподарських підприємств, надає сталого характеру економіці сільських регіонів і є важливою основою гнучкого пристосування до мінливих зовнішніх умов;

– соціальну складову. Пріоритетними завданнями повинні стати подолання негативних демографічних процесів у сільській місцевості, поліпшення соціального середовища проживання населення у сільській місцевості, зокрема, необхідним є відновлення соціальної, інженерної й транспортної інфраструктури, створення позитивного ставлення до сільського способу життя;

– екологічну складову – раціональне використання природних ресурсів, охорона навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки аграрного сектора економіки.

Загрозою для сталого розвитку держави є деградація окремих сільських територій. Особливим заходом для стимулювання розвитку сільських територій є надання їм статусу депресивної. Згідно з ст. 9 ЗУ «Про стимулювання розвитку регіонів», депресивним може бути визнано сільський район, в якому протягом останніх трьох років щільність сільського населення, коефіцієнт природного приросту населення, рівень середньомісячної заробітної плати та обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції (робіт, послуг) на одну особу є значно нижчими, а частка зайнятих у сільському господарстві є значно вищою за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи.

Для подолання депресивності території центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формуван-

ня державної регіональної політики, за участю інших центральних органів виконавчої влади, відповідних місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування розробляється відповідна програма. Програма подолання депресивності території передбачає, зокрема: коротку характеристику депресивної території, аналіз причин депресивного стану; заходи центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо подолання стану депресивності території, строк їх здійснення, обсяги фінансування з державного, місцевих бюджетів та інших джерел, передбачених законодавством; порядок здійснення моніторингу виконання програми, показники розвитку, за якими визначатимуться результати її виконання; загальну оцінку очікуваної соціально-економічної ефективності реалізації програми. Програма подолання депресивності території затверджується Кабінетом Міністрів України.

Отже, під «сталим розвитком сільських територій» слід розуміти такий розвиток села, за якого забезпечуються зростання, диверсифікація і підвищення ефективності сільської економіки, стабілізація чисельності населення та збільшення тривалості життя, продуктивна зайнятість працездатного населення, підвищення рівня й якості життя в сільських районах, раціональне використання і відтворення їх природно-ресурсного потенціалу та екологічна безпека.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Визначте поняття «соціальний розвиток села».
2. Які обов'язки держави щодо захисту соціальних прав селян як громадян та як аграрних товаровиробників?
3. У чому полягає принцип сталого соціального розвитку сільських територій та сільського населення?

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Чи можливо законодавчо корелювати державну підтримку виробничої діяльності селян залежно від умов їх життя і праці?

2. Якими нормативно-правовими актами та як повинен бути закріплений принцип пріоритетності сільського господарства в Україні?

3. В якому галузевому законодавстві слід закріпити особливості соціальних прав селян та гарантії їхнього державного захисту?

ТЕМА. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Поняття та види юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства

Дисциплінарна та матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських організацій

Відповідальність сільськогосподарських товаровиробників за порушення договірних зобов'язань

Адміністративна та кримінальна відповідальність за порушення у сфері аграрних правовідносин

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

В умовах формування України як правової держави юридична відповідальність набуває винятково важливого значення серед інших видів соціальної відповідальності. Це зумовлено тим, що застосування заходів юридичної відповідальності значною мірою забезпечує захист прав і свобод людини, відіграє превентивну роль щодо можливих правопорушень тощо.

Дослідження теоретичних проблем юридичної відповідальності за правопорушення у сфері сільського господарства набувають особливої важливості в науці аграрного права.

Юридична відповідальність в об'єктивному розумінні – це правовий інститут – сукупність юридичних норм, які встановлюють дозволені способи і заходи примусового та несприятливого впливу на осіб, які ухиляються від добровільного виконання покладених на них законом обов'язків чи договірних зобов'язань або порушують встановлений законом правопорядок і підтримуються державою. Як пра-

вовий інститут відповідальність є обов'язковим елементом механізму правового регулювання суспільних відносин. Вона скеровує поведінку правозобов'язаних осіб у потрібному, визначеному законом напрямі.

В аграрному праві юридична відповідальність є комплексним правовим інститутом, що охоплює систему різногалузевих норм, які закріплюють види та порядок застосування заходів за порушення аграрного законодавства.

У суб'єктивному аспекті поняття юридична відповідальність зводиться в основному до обов'язку правопорушника понести, зазнати заходів державно-примусового впливу (санкції) за скоєне правопорушення.

Юридичну відповідальність можна розглядати і як правовідношення між державою в особі її органів і правопорушником, на якого покладено обов'язок понести відповідні несприятливі наслідки за вчинене правопорушення, за порушення вимог, які містяться в нормах права.

Важливою ознакою юридичної відповідальності є її взаємозв'язок із державним примусом та іншими заходами впливу на особу правопорушника. Крім того, окремі науковці вказують, що заходи державного примусу можуть виражатися у формі особистого, організаційного або майнового характеру.

Отже, юридична відповідальність за порушення аграрного законодавства – це обов'язок особи, яка вчинила правопорушення в аграрній сфері, понести несприятливі наслідки особистого, організаційного, майнового характеру, які встановлюються державою і закріплені в санкціях правових норм.

Юридична відповідальність за аграрні правопорушення за галузевою ознакою поділяється на види: адміністративно-правову, кримінально-правову, майнову, дисциплінарну, матеріальну.

Сучасне праворозуміння намагається, окрім аксіоматичних видів юридичної відповідальності, виокремлюва-

ти нові види юридичної відповідальності залежно від того, нормами якої галузі права вони закріплюються. На думку М. С. Сахіпова, кожній галузі права повинна відповідати певна форма відповідальності, та наголошував на існуванні зокрема, у колгоспному праві – колгоспно-правової відповідальності. Аргументом на користь існування інституту колгоспно-правової відповідальності висувалася наявність галузевого методу (методів) правового регулювання, який, як вважається, є передумовою формування галузевої системи юридичної відповідальності.

О. Браніцький пропонує виділення окремого виду відповідальності – аграрно-правову відповідальність, пояснюючи тим, що сьогодення спрямовує юридичну науку загалом і, зокрема, аграрне право на пошуки та закріплення у правових нормах дієвих інструментів стимуляції правомірної поведінки, до відповідального виконання кожним суб'єктом відповідних правовідносин своїх суб'єктивних юридичних обов'язків, та тим, що сучасний розвиток відносин у сільському господарстві потребує більш чіткої правової регламентації юридичної відповідальності суб'єктів аграрних правовідносин. Термін «аграрна» вказував би на специфіку суб'єктів правовідносин, які притягуються до відповідальності, і, зокрема, вказував на сферу діяльності цих суб'єктів. Це, на думку О. Браніцького, дасть змогу компактно викласти всі необхідні умови, порядок притягнення та застосування санкцій під час притягнення до юридичної відповідальності, а також врахувати специфіку діяльності суб'єктів аграрних правовідносин. Проте це не означає, що у правових нормах, які будуть входити до інституту «аграрної відповідальності», повинні бути закріплені всі заходи відповідальності, зокрема і кримінальної.

Однак існування такого правового явища, як «аграрно-правова відповідальність» залишається дискусійним питанням, натомість більшість науковців розглядають зазначене правове явище як комплексний правовий інститут.

Сучасна правова наука визнає дві підстави юридичної відповідальності: перша – закон як правова підстава, друга – саме правопорушення, інакше кажучи – фактична основа, яка приводить в рух всю структуру юридичної відповідальності. Такою фактичною основою є склад правопорушення.

Правопорушення, які вчиняються зазначеними суб'єктами, є неоднорідними. Окремі мають чітко виражений аграрно-правовий характер, наприклад, відмова у наданні земельної ділянки для створення фермерського господарства та ін. Інші правопорушення характеризуються змішаним характером, тобто можуть бути одночасно порушенням правопорядку, визначеного нормами різних галузей права.

Правопорушення – це протиправне винне діяння (дія, бездіяльність), які посягають на встановлений законом правопорядок. Правопорушення залежно від характеру і тяжкості поділяються на проступки та злочини.

Структурно правопорушення виражається у його складі: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона.

Об'єкт правопорушення – це ті суспільні відносини, які охоплюються нормами права і на які посягає правопорушення. В юридичній літературі розглядають загальний, родовий, видовий і безпосередній об'єкт. Такими об'єктами правопорушень в аграрній сфері можуть бути відносини власності на землі сільськогосподарського призначення, майно сільськогосподарських організацій; відносини в сфері забезпечення безпеки та якості сільськогосподарської продукції та ін.

Аграрне правопорушення характеризується спеціальним суб'єктним складом. Вчиняти правопорушення в аграрній сфері можуть і юридичні, і фізичні особи, посадові особи. Суб'єктами порушення аграрного законодавства є посадові особи органів державної влади та місцевого

самоврядування, особи, які здійснюють підприємницьку діяльність у сільському господарстві, займаються веденням особистого селянського господарства, посадові особи та працівники сільськогосподарських організацій.

Для об'єктивної сторони аграрного правопорушення характерна наявність трьох елементів:

а) протиправність поведінки;

б) спричинення чи реальна загроза спричинення шкоди чи порушення інших законних прав і інтересів суб'єктів аграрного права;

в) причинний зв'язок між протиправною поведінкою та спричиненою шкодою.

Для суб'єктивної сторони аграрного правопорушення характерною є вина правопорушника. Вина – це психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки. Вина виражається у формі умислу або необережності. Умисел характеризується тим, що особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності), передбачала суспільно небезпечні та шкідливі наслідки і бажала чи свідомо допускала їх настання. Умисел поділяється на прямий та непрямий. Прямий умисел передбачає, що особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності), передбачала суспільно небезпечні та шкідливі наслідки і бажала їх настання. Непрямий умисел полягає у тому, що особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї діяльності, передбачала суспільно небезпечні та шкідливі наслідки і не бажала, але свідомо допускала їх настання. Необережність як форма вини простежується тоді, коли особа передбачала настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння і легковажно розраховувала на їх запобігання, або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити. Необережність може бути самовпевненістю або недбалістю.

У зв'язку із тим, що аграрні правопорушення є підставою того чи іншого виду юридичної відповідальності,

важливою класифікацією аграрних правопорушень є поділ їх на галузеві види залежно від того, в яких галузях законодавства містяться правові норми, які регулюють заходи відповідальності за правопорушення в аграрній сфері: адміністративні аграрні правопорушення; злочини в аграрній сфері; майнові аграрні правопорушення; дисциплінарні аграрні правопорушення тощо.

Аграрні правопорушення можна класифікувати й за іншими критеріями, наприклад, за суб'єктивним складом: вчинювані підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, громадянами; за ступенем суспільної небезпеки: делікти, проступки тощо.

Особливістю аграрного права як комплексної галузі права є те, що перелік тих чи інших видів правопорушень міститься у різних нормативно-правових актах. Наприклад, Законом України від 19 червня 2003 р. «Про державний контроль за використанням та охороною земель» передбачено такі правопорушення в сфері використання земель сільськогосподарського призначення, як забруднення земель, невжиття заходів щодо боротьби з бур'янами тощо. Закон України «Про фермерське господарство» вказує на такі правопорушення, як порушення кредитно-розрахункової і податкової дисципліни, санітарних і ветеринарних норм, правил, вимог щодо якості продукції тощо.

ДИСЦИПЛІНАРНА ТА МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Дисциплінарною є відповідальність, яка застосовується у порядку підпорядкування по службі працівників підприємств, установ, організацій за вчинення проступків,

пов'язаних із трудовою діяльністю, якщо ці проступки не кваліфікуються як адміністративні правопорушення або злочини.

Дисциплінарна відповідальність настає у випадках, якщо вона передбачена у нормативно-правових актах – Кодексі законів про працю, статутах, положеннях про дисципліну, правилах внутрішнього розпорядку тощо.

У чинному законодавстві не існує вичерпного переліку дисциплінарних проступків, вони визначаються характером і змістом виробництва. У локальних нормативно-правових актах сільськогосподарських організацій можуть передбачатися конкретні професійні обов'язки та заходи впливу за їх невиконання.

Загалом працівники зобов'язані працювати чесно та сумлінно, своєчасно і точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу, додержувати трудової і технологічної дисципліни, вимог нормативних актів про охорону праці, дбайливо ставитися до майна власника, з яким укладено трудовий договір.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один із таких заходів стягнення:

- 1) догана;
- 2) звільнення.

Законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення.

Як загальне правило дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) цього працівника.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не враховуючи часу звільнення працівника

від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців із дня вчинення проступку.

До застосування дисциплінарного стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення.

Під час обрання виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зважати на ступінь тяжкості вчиненого проступку і заповідану ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника. Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку. Дисциплінарне стягнення може бути оскаржене працівником у порядку, встановленому чинним законодавством.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і, крім того, проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року.

Дисциплінарна відповідальність часто є ефективнішою, аніж адміністративна чи кримінальна. Проте її потенціал у сільському господарстві повною мірою не використовується.

Складно визначити також динаміку застосування дисциплінарної відповідальності, адже статистичні спостереження з цього приводу не здійснюються. Проте практика свідчить, що депреміювання як дисциплінарне стягнення, передбачене локальними нормативно-правовими актами сільськогосподарських організацій, останнім часом доволі поширене.

Працівники сільськогосподарських організацій несуть також матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків.

Матеріальна відповідальність осіб, які працюють у сільському господарстві, регулюється різноманітними нормативно-правовими актами. Наймані працівники, які працюють на умовах трудового найму в сільськогосподарських організаціях, притягаються до матеріальної відповідальності в порядку, визначеному Кодексом законів про працю України. Члени сільськогосподарських організацій притягаються до матеріальної відповідальності в порядку, передбаченому їхніми статутами тощо, враховуючи вимоги законодавства про працю.

Під час покладення матеріальної відповідальності права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника. Ця відповідальність, як правило, обмежується певною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством.

За наявності зазначених підстав і умов матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка належить до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за неодержані підприємством, установою, організацією прибутки і за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності.

Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника або уповноваженого ним органу працівник може передати для покриття заподіяної шкоди рівноцінне майно або поправити пошкоджене.

За шкоду, завдану підприємству, установі, організації під час виконання трудових обов'язків, працівники, з вини яких заподіяно шкоду, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку

Матеріальна відповідальність понад середній місячний заробіток допускається лише у випадках, зазначених у законодавстві.

Відповідно до законодавства, обмежену матеріальну відповідальність несуть:

1) працівники – за зіпсуття або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), зокрема під час їх виготовлення, – у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку. В такому ж розмірі працівники несуть матеріальну відповідальність за зіпсуття або знищення через недбалість інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

2) керівники підприємств, установ, організацій та їх заступники, а також керівники структурних підрозділів на підприємствах, в установах, організаціях та їх заступники – у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку, якщо шкоду підприємству, установі, організації заподіяно зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних, грошових чи культурних цінностей, нежиттям необхідних заходів до запобігання простоям, випускові недоброякісної продукції, розкраданню, зни-

щенню і зіпсуттю матеріальних, грошових чи культурних цінностей.

Відповідно до законодавства, працівники несуть матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної з їх вини підприємству, установі, організації, у випадках, коли:

1) між працівником і підприємством, установою, організацією відповідно до ст. 135-1 КЗпП укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;

2) майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;

3) шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;

4) шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;

5) шкоди завдано недостатчею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), зокрема під час їх виготовлення, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

6) відповідно до законодавства, на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації під час виконання трудових обов'язків;

7) шкоди завдано не під час виконання трудових обов'язків;

8) службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;

9) керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у несвоєчасній виплаті заробітної

плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

Межі матеріальної відповідальності працівників за шкоду, завдану підприємству, установі, організації розкраданням, умисним зіпсуттям, недостачею або втратою окремих видів майна та інших цінностей, а також у тих випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір, встановлюються законодавством.

Розпорядження власника або уповноваженого ним органу, або вищестоящого в порядку підлеглості органу має бути зроблено не пізніше двох тижнів із дня виявлення заподіяної працівником шкоди і звернено до виконання не раніше семи днів із дня повідомлення про це працівникові. Якщо працівник не згоден із відрахуванням або його розміром, трудовий спір за його заявою розглядається в порядку, передбаченому законодавством.

У решті випадків покриття шкоди провадиться шляхом подання власником або уповноваженим ним органом позову до районного, районного у місті, міського чи міськрайонного суду.

Стягнення з керівників підприємств, установ, організацій та їх заступників матеріальної шкоди в судовому порядку провадиться за позовом вищестоящого в порядку підлеглості органу або за заявою прокурора.

Суд під час визначення розміру шкоди, що підлягає покриттю, крім прямої дійсної шкоди, враховує ступінь вини працівника і ту конкретну обстановку, за якої шкоду було заподіяно. Коли шкода стала наслідком не лише винної поведінки працівника, але й відсутності умов, що забезпечують збереження матеріальних цінностей, розмір покриття повинен бути відповідно зменшений.

Суд може зменшити розмір покриття шкоди, заподіяної працівником, залежно від його майнового стану за винятком випадків, коли шкода заподіяна злочинними діями працівника, вчиненими з корисливою метою.

Для покладення на працівника матеріальної відповідальності за шкоду власник або уповноважений ним орган повинен довести наявність умов, передбачених статтею 130 КЗпП.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Суб'єкти господарювання та інші учасники аграрних відносин повинні виконувати майнові зобов'язання належно відповідно до закону, інших правових актів, договору. Наслідком порушення договірної дисципліни сільськогосподарськими товаровиробниками є договірна відповідальність.

Договірній відповідальності характерна двояка мета. З одного боку, це гарантування захисту порушених прав та законних інтересів контрагентів шляхом відшкодування завданих збитків, що має компенсаційно-відновлювальний характер. З іншого – договірна відповідальність забезпечує правопорядок у сфері господарювання, належну поведінку суб'єктів шляхом створення економічної зацікавленості, тобто виконує стимулюючу функцію.

За загальним правилом сторона, яка порушила зобов'язання за договором, зобов'язана відшкодувати іншій стороні завдані їй збитки (ст. 203 ЦК України). За невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, сторони несуть майнову відповідальність, яка визнача-

ється умовами конкретного договору. Саме договір сторін є їхньою взаємною згодою на визначення підстав настання відповідальності чи звільнення від неї, видів правопорушень, за які настає відповідальність, а також видів і розміру штрафних санкцій за конкретні правопорушення. Але, з огляду на основні принципи, на яких ґрунтується господарсько-правова відповідальність (ч. 3 ст. 216 ГК України), (зокрема: потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань у натурі; у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції) відсутність у договорі розділу про відповідальність сторін не звільняє порушника від неї.

Відповідальність за порушення договірних зобов'язань – це правовідносини, що складаються з приводу порушення договірних зобов'язань і виявляються у несприятливих для винної сторони наслідках, викликаних реалізацією умов договору про відповідальність, договірних санкцій, встановлених чинним законодавством.

Підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення у сфері господарювання. Договірні правопорушення поділяються на:

– правопорушення на стадії виникнення зобов'язань: порушення порядку, змісту та строків укладання договорів (ст.ст. 179, 180 ГК України); процедури врегулювання розбіжностей, що виникають при їх укладанні (ст. 181 ГК Украї-

ни); вчинення зобов'язання з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства (ст. 207 ГК України);

– порушення строків виконання договірних та інших господарських зобов'язань щодо поставки товарів, перевезення вантажів, виконання робіт тощо. Прострочення виконання зобов'язання загалом тягне за собою обов'язок зобов'язаного суб'єкта відшкодувати завдані простроченням збитки (ст.ст. 220, 221, 224 ГК України), сплату боржником визначеної законом чи договором неустойки, штрафу, пені (ст.ст. 230, 231 ГК України), застосування оперативно-господарських санкцій (ст. 236 ГК України);

– порушення господарських зобов'язань щодо якості поставленої продукції (товарів), виконаних робіт, наданих послуг (правові наслідки таких порушень встановлені, зокрема, ст.ст. 224, 231, 268 ГК України);

– порушення у сфері кредитних та розрахункових відносин, пов'язані з виконанням господарських договорів (як правило, це порушення виконання грошових зобов'язань, штрафні санкції, за які встановлюються відповідно до ч. 6 ст. 231 ГК України);

– порушення господарських зобов'язань щодо перевезень вантажів: зобов'язань з планів перевезень (неподання перевізних засобів, непред'явлення вантажів до перевезення); простій транспортних засобів під навантаженням і розвантаженням понад встановлені строки; втрата, нестача, пошкодження вантажу; прострочення доставки вантажу тощо. Відповідальність за ці правопорушення встановлена, крім статей 313 і 314 ГК України, також транспортними кодексами і статутами.

Правовим засобом відповідальності (формою реалізації відповідальності й одночасно мірою відповідальності) у сфері господарювання є господарські санкції – заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, у результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки.

У ст. 217 ГК України закріплено такі види господарських санкцій: відшкодування шкоди, штрафні санкції, оперативно-господарські санкції.

Як встановлено ч. 1 ст. 235 ГК України, за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

Отже, головна особливість застосування оперативно-господарських санкцій полягає у застосуванні їх самими сторонами без звернення до судових або інших уповноважених органів і без згоди іншої сторони зобов'язання. Щоправда, слід мати на увазі, що до суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором, тобто головною умовою застосування оперативно-господарських санкцій ГК України визначає необхідність зазначення на ці санкції у договорі, незалежно від того, встановлені вони законом чи тільки договором.

На практиці таке правило щодо застосування оперативно-господарських санкцій призводить до того, що сторони змушені зазначати у договорі практично всі види санкцій, перелічені у ч. 1 ст. 236 ГК України, оскільки кожна з них застосовується за певний вид правопорушення.

Друга особливість полягає в тому, що оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання.

Підставою для застосування оперативно-господарських санкцій є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною. Оперативно-господарські сан-

кції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання.

Порядок застосування сторонами конкретних оперативно-господарських санкцій визначається договором. У разі незгоди із застосуванням оперативно-господарської санкції заінтересована сторона може звернутися до суду із заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

Оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій.

Штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання (ст. 230 ГК). У разі, якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, санкції застосовуються в розмірі, передбаченому договором. Водночас розмір санкцій може бути встановлено договором у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг).

Якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями. Законом або договором можуть бути передбачені випадки, коли: допускається стягнення тільки штрафних санкцій; збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції; за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції.

Вимогу щодо сплати штрафних санкцій за господарське правопорушення може заявити учасник господарських відносин, права чи законні інтереси якого порушено, а у випадках, передбачених законом, – уповноважений орган, наділений господарською компетенцією.

Сплата штрафних санкцій за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання не звільняє боржника від виконання зобов'язання в натурі, крім випадків, коли інше передбачено законом або договором, або управнена сторона відмовилася від прийняття виконання зобов'язання.

Учасник аграрно-господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено. Під збитками розуміються витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною.

До складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включаються: вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства; додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною; неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною; матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом (ст. 225 ч. 1 ГК).

Сторони аграрно-господарського зобов'язання мають право за взаємною згодою заздалегідь визначити погоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання сторонами. Не допускається погодження між сторонами зобов'язання щодо обмеження їх відповідальності, якщо розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом.

Кабінетом Міністрів України можуть затверджуватися методики визначення розміру відшкодування збитків у сфері господарювання.

За низку порушень договірної дисципліни, які зачіпають й інтереси держави, остання встановлює свої межі відповідальності. Порушення фінансово-розрахункової дисципліни призводить до порушення не тільки прав сільськогосподарських товаровиробників, а й інтересів держави загалом. Саме тому, згідно з законодавством, винна сторона, крім відшкодування збитків, повинна також зазнати спеціальних штрафних санкцій.

АДМІНІСТРАТИВНА ТА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ У СФЕРІ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Інститут адміністративної відповідальності за порушення аграрного законодавства є важливим засобом забезпечення законності у галузі сільського господарства.

Згідно із ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. (далі – КпАП), адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок

управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративна відповідальність за правопорушення настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть відповідно до закону кримінальної відповідальності.

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент учинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку. Суб'єктами правопорушення можуть бути будь-які фізичні особи, зокрема посадові особи.

КпАП згруповує види адміністративних правопорушень за сферами їх учинення. Важливо, що кодекс містить окрему главу 9, яка присвячена правопорушенням у сфері сільського господарства та порушенням ветеринарно-санітарних вимог. Серед них:

- потрава посівів, зіпсуття або знищення зібраного врожаю сільськогосподарських культур, пошкодження насаджень колективних сільськогосподарських підприємств, інших державних і громадських чи фермерських господарств (ст. 104);

- порушення порядку та умов ведення насінництва та розсадництва (ст. 104-1);

- порушення вимог щодо виконання фітосанітарних заходів (ст. 105);

- ввезення в Україну, вивезення з України, транзит через її територію, вивезення з карантинних зон або ввезення до них об'єктів регулювання, які не пройшли фітосанітарного контролю (ст. 106);

- невжиття заходів щодо забезпечення охорони посівів снотворного маку чи конопель, місць їх зберігання та переробки (ст. 106-1);

- незаконні посів та вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 106-2);

- порушення правил щодо карантину тварин та інших ветеринарно-санітарних вимог (ст. 107);

– порушення законодавства про племінну справу у тваринництві (ст. 107-1);

– грубе порушення механізаторами правил технічної експлуатації сільськогосподарських машин і техніки безпеки (ст. 108).

Водночас перелік адміністративних правопорушень в аграрній сфері не вичерпується главою 9 КпАП. У главі 5, яка має назву «Адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення», передбачено відповідальність за порушення санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм (ст. 42); виробництво, заготівлю, реалізацію сільськогосподарської продукції, що містить хімічні препарати понад гранично допустимі рівні концентрації (ст. 42-1); заготівля, переробка або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції (ст. 42-2); Виробництво, зберігання, транспортування або реалізація продуктів харчування чи продовольчої сировини, забруднених мікроорганізмами та іншими біологічними агентами понад гранично допустимі рівні (ст. 42-3). А в главі 7 КпАП систематизовано правопорушення у сфері землевикористання. У статті 52 кодексу передбачено відповідальність за псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель. Порушення правил використання земель є правопорушенням, передбаченим ст. 53 КпАП. Крім того, цією главою передбачено такі види правопорушень та відповідальність за їх учинення: самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 53-1); перекручення або приховування даних державного земельного кадастру (ст. 53-2); зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу (ст. 53-3); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 53-4); порушення строку погодження (відмови у погодженні) документації із землеустрою (ст. 53-5); порушення законодавства про державний земельний кадастр (ст. 53-6); порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або неприведен-

ня їх у стан, придатний для використання за призначенням (ст. 54); порушення правил землеустрою (ст. 55); знищення межових знаків (ст. 56).

Але, навіть, попри досить великий перелік, чинне адміністративно-деліктне законодавство не враховує всього спектра аграрних правовідносин. Інтенсифікація суспільних відносин у аграрній сфері, впровадження новітніх технологій генної інженерії у аграрну сферу, широке застосування синтетичних речовин тощо створюють передумови до збільшення кількості адміністративно-правових заборон у галузі з метою забезпечення якості та безпеки продукції АПК.

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватись такі адміністративні стягнення:

1) попередження;

2) штраф;

3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;

4) конфіскація: предмета, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок учинення адміністративного правопорушення;

5) позбавлення спеціального права, наданого цьому громадянинуві (права керування транспортними засобами, права полювання);

6) виправні роботи;

7) адміністративний арешт. Законами України може бути встановлено й інші стягнення, крім зазначених. Найпоширенішим видом стягнень за адміністративні правопорушення в сфері сільського господарства є штраф.

Під час накладення стягнення враховуються характер учиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан. Адміністративне стягнення може бути накладено не пізніш як через два місяці з дня вчинення правопорушення, а в разі триваючого правопо-

рушення – два місяці з дня його виявлення. У разі відмови в порушенні кримінальної справи або закриття кримінальної справи, але за наявності в діях порушника ознак адміністративного правопорушення адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше як через місяць із дня ухвалення рішення про відмову в порушенні кримінальної справи або про її закриття. Якщо особа, піддана адміністративному стягненню, впродовж року з дня закінчення виконання стягнення не вчинила нового адміністративного правопорушення, то ця особа вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню.

Адміністративна відповідальність реалізується у характерних для неї процесуальних формах. Процесуальні норми відіграють важливу роль у законодавчому забезпеченні адміністративної відповідальності за порушення аграрного законодавства. До таких норм можна віднести ст.ст. 213-217 Р.ІІІ КпАП, ст.ст. 218, 219, 221, 222, 236, 238-238-4, 240, 242, 244. Порядок провадження у справах про адміністративні правопорушення аграрного законодавства регулюються на загальних засадах розділом IV КпАП «Провадження у справах про адміністративні правопорушення». Виконання постанов про накладення адміністративних стягнень за порушення аграрного законодавства регулюється відповідно до характеру передбачених законом санкцій главами 25, 26, 27, 28, 30.

Згідно з ст. 213 КпАП, адміністративна відповідальність застосовується адміністративними комісіями при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад; виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад; районними, районними у місті, міськими чи міськрайонними судами (суддями); органами внутрішніх справ, органами державних інспекцій та іншими органами (посадовими особами). Тобто, суб'єктом, який ухвалює рішення, є не лише суд, але й органи виконавчої влади. Адміністративні комісії при виконавчих органах сільських, селищних, міських рад вирішують усі справи про адмініс-

тративні правопорушення, за винятком віднесених кодексом до відання інших органів (посадових осіб).

КпАП чітко визначає органи (посадові особи), які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення в сфері сільського господарства. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі, розглядає справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушенням законодавства у сфері використання та охорони земель і порядку та умов ведення насінництва та розсадництва, правил технічної експлуатації самохідних сільськогосподарських машин і правил техніки безпеки під час їх експлуатації (статті 52–53-4, 54–56, 104-1, 108 та 188-5).

Від імені зазначеного органу розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право:

1) Головний державний інспектор сільського господарства України – штраф на громадян до вісімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

2) головні державні інспектори сільського господарства в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, їх заступники – штраф на громадян до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

3) старші державні інспектори сільського господарства, державні інспектори сільського господарства – штраф на громадян до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері карантину рослин, розглядає справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з

порушенням вимог щодо виконання фітосанітарних заходів (ст. 105), ввезенням в Україну, вивезенням з України, транзитом через її територію, вивезенням із карантинних зон або ввезенням до них об'єктів регулювання, які не пройшли фітосанітарного контролю (ст. 106), невиконанням законних вимог посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері карантину рослин (ст. 188-26).

Від імені цього органу, що реалізує державну політику в сфері карантину рослин, розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право:

1) Головний державний фітосанітарний інспектор України – штраф на громадян до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – до вісімнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

2) головні державні фітосанітарні інспектори в Автономній Республіці Крим, місті Києві, областях, їх заступники – штраф на громадян до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

3) державні фітосанітарні інспектори – штраф на громадян до чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – до чотирнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Кримінальна відповідальність, передбачена Кримінальним кодексом України від 5 квітня 2001 р., настає лише за суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Особливістю кримінальної відповідальності, зокрема кримінальної відповідальності за аграрні злочини, є те, що суспільна небезпечність діяння, його караність і кримінально-правові наслідки можуть бути визначені лише кримінальним законом. Притягнути особу до кримінальної від-

повідальності можна лише за наявності вини в її діянні і настанні відповідних наслідків. На відміну від Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України не систематизує злочини, вчинені в аграрній сфері, в окремий розділ. Власне, останні розосереджені у різних розділах кодексу, окремі з них можуть і не мати аграрного спрямування. Розділ VI Кримінального кодексу «Злочини проти власності» було доповнено ст. 197-1, яка передбачає відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Розділом VII «Злочини у сфері господарської відповідальності як таких аграрних злочинів не передбачено, однак фіктивне підприємництво (ст. 205) може бути й у сфері сільського господарства.

Найбільше злочинів у сфері земельно-аграрних відносин передбачено у Розділі VIII «Злочини проти довкілля». Зокрема, кримінальна відповідальність настає за такі злочини, як забруднення або псування земель (ст. 239), порушення законодавства про захист рослин (ст. 247); безгосподарське використання земель (ст. 254).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Яка структура юридичної відповідальності за аграрні правопорушення?
2. Визначте склад аграрного правопорушення.

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Чи можна виділити такий окремий вид юридичної відповідальності, як аграрно-правова відповідальність? Обґрунтуйте свою думку.
2. У чому полягає комплексний характер юридичної відповідальності за аграрні правопорушення?

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Я. З. Гаєцька-Колотило,
кандидат юридичних наук, доцент

Н. В. Ільків,
кандидат юридичних наук, доцент

АГРАРНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Редагування
Г. А. Романова

Макетування
М. В. Вульчин

Друк
Н. Я. Ганущак

Підписано до друку 31.08.2015 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 31,85.
Тираж 100 прим. Зам. 99-14.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
від 26 червня 2006 р. ДК № 2541